

**T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (YENİÇAĞ)
ANABİLİM DALI**

**18. YÜZYILDA MALİKANE UYGULAMASI VE
DİYARBEKİR VOYVODALIĞI**

Doktora Tezi

Özlem BAŞARIR

Ankara-2009

**T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (YENİÇAĞ)
ANABİLİM DALI**

**18. YÜZYILDA MALİKANE UYGULAMASI VE
DİYARBEKİR VOYVODALIĞI**

Doktora Tezi

Özlem BAŞARIR

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Yılmaz KURT

Ankara-2009

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (YENİÇAĞ)
ANABİLİM DALI

18. YÜZYILDA MALİKANE UYGULAMASI VE
DİYARBEKİR VOYVODALIĞI

Doktora Tezi

Tez Danışmanı : Prof. Dr. Yılmaz Kurt

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

İmzası

Prof. Dr. Musa Çadircı

.....

Prof. Dr. Mehmet Öz

.....

Prof. Dr. Üçler Bulduk

.....

Prof. Dr. Yılmaz Kurt

.....

Yard. Doç.Dr. A.Latif Armağan

.....

Tez Sınavı Tarihi 15.09.2009

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	I
ÖNSÖZ	V
TABLO LİSTESİ	VII
KISALTMALAR	VIII
KONU VE KAYNAKLAR	1
I. Konunun Kapsamı (Zaman/Mekân Sınırı) ve Literatür Değerlendirmesi	1
II. Kaynaklar	9
II.1 Arşiv Kaynakları	9
II.2 Islahat Layihaları ve Vak‘anüvis Tarihleri	16
GİRİŞ	18

1. BÖLÜM

OSMANLI MALİYESİNDE MALİKÂNE UYGULAMASI

1.1 Mukâta‘a Gelirlerinin Toplanma Biçimleri	28
1.1.1 Emânet	28
1.1.2 İltizam	30
1.2 Malikâne Uygulamasını Hazırlayan Sebepler	35
1.2.1 Savaşların Niteliği ve Süresi	36
1.2.2 Devletin Para Politikası	43
1.2.3 Tımar ve Zeametlerin Durumu	47
1.2.4 Önceki Malî Tedbirlerin Sonuçları	49
1.3 Malikâne Uygulamasının Kapsamı ve İşleyişi	54

2. BÖLÜM

DİYARBEKİR'DE VOYVODALIK YAPISI

2.1 Diyarbekir'de Havâss-ı Hümâyûnların Defterdarlıkla Yönetiminden Voyvodalıkla Yönetimine Geçiş	62
2.2 Diyarbekir Voyvodalığı ve Malikâne Uygulaması	70
2.3 Voyvodalık Mukâta'asının Malikâne Uygulaması Dahiline Alınması ...	79
2.4 Diyarbekir Voyvodalığının Coğrafi Alanı	87
2.4.1 Amid Sancağı	94
2.4.1.1 Amid Kazası	95
2.4.1.2 Berazi Kazası	101
2.4.1.3 Hani Kazası	103
2.4.1.4 Savur Kazası	104
2.4.1.5 Satikendi Kazası	106
2.4.2 Diğer Sancaklardaki Kazalar	107
2.4.2.1 Çermik Kazası	107
2.4.2.2 Ergani Kazası	109
2.4.2.3 Tercil Kazası	115
2.4.3 Voyvodalığa Gelir Sağlayan Diğer Yerleşimler	117
2.5 Diyarbekir Voyvodalığının Diğer Gelir Kaynakları	118
2.5.1 Aşiretlerden Alınan Vergiler	118
2.5.2 Hizmete (Göreve) Dayalı Vergiler	123
2.5.3 Genel Güvenlik ve Yönetim Hizmetleriyle İlgili Vergiler	132
2.5.4 Diğer Vergiler	133
2.5.4.1 Ulaşım ve Ticarete Dayalı Vergiler	133
2.5.4.2 Tarımsal Üretime Dayalı Vergiler	140

3. BÖLÜM

DIYARBEKİR VOYVODASI VE MALİKÂNE SAHİPLERİ

3.1 Diyarbekir Voyvodası	144
3.1.1 Tayini	145
3.1.1.1 Malikâne Uygulamasından Önce	145
3.1.1.2 Malikâne Uygulamasından Sonra	152
3.1.2 Kimlikleri	155
3.1.3 Görevleri	163
3.1.4 Voyvodalık İşlerinin Yürütülmesi	172
3.1.5 Voyvodalık İşlerinin Yürütülmesini Sağlayan Görevliler	181
3.2 Malikâne Sahipleri	187
3.2.1 Diyarbekir Voyvodalığı Mukâta‘asını Deruhte Eden Malikâne Sahipleri	187
3.2.2 Voyvodalık Mukâta‘ası “Aklâm”ını Oluşturan Mukâta‘a/Maktû‘ları Deruhte Eden Malikâne Sahipleri	195
SONUÇ	206
KAYNAKÇA	217
EKLER	231
Ek-1: Amid Kazası (Şarkî ve Garbî Amid Nahiyeleri)’nda Yer Alıp Voyvodalık Kapsamında Bulunan Köy ve Mezraalar.....	232
Ek-2: Berazi Kazası’nda Yer Alıp Voyvodalık Kapsamında Bulunan Köy ve Mezraalar	236
Ek-3: Hani Kazası’nda Yer Alıp Voyvodalık Kapsamında Bulunan Köy ve Mezraalar	240
Ek-4: Savur Kazası’nda Yer Alıp Voyvodalık Kapsamında Bulunan	

Köy ve Mezraalar	243
Ek-5: Çermik Kazası'nda Yer Alıp Voyvodalık Kapsamında Bulunan	
Köy ve Mezraalar	244
Ek-6: Ergani Kazası'nda Yer Alıp Voyvodalık Kapsamında Bulunan	
Köy ve Mezraalar	245
Ek-7: Tercil Kazası'nda Yer Alıp Voyvodalık Kapsamında Bulunan	
Köy ve Mezralar	248
HARİTALAR	249
Harita-1: Amid Kazası (Şarkî ve Garbî Amid Nahiyeleri)	250
Harita-2: Hani Kazası	251
Harita-3: Savur Kazası	252
Harita-4: Çermik Kazası	253
Harita-5: Ergani Kazası	254
Harita-6: Tercil Kazası	255
ÖZET	256
ABSTRACT	258

ÖNSÖZ

18. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde yaşanan kimi gelişmeler taşra yönetiminde de etkili olmaya başlamıştır. Bu çalışma Diyarbekir Voyvodalığı özelinde malikâne uygulaması perspektifinden taşra yönetiminde oluşan bu yapıyı ve bu yapının içerisinde yer alan görevlileri açıklamaktadır.

Çalışmamız üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Osmanlı Devleti'nin malikane uygulamasından önce mukâta'alardan vergileri nasıl topladığı ve bunun için geliştirdiği yöntemler üzerinde durulmuştur. Devleti 17. yüzyılın sonlarında malikane uygulamasını oluşturmasına iten sebepler pek çok yönden değerlendirilmek suretiyle ele alınmıştır. Çalışmamızın temel noktalarından birini oluşturan malikane uygulamasının kapsamı ve işleyişi ise bu bölümün son konu başlığını oluşturmaktadır.

İkinci bölümde Diyarbekir'de malî-idarî bir alan olan voyvodalık yapısının nasıl oluştuğu anlatılmıştır. Malikane uygulamasının başlangıcından itibaren, voyvodalık yapısı üzerinde nasıl bir etkide bulunduğu hem coğrafi olarak hem de kapsadığı gelir kaynakları açısından değerlendirilmiştir. Voyvodalık kapsamına giren köyler ve mezralar harita üzerinde gösterilmek suretiyle voyvodalığın coğrafi olarak kapsadığı alan ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda voyvodalık özelinde bölgesel açıdan olduğu kadar vergilerin içerikleri doğrultusunda merkezî hazineye yapılan katkı daha net tanımlanmıştır.

Üçüncü bölümde ise 18. yüzyılın bu yapısının başında bulunan voyvodaların kimlikleri, görevleri, nasıl tayin edildikleri, voyvodalığı ne şekilde işlettikleri anlatılmıştır. Bölümün bir diğer ayağını oluşturan malikane sahipleri ise iki açıdan değerlendirilmek suretiyle hem yerel malikane sahiplerinin hem de voyvodalık mukataasını işleten büyük malikane sahiplerinin profilleri hakkında bilgi verilmiştir. Bunların kimliklerinin tespiti ile taşra yönetim organizasyonu içerisine giren yeni unsurlar daha yakından tanıtılmıştır. Ekler bölümünde ise voyvodalığa bağlı yerleşimlerin listesi verilmiştir.

Tez konusunun sınırlarının belirlenmesinde, konunun geliştirilmesinde büyük katkıları olan ve tez süresinin büyük bir bölümünde çalışma imkanı bulabildiğim ilk danışmanım Yard. Doç. Dr. Eftal Şükrü Batmaz'a çok teşekkür ederim. Bunun yanında Prof. Dr. Özer Ergenç'in çalışmamda yaptığı katkılar için kendisine minnettarım.

Tezimin son aşamasında danışmanlığımı üstlenen, yapıcı eleştirileriyle bana yol gösteren Prof. Dr. Yılmaz Kurt'a ne kadar teşekkür etsem azdır. Prof. Dr. Mehmet Öz, çalışmamın başından itibaren desteklerini hiç esirgemedi. Yoğun işleri arasında bana zaman ayırdı. Ayrıca Prof. Dr. Musa Çadırcı her zaman beni dinledi ve yol gösterdi. Emekleri için hocalarıma çok teşekkür ederim.

Özlem BAŞARIR

Ankara 2009

TABLO LİSTESİ

Tablo 1: Malikâne Uygulamasının Başlangıcında Diyarbekir Voyvodalığındaki Satışların Yapıldığı Yere ve Yıla Göre Dağılımı

Tablo 2: Malikâne Uygulamasının Başlangıcında Diyarbekir Voyvodalığındaki Satışların Aylara Göre Dağılımı

Tablo 3: Malikâne Uygulamasının Başlangıcında Diyarbekir Voyvodalığındaki Vergi Kaynaklarının Satış Yapılan Yer ve Yıllara Göre Dağılımı

Tablo 4: 18.Yüzyılda Amid Sancağı'nda Yer Alan Garbî ve Şarkî Amid Nahiyelerinin Köy Sayıları

Tablo 5: Ergani Kazası'nda Yer Alan Gelir Alanlarının Yıllık Vergileri ve Mu'acceleleri

Tablo 6: Tespit Edilen Diyarbekir Voyvodaları

Tablo 7: Tespit Edilen Üst Malikâne Sahipleri

Tablo 8: İlk Yapılan Satışların Malikâne Sahiplerinin Sayısına Göre Dağılımı

KISALTMALAR

KISALTMALAR	AÇILIMI
AE.SMSTII	Ali Emîrî Sultan II.Mustafa Tasnifi
Bkz./bkz.	Bakınız
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
Bs.	Basım/Baskı
c.	Cilt
CD	Cevdet Dahiliye Tasnifi
CML	Cevdet Maliye Tasnifi
CZB	Cevdet Zabtiye Tasnifi
çev.	Çeviren
Der.	Derleyen
D.	Dosya
D.BŞM	Bâb-1 Defterî Baş Muhasebe Kalemi Defterleri
D.BŞM.DBH	Bâb-1 Defterî Baş Muhasebe Kalemi Diyarbakir Hazinesi
D.BŞM.MLK	Bâb-1 Defterî Baş Muhasebe Kalemi Ek Kodları Malikâne Halifesi Defterleri
DAD	Diyarbakir Ahkam Defteri
DİA	Diyanet İslam Ansiklopedisi
DŞS	Diyarbakir Şer'iyeye Sicili

ed.	Editörler
G.	Gömlek
H.	Hicri Yıl
haz.	Hazırlayanlar
İA	İslam Ansiklopedisi
KK	Kamil Kepeci Tasnifi
M.	Miladi Yıl
MAD	Maliyeden Müdevver Defterler Tasnifi
mz.	mezraa
nd.	nâm-ı diğer
OTAM	Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi
R.	Rumi Yıl
s.	Sayfa
S.	Sayı
SBArD	Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi
ss.	Sayfa Sayısı
T.K.G.M.A.	Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi
TD	Tapu Tahrir Defteri
vb.	ve benzeri
vd.	ve diğerleri
vs.	ve saire
yay.	Yayınlayan

KONU VE KAYNAKLAR

I. Konunun Kapsamı (Zaman/Mekân Sınırı) ve Literatür Değerlendirmesi

17. yüzyılın ortalarında iltizam sisteminin boyutlarının genişlemesi ve özellikle uzun süreli savaşlar dolayısıyla devletin nakit ihtiyacının artması, malî ve idarî alanda çeşitli çözüm yollarının üretilmesine sebep olmuştur. Bunlardan birisi olan ve 17. yüzyılın sonlarında ortaya konulan malikâne uygulaması, devletin çeşitli unsurlarını etkileyen bir faktör olarak döneme damgasını vurmuştur. Bu bağlamda uygulamanın taşra malî-idarî organizasyonu içinde ne gibi etkiler yarattığı, Diyarbekir Eyaleti içinde yer alan Diyarbekir Voyvodalığı özelinde açıklanmaya çalışılacaktır.

Osmanlı Devleti'nin bünyesinde barındırdığı voyvodalık yapısı ve voyvoda adlı görevli çeşitli çalışmalarda farklı açılardan değerlendirmelere konu olmuştur¹. 15 ve 16. yüzyıllardaki voyvodayı İnalçık şöyle tanımlar: “Osmanlı klasik döneminde bey veya yönetici eyalette bir göreve atandığında genellikle, görev yerlerine ulaşana kadar kendi adlarına eyaletin yönetimini resmî olarak üzerine

¹ Osmanlı taşra idarî taksimatında yer alan birimlerden biri olan *voyvodalıklar* ise her sene belli bir miktar haracı Osmanlı Devleti'ne ödemekle yükümlüdürler. Bu idarî birimler, kendi kanun ve nizamlarına göre Osmanlı padişahının onayıyla seçtikleri ve *voyvoda* denilen bir prens tarafından yönetilmektedirler. Bu yönetim birimleri Eflak, Boğdan ve Erdel voyvodalıkları olarak bilinmektedir. Bkz.: Orhan Kılıç, “Klasik Dönem Osmanlı Taşra Teşkilâtı: Beylerbeylikler/Eyaletler, Kaptanlıklar, Voyvodalıklar, Meliklikler (1362-1799)”, *Türkler*, c.9, Ankara 2002, s.891.

alması için veya kendileri olmadığında yönetmek için ve özellikle has gelirlerini toplaması için bir vekil atarlardı. Yöneticiler görevde buldukları eyalette ikamet ettiklerinde bile uzak yerlerdeki has gelirlerini veya düzensiz alınan vergileri toplamak için vekiller atarlardı ve vekiller özellikle ‘para cezalarını’ toplamakta kullanılmaktaydılar. On beşinci ve on altıncı yüzyıllarda, yalnızca yöneticilere karşı sorumlu olan bu vekiller, voyvoda ve subaşı olarak bilinirlerdi”². Bu dönem içinde “asıl voyvoda” olarak ifade edilen bu görevlinin yanısıra bir de “pare voyvodası” adında başka bir görevli bulunmaktadır. “Asıl voyvodalar, dirlik sahibinin vekili olarak ona ait gelirleri toplamakla görevliyken pare voyvodaları ise bu gelirin bir parçasını iltizama almaktaydılar”³. 16. yüzyıldan itibaren paşalar ve beyler tarafından haslarının iltizamla voyvodalara verilmesi yaygın bir uygulama halini almıştı. Voyvodanın bir sancakta yönettiği gelirler, hazineye ait olan veya saray hanımlarına tahsis edilmiş haslar, saray ve devlet ileri gelenlerine verilen zeamet ve tımar ile evkafa ait köylerdi. Bunun yanısıra Halil İnalçık, voyvoda ve ayan arasındaki ilişkiye

² Halil İnalçık, “Centralization and Decentralization in Ottoman Administration”, *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, ed. T. Naff and R. Owen, London 1977, s.30. Ancak 16. yüzyıldan sonra beylerbeyi ve sancakbeylerinin savaş nedeniyle cephelerde bulunmaları neticesinde yerlerine uzun süreli bir vekil olarak mütesellimler görevlendirmişlerdir. Osmanlı yönetiminde mütesellimlik kurumu hakkında detaylı bilgi için bkz.: Talât Mümtaz Yaman, “Osmanlı İmparatorluğu Teşkilâtında Mütesellimlik Müessesesine Dair”, *Türk Hukuk Tarihi Dergisi*, c.I (1942-1945), Ankara 1944, ss.75-105; Musa Çadırcı, “II.Mahmut Döneminde Mütesellimlik Kurumu”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, c.XXVIII, S.3-4 (Temmuz-Aralık 1970), Ankara 1977, ss.287-296.

³ Halil İnalçık, “Adaletnâmeler”, *Belgeler*, S.II, 1965, s.79.

de dikkat çekerek voyvodalığın ayanlığın yükselişini etkileyen önemli bir faktör olduğunu ifade etmektedir⁴.

Bu konu hakkındaki bir diğer çalışma, Özer Ergenç tarafından yapılmıştır. Ergenç, 18. yüzyılda iltizam sisteminin yaygınlaşması ile taşra yönetiminde meydana gelen değişimler üzerinde durduğu çalışmasında kendisine mekân olarak Maraş Eyaleti içinde yer alan *Malatya Voyvodalığı ve tevâbi* 'ini almıştır. Bir mültezim olan voyvodanın, bu bölge için sancakbeyi fonksiyonlarına sahip olduğunu belirtmektedir. “Voyvodalığın mukâta‘aya bağlanan gelirleri esas itibariyle klasik dönemdeki sancakbeylerine tahsis edilen haslar, havâss-ı hümâyûna tabi yerler ve diğer yüksek görevlilerin dirlikleri içerisinde görülen vergi kaynaklarıdır”. Malatya sancağı, malikâne ve iltizam uygulamalarına tabi tutulmuş ve böylece sancak “bir mirmiranın yönetimine bırakılmaktan ziyade, oranın gelirleri hazinece mukâta‘aya bağlanarak bir voyvodalık biçiminde ya iltizama verilmekte ya da 18. yüzyılda yaygın olarak görüldüğü üzere malikâne olarak tevcih edilmektedir”⁵.

Yukarıda tespit ettiğimiz noktalara uygun olarak Mardin Voyvodalığı özelinde yapılmış olan başka bir çalışma bilgilerimizi daha da netleştirmektedir. Bu çalışma temelini Halil İncılık ve Özer Ergenç'in yukarıda bahsedilen çalışmalarından alır. “Bir kaza olarak gelirlerinin büyük kısmı has statüsünde olan Mardin'in, daha başından itibaren Osmanlı yönetimi içinde önce Diyarbekir eyalet

⁴ H. İncılık, “Centralization and Decentralization”, s.36.

⁵ Özer Ergenç, “XVIII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Yönetiminin Malî Nitelikleri”, *Journal of Turkish Studies (Türklük Bilgisi Araştırmaları)*, c.10, 1986, ss.87-96.

valisi, kısa bir süre sonra da doğrudan padişah tarafından, kendi adına malî idareyi yürütmek üzere görevlendirilen kişilerce, muhtemelen voyvodalarca yönetildiği anlaşılmaktadır... Voyvodalar görev bölgelerinde yalnız birer vergi toplayıcısı durumunda değillerdi; aynı zamanda temsil ettikleri makamın bütün yönetim yetkilerine de sahiptiler. Bir malî terim olarak Mardin mukâta‘ası ile Mardin Voyvodalığı aynı anlama gelmekteydi; Mardin voyvodası da, bu yönetsel-askerî birimi, bir nevi sancakbeyi yetkisiyle yönetir, yalnızca kazanın adlî anlamda tek yöneticisi konumunda olan ve yine doğrudan merkezden atanan, kendisiyle eşit konumdaki kadı ile işbirliği yapardı”⁶. Dolayısıyla Mardin kazası içindeki havâss-ı hümâyûnlar üzerine oturan Mardin Voyvodalığı’nın yöneticisi konumundaki voyvoda, bu alanın örf yetkilisi olarak tanımlanmaktadır.

Burada değineceğimiz diğer bir çalışma, Kemal Kaya tarafından hazırlanan “Osmanlı İmparatorluğu’nda Voyvodalık” adlı doktora tezidir⁷. Araştırma Osmanlı İmparatorluğu’nun 18. yüzyıldaki genel durumunun anlatıldığı giriş bölümü; voyvodalığın yaygınlaşmasını sağlayan etkenlerin anlatıldığı birinci bölüm; *Osmanlı İmparatorluğu’nda voyvodalık* başlığı altında voyvodaların atanması, görevden alınmaları, ödüllendirilmeleri ve cezalandırılmalarının yanısıra diğer örf görevlileriyle, merkezle ve halkla ilişkileri ve voyvodalık uygulamasının kaldırılmasının anlatıldığı ikinci bölüm; *voyvodaların görevleri* başlığı altında

⁶ *Mardin Aşiret-Cemaat-Devlet*, ed. Suavi Aydın, Kudret Emiroğlu, Oktay Özel, Süha Ünsal, İstanbul 2000, ss.147-48.

⁷ Kemal Kaya, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Voyvodalık*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2004.

voyvodaların idarî, beledî, malî, askerî ve adlî görevlerinin anlatıldığı üçüncü bölüm ve tezin değerlendirildiği sonuç bölümlerinden oluşmaktadır.

Dönem olarak 18. yüzyılın sonları ve 19. yüzyılı kapsayan bu çalışmada araştırmacı, atanma ve görevleri bakımından voyvodaları iki grupta ele almaktadır. Buna göre “birinci gruptakiler, vali ve mutasarrıfların kendilerine gelir olarak belirlenmiş yerlere tayin ettikleri voyvodalardır. İkinci gruptakiler ise, geliri doğrudan devlet hazinesine bağlanmış olan yerlere bizzat hazine yöneticileri tarafından tayin edilenlerdir. Bu uygulamanın bir devamı olarak, hazine defterdarlığının bulunduğu Diyarbakır ve Tokat gibi büyük şehirlerdeki defterdarlıkların lağvedilerek yerine voyvodalık idaresinin tesis edilmeye başlandığını” ifade etmektedir. Tezin ilerleyen sayfalarında bunlardan hangisi üzerinde duracağını ise şöyle gösterir: “Tokat’ın idari açıdan Sivas valilerinin denetiminde olması ile Diyarbakır’ın da vezir rütbesinde olan bir vali tarafından yönetilmesi nedeniyle iki yerde cari olan voyvodalık kurumunun, çalışmamızın temel konusunu teşkil eden kaza voyvodalığından bazı yönleri ile farklılık arzettiği görülmektedir. Kaza voyvodalarının idari, mali, askeri, adli, beledi ve diğer sosyal konularda ifa ettikleri görevlere karşın Tokat ve Diyarbakır’daki voyvodaların rütbece diğer mülki amirlerden aşağıda olmaları nedeniyle kendilerine verilen mali görevleri yerine getiren birer memur hüviyeti taşımaktaydılar. Bu yönüyle bakıldığında Darbhane-i Amire tarafından idare edilmekle birlikte anılan yerlerdeki voyvodalığın mali yönü öncelikli olan birer mali voyvodalık olarak anılması daha doğru görülmektedir”⁸.

⁸ K. Kaya, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Voyvodalık*, ss.30-38.

Konuyla ilgili bir diğerk araştırma, Erol Özvar'ın Tokat Voyvodalığı üzerindeki doktora çalıřmasıdır⁹. Burada taşra hazine defterdarının yönetiminde olan havâss-ı hümâyûnlar, defterdarın yönetiminden çıkarılarak bir mukâta'a haline getirilmek üzere voyvodaya iltizamla verilmiştir. Araştırmacı, 17. yüzyılın ortalarında "Rum ya da Tokat hazinesine ait mukâta'aları zabt eden voyvoda, bir mültezim olarak devlet hazinesine ait gelirlerin tahsilâtına memurdu ve idarî, adlî ya da kazaî bir yetkiyi haîz değildi. Bu açıdan hazine defterdarıyla benzerlik arz ediyordu"¹⁰. Bu bağlamda kurumsal bir dönüşümden bahseden Özvar, benzer bir açıklamayı 17. yüzyıl Diyarbekir Voyvodalığı için de yapar¹¹. Özellikle devletin içinde bulunduğu malî sıkıntıya vurgu yaparak böylesi bir dönüşümün neden yaşandığına dair bilgiler vermektedir. Ayrıca bir kurum olarak Diyarbekir hazine defterdarlığının gelir ve gider kalemlerinden bahseder. Bunun yanında incelediği arşiv kayıtlarından Diyarbekir Voyvodalığı'nı deruhte eden voyvodaların birçoğunun ağa olarak kayıtlı askerî zümreye mensup kişiler olduğunu tespit etmiştir. Bu durumun yerel unsurlar ve beyler lehine dönüşümünün ise 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ortaya çıktığını belirtir¹².

⁹ Erol Özvar, *XVII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Maliyesinde Değişim: Rum Hazine Defterdarlığından Tokat Voyvodalığına Geçiş*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1998.

¹⁰ E. Özvar, *Rum Hazine Defterdarlığından Tokat Voyvodalığına Geçiş*, s.43.

¹¹ Erol Özvar, "XVII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Maliyesinde Değişme: Diyarbakır'da Hazine Defterdarlığı'ndan Voyvodalığa Geçiş", *IXth International Congress of Economic and Social History of Turkey*, Dubrovnik-Croatia 2001, ss.93-107.

¹² E. Özvar, "Diyarbakır'da Hazine Defterdarlığı'ndan Voyvodalığa Geçiş", s.106.

Erol Özvar, malikâne uygulamasının 1695-1697 yıllarına ait ülke genelindeki yayılımını ve malikâneci profilini incelediği çalışmasında da Diyarbakir Voyvodalığı'na değinmektedir¹³. Bu çalışmasında voyvodalık yapısı içinde nerelerin malikâne uygulamasına konu edildiğini ve bunları tasarruf eden malikâne sahipleri üzerinde durmaktadır.

Konumuzla ilgili olarak Ariel Salzmann'ın yönetim ve mülkiyet ilişkisini tartıştığı çalışmasına da değinmek gerekmektedir. Araştırmacı bu çalışmasının bir kısmını Diyarbakir Eyaleti'ndeki gelir alanlarına ayırmaktadır. İlgili çalışmada voyvodalığın ortaya çıkış sebebi şu şekilde ifade edilmektedir: Malikâne uygulamasıyla birlikte Diyarbakir'de askerî yöneticilerin yerini mültezimler ve malikânegiler almaya başlayınca, merkezî hükümet ile eyalet arasında bir malî yöneticinin arabuluculuğu gerekli olmuştur. Bu arabulucu, voyvoda denilen görevlidir¹⁴.

19. yüzyıla gelindiğinde Diyarbakir üzerine kapsamlı bir doktora çalışması yapan İbrahim Yılmazçelik, voyvodalığın tüm eyalet içerisinde geniş bir alana yayıldığını belirtmektedir. Bu dönemde gümrük, arasta veya arasa (buğday pazarı), damga, boyahâne, ihtisâb mukâta'alarının Diyarbakir Voyvodalığı'nın gelirlerini oluşturduğunu tespit etmiştir. Bunun yanısıra voyvodalık gelirinden yapılacak

¹³ Erol Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, İstanbul 2003, ss.114-120.

¹⁴ Ariel Salzmann, *Tocqueville in the Ottoman Empire Rival Paths to the Modern State*, Leiden Boston 2004, ss.141-42.

harcamaların çoğunluğunu Bitlis, Adilcevaz, Diyarbekir, Ahlat ve Muş kalelerinde bulunan askerin mevâcibi oluşturmaktaydı. Bunun dışında yine bu dönemde Diyarbekir’de çeşitli sosyal ve dinî kurumlarda görev yapan kişilere de, voyvodalık gelirinden aynî ve nakdî yardımlar yapılmaktaydı. Diyarbekir voyvodaları ise bu dönemde, göreve başlama tarihleri olan Mart ayından başlayarak, bir sene boyunca voyvodalığa bağlı bütün gelir ve giderleri voyvodalık hesap defterine kaydetmekle yükümlüydüler¹⁵.

Bizim yapacağımız çalışma ise mevcut bu bilgilere bir katkı olarak 18. yüzyılda uygulamaya konulan vergi toplama usûllerinden biri olan malikâne uygulamasının taşra yönetimine olan yansımalarını mikro düzeyde bir örnekle daha detaylı açıklayabilmektir. Bölge olarak çalışmamızda 16., 17. ve 19. yüzyıllara ait çeşitli yönleri çalışılmış olan Diyarbekir tercih edilmiştir. Diyarbekir Eyaleti içinde bulunan Diyarbekir Voyvodalığı yapısının oluşumu ve gelir kaynakları tespit edilecek ve böylece eyalet içinde oluşturulan bu malî-idarî yapının Osmanlı taşra yönetiminde üstlendiği fonksiyon açıklanmaya çalışılacaktır. Böylece bölgenin üzerinde detaylı olarak çalışılmamış 18. yüzyılına malî-idarî açıdan bir katkı sağlanabilecektir.

¹⁵ İbrahim Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, Ankara 1995, ss.283-286. Ülke genelinde voyvodalık uygulaması, Tanzimat ile birlikte son bulmuş ve bunların görevi kaza müdürlerine devredilmiştir. Bkz.: Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Ankara 1997, ss.32, 240-248.

II. Kaynaklar

II.1 Arşiv Kaynakları

Bu çalışmada Osmanlı arşivinde yer alan çeşitli belge tasniflerinden yararlanılmıştır. Bu nedenle kaynaklar ayrı ayrı ele alınmak suretiyle tanıtımlarının yapılmasına gerek duyulmuştur.

18. yüzyılda uygulamaya konulan malikâne uygulamasına ait kayıtlar, Bâb-ı Defterî içinde Baş Muhasebe Kalemi'nde tutulmaktaydı¹⁶. Günümüzde Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yer alan bu kayıtlar, çeşitli tasnifler içinde dağılmış bulunmaktadır. Örneğin Baş Muhasebe Kalemi'nin önemli bir defter grubunu teşkil eden mukâta'a defterleri¹⁷, Maliyeden Müdevver Defterler ile Kamil Kepeci tasnifleri içerisinde yer almaktadır. Bu bağlamda konumuza kaynaklık edecek belge ve defterlerin tespiti, arşivde uzun süreli bir çalışmayı gerektirmiştir. Bu çalışmalar neticesinde malikâne uygulamasıyla ilgili külliyatlı belge ve defter grupları olduğu görülmüştür. Özellikle Maliyeden Müdevver Defterler ile Kamil Kepeci tasniflerinde yer alan mukâta'a ve ahkâm defterleri içinde ülke geneline ait uygulamaya ilişkin çok sayıda defter bulunmaktadır. Sınırlı bir sürede bitirilmesi amaçlanan bu çalışmada bu defterlerin bütünüyle incelenmesi mümkün değildir. Ancak arşivde yapılan çalışmalar, uygulamanın boyutlarını açıklayabilmemize olanak tanıyan

¹⁶ Baş Muhasebe Kalemi, Osmanlı maliye teşkilatının en önemli kalemlerinden biridir. Başında bulunan görevliye Muhasebe-i Evvel (baş muhasebeci) adı verilmektedir. Devletin bütün gelir, gider ve mukâta'alarına ait kayıtlar bu kalemdedir. Bkz.: İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, 3. Bs., Ankara 1988, ss.346-47.

¹⁷ İ.H.Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, s.371.

Diyarbakir Voyvodalığı'na ait müstakil defterlerin bulunabilmesini sağlamıştır. Bunun yanında araştırma bu noktada bırakılmamış ve bu defterlerdeki verileri destekleyecek farklı tasniflerde yer alan kaynaklar da kullanılmıştır. Aşağıda çalışmamıza kaynaklık eden ve çeşitli tasnifler içine dağılmış halde bulunan belge ve defter grupları hakkında bilgi verilecektir.

*A) Maliye'den Müdevver Defterler Tasnifi¹⁸ ve Kamil Kepeci Tasnifi Defterleri¹⁹
(Başbakanlık Osmanlı Arşivi)*

a) Mukâta'a Defterleri: İmparatorluk geneline ait ve arşiv kataloglarında "mukâta'a defteri" olarak ifade edilen defter gruplarıdır. Bu defterlerde, iltizama ya da malikâneye konu olan mukâta'a alanının adı, mültezim ya da malikâne sahibinin ismi, tahvil dönemi veya yılı, yıllık ödenmesi gereken vergi kaydedilmektedir²⁰. Bu defterlerden elde edilen verilerle hem voyvodalık mukâta'ası hem de bu mukâta'a alanını oluşturan gelir kaynakları ve bunları deruhte eden kişiler tespit edilebilmiştir. Bu defterler içerisinde özellikle üç ana defter kullanılmıştır. Bunlar sırasıyla MAD-9856, MAD-9486 ve MAD-9518 numaralı defterlerdir. Bu defterler hakkında

¹⁸ Maliye Bakanlığı'ndan 1945 yılında alınan 26.000'e yakın defterin tasnifidir. Çeşitli maliye kalemlerine ait defterleri olduğu gibi arazi tahriri, saray, yeniçeri, mevâcib vs. şeklinde çeşitli konulara ait defterleri de içermektedir. Bkz.: *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, İstanbul 2000, ss.270-277.

¹⁹ Arşiv görevlilerinden Kamil Kepeci'nin başkanlığında bir ekip tarafından hazırlanmıştır. Bu tasnif çoğu maliye kalemlerine ait defterlerden oluşmaktadır. Ayrıca Divân-ı Hümâyûn ve Bâb-ı Âsâfi'ye ait defterler de yer almaktadır. Bkz.: *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, ss.267-270.

²⁰ Bu kaynaklar, aynı zamanda *fihrist defterleri* olarak da adlandırılmaktadır. Bkz.: Baki Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI-XVIII.Yüzyıl)*, İstanbul 2003, s.8.

söylenilecek ilk özellik, düzenlenme tarihlerinin kaydedilmemiş olmasıdır. Ancak tam tarih tespit edemesek bile defterlerde geçen tarihlerden bunların hangi döneme ait oldukları hakkında bir fikir edinebilmekteyiz. 18. yüzyıla ait olan bu defterlerden ilki MAD-9856 numaralı defterdir. Bu defterde yer alan kayıtların bir kısmının daha önceki dönemle ilgili oldukları tespit edilmiştir. Dolayısıyla ilgili mukâta‘anın daha önceki dönemine ait verilere bu defterde rastlanabilmektedir. Diğer kaynağımız MAD-9486 numaralı defterdir. Bu defter, Diyarbekir Voyvodalığı *aklâm*ından hem mahallinde hem de merkezde yapılan ilk malikâne satışlarının kayıtlarının tutulduğu defterdir. Bu nedenle defterin tarihini 1695-1702 tarih aralığına yerleştirebilmekteyiz. Voyvodalığa ait en kapsamlı defter ise MAD-9518 numaralı defterdir. Bu defter voyvodalığın içerisinde bulunan yerleri ve bunları deruhte edenleri, deruhte tarihlerini ve yıllık vergilerini detaylı bir şekilde göstermektedir.

Defterleri bütünüyle değerlendirecek olursak her deftere ait verilerin bir düzen içerisinde tutulmadığı anlaşılmaktadır. Aslında her biri kendi içinde detaylı bilgi veriyor olmasına rağmen veriler kimi zaman birbiriyle örtüşmekte kimi zaman ise yenileri ortaya çıkabilmektedir. Adı geçen defterlerde maktû‘/mukâta‘aların isimlerinden sonra kimi zaman “teväbi” “teväbi‘ihâ”, “gayruhu” ifadeleri eklenmiş olmakta²¹ ve bunların tam olarak nereleri kapsadığı belirtilmemektedir. Defterlerin bu anlamdaki sınırlılıklarını aşabilmek, ancak bunları bir bütün halinde değerlendirmek suretiyle mümkün olabilmektedir.

²¹ Örneğin “Mukâta‘ât-ı Voyvodalık-ı Diyarbekir ve Teväbi‘ihâ”, “Maktû‘a-i karye-i ‘Aliözü ve teväbi‘ihâ der-kaza-i Savur”. Bkz.: BOA, MAD-9518, s.1; BOA, D.BŞM.MLK-14094, s.7.

Bu defterlerin haricinde incelediğimiz döneme ait mukâta‘a defterlerinden çeşitli tarihlere ait örnek defterlerin de tespit edilmesiyle hem voyvodalık yapısı hem de voyvoda hakkında daha açıklayıcı verilere ulaşılabilmektedir. Hangi defterlerin kullanıldığı ise kaynakça bölümünde ayrıntılı olarak verilmiştir.

b) Tezâkir-i Ahkâm ve Bervât Defterleri: Bu tasnif mukâta‘alarla ilgili problem ve şikâyetler ile bunlar hakkında alınan hükümlere ait tezkireleri içermektedir²². Bu kaynak grubu yoluyla voyvodalık yapısı içinde malikâne uygulamasının işleyişi hakkında değerlendirmeler yapmaya olanak sağlayacak veriler tespit edilmiştir.

B) Bâb-ı Defterî Baş Muhasebe Kalemi Ek Kodları (Başbakanlık Osmanlı Arşivi)

Malikâne Halifesi Defterleri (D.BŞM.MLK): Bu tasnifte ahkâm, ilmühaber ve evâmîr-i şer‘iyye kayıtları, malikâne ahkâm ve berat kayıtları, mukâta‘alarla ilgili konuların yer aldığı defterler bulunmaktadır²³. Bu tasnif içerisinde de özellikle D.BŞM.MLK-14094 numaralı suret defteri önemlidir. Bu defterde herhangi bir tarih kaydedilmemiştir. Ancak mukâta‘aların küçük hisseler halinde malikâne üzere verilmesinden defterin 18.yüzyılın sonlarına ait olduğunu tahmin etmekteyiz. Bu defter, yukarıda bahsedilen Maliyeden Müdevver Defterler tasnifinde yer alan voyvodalığa ait üç müstakil defteri tamamlar niteliktedir.

²² “Bir mukâta‘anın iltizama verilmesi için buyruldu yazıldıktan sonra mukâta‘anın bağlı bulunduğu büro tarafından, mukâta‘alarla ilgili problem, şikâyet vb. konularda hüküm ve berat yazılması için tezkere verilirdi. Bunların bir sureti bir deftere (defter-i tezâkir-i ahkâm ve bervât) kaydedilirdi”.

Bkz.: B. Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi*, s.7.

²³ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, ss.146-47.

C) Baş Muhasebe Kalemi Belgeleri ve Defterleri (Başbakanlık Osmanlı Arşivi): Baş Muhasebe Kalemi'nin yetkisi dahilinde bulunan gelir kalemlerine ait kayıtları içeren bir tasniftir. Voyvodalık kayıtlarının Baş Muhasebe Kalemi'nde tutulmuş olması sebebiyle bu tasnif içerisinde de voyvodalık yapısının işleyişi hakkında önemli veriler tespit edilebilmiştir.

D) Baş Muhasebe Kalemi'ne Bağlı Birimlere Ait Belgeler (Başbakanlık Osmanlı Arşivi):

Diyarbakir Hazinesi (D.BŞM.DBH): Diyarbakir hazinesine ait muhtelif konulara ilişkin belgeleri içeren ve dosya şeklinde tasnif edilmiş belge grubudur.

E) Muallim Cevdet Tasnifi Belgeleri²⁴ (Başbakanlık Osmanlı Arşivi): Bu tasnif içerisinde yer alan belgeler çeşitli başlıklar halinde kataloglanmıştır. Bunlar arasından “maliye” ve “dahiliye” konuları başta olmak üzere bu tasnifin belgeleri çalışmamızda yoğunluklu bir şekilde kullanılmıştır.

F) Divan (Beylikçi) Kalemi ve Bağlı Birimlerine Ait Defterler (Başbakanlık Osmanlı Arşivi)

Diyarbakir Ahkâm Defterleri: H.1155-1292 (1742-1875) tarihleri arasındaki hükümleri içeren dokuz defterden oluşmaktadır²⁵. İncelediğimiz dönem olan

²⁴ 1932'de arşivde kurulan yeni tasnif heyetinin başkanlığını yapan Muallim Cevdet ve ekibinin yapmış olduğu çalışma “Cevdet Tasnifi” olarak adlandırılmıştır. Belgeler konularına göre tasnif edilmiş ancak kronolojik olarak kataloglara geçirilmemiştir. Bkz.: *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, ss.411-413.

²⁵ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, ss.27-28.

18.yüzyıla ait beş defter bulunmaktadır. Defterlerin taranmasıyla konumuza ilişkin veriler tespit edilmiştir. 18. yüzyılı kapsayan Diyarbekir'e ait ahkâm defterleri şu şekilde sıralanabilir:

<i>Sıra No</i>	<i>Hicri Tarih</i>	<i>Miladi Tarih</i>	<i>Sayfa Sayısı</i>
1	1155-1167	1742/43-1753/54	285
2	1167-1176	1753/54-1762/63	311
3	1176-1194	1762/63-1780	397
4	1194-1202	1780-1787/88	173
5	1206-1228	1791/92-1813	586

G) *Diyarbekir Şer'iyeye Sicilleri (Milli Kütüphane Arşivi)*: 18. yüzyıla ait 17 Diyarbekir şer'iyeye sicili bulunmaktadır²⁶. Bu sicillerin kapsadığı tarihler konusunda detaylı bilgiler veren İbrahim Yılmazçelik, bunların bütünüyle 18. yüzyılı açıklamaya yetecek veriler sağlamayacağını belirtmektedir. Zira kendi çalışmasını da özellikle bu döneme ait sicillerin sınırlılıkları nedeniyle 18. yüzyılın sonundan başlatmaktadır. Tarafımızdan yapılan araştırmalar neticesinde de Yılmazçelik'in bu konudaki tespitlerinin doğru olduğu görülmektedir. Bu sınırlılıklarına rağmen bu döneme ait siciller taranarak döneme ve konumuza ilişkin veriler elde edebildik. Tespit edilen 18. yüzyıla ait sicillerin kapsadıkları hükümler, tarih aralıkları ve numaraları aşağıdaki tabloda verilmektedir:

<i>Sıra No</i>	<i>Envanter No</i>	<i>Tarihi</i>	<i>İçeriği</i>
1	592	1135 (1722/23)	Kassâm-Hüccet
2	352	1136-1264 (1723/24-1847/48)	Sicil
3	310	1145 (1732/33)	Sicil
4	360	1151-1154 (1738/39-1741/42)	Sicil
5	315	1154 (1741/42)	Kassâm-Hüccet
6	313	1160-1212 (1747/48-1797/98)	Sicil
7	349	1169 (1755/56)	Kassâm

²⁶ İ. Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır*, ss.XVI-XVII.

8	576	1170-1266 (1756/57-1849/50)	Kassâm
9	352	1198-1200 (1783/84-1785/86)	Sicil (16-35. ve 52-62. sayfaları)
10	364	1202-1203 (1787/88-1788/89)	Kassâm
11	359	1204-1205 (1789/90-1790/91)	Kassâm
12	327	1205-1206 (1790/91-1791/92)	Kassâm
13	588	1206-1207 (1791/92-1792/93)	Kassâm
14	626	1206-1207 (1791/92-1792/93)	Sicil
15	355	1208-1209 (1793/94-1794/95)	Sicil
16	313	1211-1212 (1796/97-1797/98)	Sicil (12-20. sayfaları)
17	600	1214 (1799/1800)	Kassâm

H) *Tahrir Defterleri*: Bölgeye ilişkin tahrir defterlerindeki verilerden özellikle voyvodalığın coğrafi alanı belirlenirken büyük ölçüde istifade edilmiştir. Diyarbakir Eyaleti'ne ait tahrir defterleri pek çok çalışmaya kaynaklık etmiştir. Çalışmamızda çoğunlukla bu kaynak grubunu kullanan çalışmaları esas almak suretiyle değerlendirmelerimizi yaptık. Bu çalışmalardan ilki, M.Mehdi İlhan tarafından yapılan ve bölgenin ilk tahriri olan 1518 yılına ait mufassal tahrir defterinin Amid sancağı bölümünün kaynak olarak kullanıldığı *Amid (Diyarbakır)* adlı çalışmadır²⁷. Bu çalışma, ilgili bölümün transkripsiyonunu da içermektedir. Mehmet Salih Erpolat tarafından yapılan Diyarbakir Beylerbeyliği'nin 16. yüzyıldaki yer isimlerini detaylı bir şekilde tespit eden doktora tezi ise icmal ve mufassal olmak üzere bölgenin tahrir defterlerinin kapsamlı bir şekilde kullanıldığı bir araştırmadır²⁸. Çoğunlukla çalışmamızda tahrirlerin verilerinin yer aldığı bu tez kullanılmıştır. Ancak bu çalışmanın dayandığı esas tahrir defterleri hakkında da bilgi vermek gerekmektedir.

²⁷ M.Mehdi İlhan, *Amid (Diyarbakır)*, Ankara 2000.

²⁸ Mehmet Salih Erpolat, *XVI. Yüzyılda Diyarbakir Beylerbeyliği'ndeki Yer İsimleri*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Konya 1999, ss.XVII-XXIV.

1526 tarihli icmal defteri, Amid sancağının Hani, Tercil, Kulb, Ciska (Çıksa) ve Başka (Başika) nahiyelerine ait tımarları gösteren bir defterdir²⁹. Bölgenin bir diğer tahrir defteri ise 1530 tarihlidir ve BOA, TD-998 numara ile kayıtlıdır³⁰. Bölgede 1540 yılında yapılan genel bir tahririn sonuçlarını gösteren mufassal defterde ise Amid ve Mardin sancakları ile Nusaybin ve Savur kazalarına ait veriler bulunmaktadır³¹. Amid Sancağı'na ait son mufassal tahrir defteri de Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi'nde 155 numara ile kayıtlıdır³².

I) Mühimme Defterleri: Arşiv kaynakları içinde değerlendirmeye alınan diğer bir kaynak grubu mühimme defterleridir. Özellikle klasik dönemdeki iltizam sisteminin uygulaması hakkında bilgiler tespit edilmiştir.

II.2 Islahat Layihaları ve Vak'anüvis Tarihleri

Çalışmamızın bir diğer dayanağını 17 ve 18. yüzyıla ait, ilgili dönemin içinde bulunduğu sosyal, ekonomik ve siyasî durum hakkında bilgi veren vak'anüvis

²⁹ Bu defter, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde TD-134 numara ile kayıtlıdır. Bkz.: M.S. Erpolat, *XVI. Yüzyılda Diyarbekir Beylerbeyliği'ndeki Yer İsimleri*, s.XX.

³⁰ *998 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Diyâr-ı Bekr ve 'Arab ve Zü'l-Kâdiriyye Defteri (937/1530)*, I, Ankara 1998, s.1.

³¹ Bu defter, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde TD-200 numara ile kayıtlıdır. Bkz.: M.S. Erpolat, *XVI. Yüzyılda Diyarbekir Beylerbeyliği'ndeki Yer İsimleri*, s.XX.

³² Bu defter 1564-1568 yıllarını kapsayan bir tahrir defteridir. Bkz.: Yılmaz Kurt, "Diyarbekir Sancağı Yer Adları", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır*, c.2, ed. Bahaeddin Yediyıldız, Kerstin Tomenendal, Ankara 2008, s.405.

tarihleri ve ıslahat layihaları oluşturmaktadır. Malikâne uygulamasının başlamasının gerekçelerini Solakzâde Tarihi, Tarih-i Selânikî, Silahdar Tarihi, Tarih-i Nâ'imâ gibi dönemin önemli vak'anüvis tarihlerinden tespit edebilmekteyiz. Bunun yanında Koçi Bey risâlesi ve Kitâb-ı Müstetâb gibi ıslahat layihaları da faydalanılan diğer kaynaklar olarak sayılabilir.

GİRİŞ

Klasik dönemde Osmanlı malî-idarî sisteminin iki dayanağı tımar ve iltizam sistemleri idi. 16. yüzyılın sonlarında özellikle savaşların uzun süreli ve masraflı olmaya başlaması ile devletin nakit ihtiyacı artmıştı. Bunun üstesinden gelmek isteyen devlet yeni çözümler ve yeni kaynak arayışlarına girmişti. Bu yollardan birisi de iltizam sisteminin yaygınlaşması ile birlikte gelir kaynaklarının *kayd-ı hayat* şartıyla yani *hayat boyu tasarruf edilmesini* öngören yeni bir malî uygulamanın ortaya konulmasıydı. Malikâne usûlü denilen ve 1695 yılında uygulamaya konulan bu sistem, Osmanlı tarihinin 18. yüzyılını etkileyen önemli bir gelişmedir. Bu uygulama, devletin hem hazinesine nakit girişini sağlayacak olması hem de sık sık değişen mültezimlerin mümkün olduğu kadar fazla kâr sağlamak uğruna tahrip ettikleri vergi kaynaklarını kayd-ı hayat şartıyla bir mültezimin tasarrufuna bırakarak vergi kaynağını ve reayayı koruyacak olması öngörüsüne dayanmaktaydı.

Osmanlı klasik sisteminde dirlik ve mukâta'a şeklinde ayrılan gelirler has, zeamet ve tımar olarak tevcih edilmekteydi. Bu gelir alanlarından biri olan *haslar* ikiye ayrılmaktaydı. Bunlardan ilki *havâss-ı hümayûn* denilen sultan yani devlet hazinesi için ayrılan *haslar*; diğeri de vezir ve beylere tahsis edilmiş *havâss-ı vüzerâ/havâss-ı ümerâ* olarak adlandırılan *haslardır*³³. *Havâss-ı hümayûnlar*, incelediğimiz voyvodalık yapısını oluşturan alan olması sebebiyle çalışmamız açısından daha detaylı değerlendirilmesi gereken konulardan biridir. Bunların

³³ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu: Klasik Çağ (1300-1600)*, çev. Ruşen Sezer, İstanbul 2003, s.113.

gelirleri doğrudan merkezî hazineye bağlıdır. Bir eyaletteki *havâss-ı hümayûn* içerisinde çeşitli vergi gelirleri bulunmaktadır. Bunlar arasında şehrin yönetimini ve güvenliğini ilgilendiren vergiler yanında tarımsal üretime dayalı vergiler de yer almaktadır. Bu bağlamda gerek şehirde gerekse köy ve mezraalar içerisinde yer alan pek çok faaliyet alanı *havâss-ı hümayûna* konu olabilmekteydi. *Havâss-ı hümayûn* Osmanlı klasik düzeni içinde *serbest*³⁴ statüsünde olan bir dirlik alanıdır. Serbest dirliklerde cerîme ve bâd-ı hevâ vergileri bütünüyle dirlik sahibine aittir. Bu yerlere diğer ehl-i örf görevlilerinin karışmaları yasaktır³⁵.

Osmanlı Devleti'nde eyaletlerdeki merkezî hazineye ait olan bu gelirlerin yani *havâss-ı hümayûn*un vergilerinin toplanması, gerekli yerlere harcanması ve merkezî hazineye gönderilme işleri *hazine defterdarlıkları* tarafından yapılmaktaydı³⁶. Eyalet yönetiminde bey ve kadıdan sonraki temel görevlilerden biri olan *hazine defterdarı*, tıpkı merkezdeki baş defterdar gibi hazinenin çıkarlarını temsil ederdi. Bağımsız bir görevliydi ve doğrudan doğruya merkezle haberleşebilir, bölgedeki beylerbeyi de dahil olmak üzere diğer yöneticileri şikayet edebilirdi. Bunun yanında beylerbeyi eğer görevini kötüye kullandığını tespit ederse defterdarı

³⁴ Serbestiyet hakkında detaylı bilgi için bkz.: Ömer Lütfi Barkan, "Timar", *İA*, c.12/1, İstanbul 1979, ss.310-313.

³⁵ Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*, Ankara 2006, s.128.

³⁶ E. Özvar, "Diyarbakır'da Hazine Defterdarlığı'ndan Voyvodalığa Geçiş", s.93. Bununla birlikte Özvar, taşra hazine defterdarlıklarının merkezdeki defterdarlığın küçük birer modeli gibi teşkilatlanmış olduğunu belirtir.

görevinden azledebilirdi. Ancak bunu merkeze hemen bildirmesi gerekmekteydi. Dolayısıyla eyaletlerde bir denetim ve denge unsuru hakimdi³⁷.

Hazine defterdarı, gelir kaynaklarını iltizamla ya da emanetle ilgili kişilere deruhte etmek suretiyle idare ederdi. Temel görevi, *havâss-ı hümâyûn* gelirlerinin mültezimlerce eksiksiz toplanmasına, istenildiğinde bu hasılatın harcama yapılmasına ya da merkeze ulaştırılmasına nezâret etmekte³⁸. *Diyarbakır hazine defterdarlığı*nın başında bulunan defterdarlar, 17. yüzyılın ilk yarısı boyunca, İstanbul'da ya da mahallinde mukâta'aların iltizama verilmesi konusunda birinci derecede sorumluluk taşımıyorlardı. Zira yüksek meblağlı mukâta'alar, çoğu zaman merkezden iltizama verilir ve defterdarların buna müdahale etmesine izin verilmezdi. Bunun yanında yüksek meblağlara varmayan ya da belgelerde "hâlî ve harâbe" yani ıssız ve atıl kalmış yerlerin taliplilerine verilmesi konusunda da merkezin onayını almak koşuluyla yetki sahibi olabilmekteydiler. *Diyarbakır hazine defterdarlığına* ait işler, defterdarlık bünyesindeki geniş bir kadro ile yerine getirilirdi. Burada alanında uzmanlaşmış on büro yer almakta ve hazine işleri bir işbölümü içerisinde yürütülmekteydi. Defterdar, üstlendiği fonksiyonları yerine getirebilmek için aynı zamanda hazine teşkilatı içerisinde görev yapanlardan başka bir de kapı halkı beslemek zorundaydı³⁹.

³⁷ H. İnalçık, *Klasik Çağ*, s.122.

³⁸ E. Özvar, *Rum Hazine Defterdarlığından Tokat Voyvodalığına Geçiş*, s.66.

³⁹ E. Özvar, "Diyarbakır'da Hazine Defterdarlığı'ndan Voyvodalığa Geçiş", s.95.

17. yüzyılın ortalarında hazine defterdarlığından sağlanan gelirin düşmesi⁴⁰ ve devletin içinde bulunduğu malî sıkıntıyı aşmak için kaynak bulabilmek amacıyla devlet, Diyarbakır'da hazine defterdarlığı uygulamasını kaldırmış ve voyvodalık uygulamasını başlatmıştı. Bu uygulama ile vergi tahsilini güvence altına almak için *Diyarbakır hazine defterdarlığı*nın idaresi altındaki *havâss-ı hümayûn* gelirleri, mukâta'a haline getirilip bir bütün olarak iltizamla verilmişti. Bunların gelirlerinin toplanıp idaresinin sağlanması sorumluluğu, ayrı ayrı mültezimler yerine tek bir kişiye yani kendisi aynı zamanda bir mültezim olan voyvodaya bırakılmıştı. Bu durum 18. yüzyılın ilk yarısına kadar devam etmişti. Ancak malikâne uygulaması ile birlikte voyvodanın, bir yıllığına görevlendirilen ve voyvodalık dahilindeki gelirleri toplayarak merkeze ulaştırılmasını sağlayan malî bir görevli haline geldiği ve böylece uygulamadan önceki fonksiyonunun nispeten değiştiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla daha önceden bölgenin öne çıkan unsurları arasından olan ve mukâta'adan kâr elde etmeyi amaçlayan bir mültezim pozisyonundayken malikâne uygulamasıyla birlikte gelirleri toplamak üzere yine yerel unsurlardan tercih edilen malî bir görevli haline gelmiştir.

Tezimizin daha iyi anlaşılabilmesi için bazı temel kavramları açıklamak faydalı olacaktır. Bu kavramlardan en başta gelenleri hiç şüphesiz *mukâta'a* ve *maktû*'dur. Osmanlı idarî-malî sistemi içinde mukâta'anın yüklendiği fonksiyon konusunda hem Osmanlı belgelerinde hem de Osmanlı toprak sistemi, vergi toplama usûlleri ve malî yapısı üzerine yapılan çalışmalarda farklı anlamlarının kullanıldığı belirtilmelidir.

⁴⁰ E. Özvar, "Diyarbakır'da Hazine Defterdarlığı'ndan Voyvodalığa Geçiş", s.104.

Mukâta‘a kelimesi, sözlükte iki anlamda verilmiştir. Bunlardan ilki “arazinin kesime verilmesi, muayyen bir kira mukabilinde temlik”; diğeri ise ekilmiş arazinin vakfedilip daha sonra arsaya veya bağ ve bahçeye dönüştürülen yer için öşre karşılık maktû‘an verilen kira⁴¹ şeklindedir. Maktû‘ deyiminin sözlük anlamı ise yine birkaç şekilde verilir. “Kesilmiş, kesik”; “bahası kesilmiş, pazarlık kabul etmez”; “vezin ve ölçü ile satılmayan, götürü” olarak verilmektedir. Bu kelimedenden türemiş olan “maktû‘an” kelimesi ise “götürü olarak, toptan” anlamlarında kullanılır⁴². Yüklendiği anlamlar konusunda yapılan çeşitli çalışmalarda bu kavramların sözlük anlamlarıyla örtüşür şekilde kullanıldığı tespit edilmiştir. Halil İncalcık, Osmanlı Devleti’nin sosyal ve ekonomik düzenini ortaya koyduğu çalışmasının sözlük bölümünde mukâta‘a kavramını, kira mukavelesi, iltizam; kiranın kendisi; senelik tahmini yapılp maliye kayıtlarına ayrı bir birim olarak geçirilen gelir kaynağı olarak açıklamaktadır. Maktû‘yu ise kira veya vergi bedeli olarak belirlenmiş toplam miktar olarak ifade eder⁴³.

Mukâta‘anın malî yapı içerisinde işleyişini ortaya koyan çalışmasında Baki Çakır mukata‘a kavramının, belgelerde ve mevcut çalışmalarda yüklendiği anlamlar konusunda çeşitlilik olduğunu vurgulamaktadır. Ona göre mukâta‘a “icare/bedel, malî birim, yöntem, götürü ve sözleşme” anlamlarını karşılamaktadır. Bunun yanında mukâta‘anın “iltizam, kesim, maktû‘ ve maktû‘a” kavramlarını da kapsadığını

⁴¹ Şemsettin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul 1995, s.1387.

⁴² Ş. Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, s.1391.

⁴³ Halil İncalcık, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, 1300-1600*, c.1, çev. Halil Berktaş, İstanbul 2000, s.454.

belirtir⁴⁴. Maktû‘ kavramını ise “bir mükellef veya mükellef grubunun ödeyeceği yeknesak vergi miktarının saptanması” olarak belirtir ve ekler: “Bu belirleme kanuni ölçülere göre yapılmakta olup olağanüstü bir durum olmadıkça değiştirilmesi söz konusu değildir. Mükellef grubuna mensup kişiler belirlenen miktarı ayrı olarak değil birlikte ödemektedirler. Kişi başına düşen vergi miktarı kendileri tarafından belirlenir. Aynı zamanda maktû‘, mukâta‘a haline getirilmesi mümkün olmayan küçük bir gelir kaynağının kayıt altına alınması ve devlete gelir sağlamanın ilk adımını oluşturmaktaydı”⁴⁵. Bunun yanında Çakır, çalışmasında mukâta‘ayı bir sistem olarak ele alır ve ortaya çıkışının tarihini gelişimini, nasıl deruhte edildiğini, merkezdeki gelir bürolarında nasıl işlem gördüğünü detaylı olarak anlatır.

Mukâta‘anın hazineye gelir sağlayan bir vergi alanı olduğunun vurgulandığı bir diğer çalışma da Yavuz Cezar tarafından yapılmıştır⁴⁶. Cezar, mukâta‘anın tek bir vergi türünü belli bir bölge veya bölgeler itibariyle kapsamına alabileceği gibi çeşitli vergi türlerini de belli bir bölge veya bölgeler itibariyle kapsamına alabileceğini belirtmektedir. Ayrıca mukâta‘anın belli bir bedelle herhangi bir kişiye kayd-ı hayat koşulu ile satılması durumunda o mukâta‘anın “malikâne mukâta‘a” adını aldığını da ifade eder. Bu bağlamda Mehmet Genç’in tanımlamasında mukâta‘a, iltizam usulüne konu olan ve “nakdi bir gelir yekunu olarak” kıymetlendirilen malî bir birim olarak

⁴⁴ B. Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi*, ss.4-6.

⁴⁵ B. Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi*, s.5.

⁴⁶ Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII.yy dan Tanzimat’a Mali Tarih)*, İstanbul 1986, ss.21-23.

ifade edilmektedir. İçerik veya mekân itibariyle birbirine yakın bir veya birkaç vergi kaynağının birleşimini temsil eder⁴⁷.

Kavramın bu açıdan kullanıldığı diğer bir çalışmada ise mukâta'anın, daha önce hükümet yetkilileri tarafından tespit edilmiş gelir kaynağı manasında olduğu anlatılır. Mukâta'alar genellikle doğrudan doğruya hazine için tahsil olunur, iltizama verilir, geliri nakden veya aynen tahsil olunur veya maktû' bir bedel alınır⁴⁸. Bu anlamda mukâta'aya konu olan alanların maden ocağı, tuzla gibi üretime dayalı gelir kaynakları olabileceği gibi; gümrük, damga, mizan, beytülmal, ihzariye, niyabet gibi kimi hizmetlere dayalı vergilerin de olabileceği belirtilmektedir⁴⁹. Dolayısıyla mukâta'anın konusu olan durum ya gerçek bir işletmeye (maden ocağı, tuzla, darphane gibi) ait tasarruf hakkının elde edilmesi ya da bazı resim ve vergilerin (gümrük, ispençe gibi) tahsili olabilmekteydi⁵⁰.

Mukâta'a kavramını arazi rejimi ile ilgili yönüyle de değerlendiren Halil İnalçık, Osmanlı Devleti'nin toprak sistemini açıkladığı çalışmasında tımar sistemi

⁴⁷ Mehmet Genç, "Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi", *Türk İktisat Tarihi Semineri 1973, Metinler-Tartışmalar*, Ankara 1975, s.232. Mukâta'a kavramı üzerinde kapsamlı bir değerlendirme için bkz.: Mehmet Genç, "Osmanlı Maliyesinde Mukataa Kavramı", *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler 1*, haz.Mehmet Genç-Erol Özvar, İstanbul 2006, ss.57-64.

⁴⁸ Halil İnalçık, "İslâm Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekillerle Mukayesesi", *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, İstanbul 1996, s.29.

⁴⁹ Ö. Ergenç, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*, s.157.

⁵⁰ Halil Sahillioğlu, "Bir Mültezim Zimem Defterine Göre XV. Yüzyıl Sonunda Osmanlı Darphane Mukâta'aları", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, XXIII/1-2 (1962-63), s. 146.

dışında kalan toprakların mukâta‘a ile verildiğini ve buna da mukâta‘alı arazi dendiğini belirtmektedir⁵¹. Burada bahsedilen mukâta‘a ile kira sözleşmesi kastedilir. Yani bir kısım topraklar tapu ile verilirken bir kısmı da mukâta‘a yani kira sözleşmesi ile verilmektedir. Dolayısıyla karşılıklı bir anlaşma söz konusudur. Bu açıdan bakıldığında mukâta‘a, bir gelir alanı olmasının yanısıra aynı zamanda toprağın tasarruf şeklinin de adı olmaktadır.

Mukâta‘anın gelir alanı olması nedeniyle genellikle malî tarafı vurgulanmış ancak daha sonraki yıllarda mukâta‘anın bir örf (yönetim) alanı olduğunu da ortaya koyan çalışmalar yapılmıştır⁵². Yani mukâta‘anın malî fonksiyonunun yanı sıra idarî fonksiyonunun da olduğu bu çalışmalarda açıklanmaktadır.

Çalışmamızın daha iyi anlaşılması için açıklanması gereken diğer bir kavram “voyvoda” kavramıdır. Osmanlı Devleti’nin 16. yüzyıldaki idarî organizasyonu içinde en küçük tımar sahipleri dahil olmak üzere her kademedeki tımar sahipleri, gelirlerinin tahsili için kethüda, vekil ya da voyvoda denilen vekilharçlarını görevlendirirdi ve yetkilerini de bunlara devrederlerdi⁵³. Dolayısıyla bu dönemde voyvodaların dirlik sahibinin vekili olarak onlara ait gelirleri tahsil etmekle görevli

⁵¹ Halil İnalçık, “Köy, Köylü ve İmparatorluk”, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, İstanbul 1996, ss.5-6.

⁵² Ö. Ergenç, “XVIII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Yönetiminin Malî Nitelikleri”, ss.87-96; Hülya Taş, *XVII.Yüzyılda Ankara*, Ankara 2006; İbrahim Erdoğan, *XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Toplumunda Değişim Eğilimleri (Harpuz Örneği)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2006.

⁵³ H. İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal ve Tarihi*, s.113.

oldukları anlaşılmaktadır. Bu gelirler kimi zaman eyalet yöneticisine ait has gelirleri olabileceği gibi kimi zamanda tımarlı sipahiye ait tımar gelirleri olurdu⁵⁴.

On sekizinci yüzyılın şartları gereğince tımar sistemindeki değişmeler ve iltizam sisteminin boyutlarının genişlemesi taşra yönetim organizasyonunda da yeni oluşumların ortaya çıkmasına sebep oldu. Bu dönemde sancakbeyine ait olan haslar mukâta'a haline getirilmek üzere bir voyvodanın yönetimine kimi zaman iltizamla kimi zamanda malikâne ile bırakılıyordu. Buradaki voyvoda, sancakbeyinin fonksiyonlarına sahip bir mültezim olarak karşımıza çıkmaktadır⁵⁵.

Voyvoda, klasik dönemden itibaren incelediğimiz dönemi de içine alarak yetki alanı çoğunlukla *haslar* olan bir görevlidir. Ancak sınırları çizilmesi gereken husus, yetki alanı bilinen bu görevlinin yani voyvodanın Osmanlı taşra yönetiminde 17. yüzyılın ortalarında oluşan voyvodalık adlı idarî-malî sistem içinde yüklendiği fonksiyonların tespit edilmesidir. Bunun yanında mukâta'a/maktû' kavramları yukarıdaki da zikrettiğimiz gibi farklı anlamlara gelecek şekilde çalışmalarda değerlendirilmiştir. Biz tezimizde bu kavramları malikâneye konu olan *vergi birimi* anlamında kullanacağız.

Tezin amacı ise 16. yüzyılın sonları ve 17. yüzyılın hazırladığı şartlar neticesinde uygulamaya konulan malikâne uygulaması ile 18. yüzyılda taşra yönetim

⁵⁴ H. İnalçık, "Centralization and Decentralization", s.30.

⁵⁵ Ö. Ergenç, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Yönetiminin Malî Nitelikleri", s.90.

organizasyonunda daha önceden oluşturulan malî-idarî bir yapı olan voyvodalığın ve bu yapının yöneticisi olan voyvodanın üstlendiği fonksiyonun açıklanmasıdır.

1.BÖLÜM

OSMANLI MALİYESİNDE MALİKÂNE UYGULAMASI

1.1 Mukâta‘a Gelirlerinin Toplanma Biçimleri

Bir vergi birimi olan mukâta‘aların gelirlerinin toplanması için ülke genelinde bir takım yöntemler uygulanmıştı. Malikâne uygulamasından önce gelirlerin iltizam ve emanet yöntemleri ile toplanmakta olduğunu görmekteyiz.

1.1.1 Emânet

Mukâta‘aların vergilerinin toplanmasında uygulanan yöntemlerden biri olan emânet yöntemi ile devlet, mukâta‘ayı bir mültezime bırakmayarak gelirlerin kendi atadığı bir görevli tarafından toplanmasını sağlamaktaydı. Devletin iltizam yöntemine karşılık olarak emânet yöntemini tercih ettiği farklı durumlar bulunmaktadır. Bunlardan ilki mukâta‘a haline getirilmiş olan bir gelir kaynağının yıllık gelirinin belirlenmesi için ilk yıllarda emânet yöntemiyle deruhte edilmesi uygun görülebilmekteydi. Diğer yandan mukâta‘anın geliri azaldığında mültezimler tarafından cazip bulunmaması, devletin mukâta‘anın gerçek değerini tespit etmek istemesi, mültezimlerin işletme şartlarına uymaması, savaş veya başka nedenlerle boş kalan mukâta‘anın gelirinin düşmesi ve mukâta‘anın satılmadığı yıllarda bu yöntem tercih edilmekteydi⁵⁶. Ayrıca stratejik önemlerinden dolayı devlet tarafından

⁵⁶ Baki Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI-XVIII. Yüzyıl)*, İstanbul 2003, ss.150-51.

denetlenmesi uygun görülen örneğin madenler gibi işletmeler de emânet yöntemiyle işletilmekteydi⁵⁷.

Mukâta‘ayı emânet yöntemiyle işleten ya da vergilerini toplama hakkını üzerine alan kişiye *emîn* adı verilmekteydi. Bu görevli doğrudan merkez tarafından atanan bir memurdu. Mukâta‘anın kâr ya da zarar etmesinden sorumlu tutulmayan bu görevli, yaptığı hizmet karşılığında devletten bir maaş veya dirlik alırdı⁵⁸. *Emîn*, görevini yerine getirirken tek başına hareket etmez yanına kâtip, havâle⁵⁹ vb. görevliler tayin edilirdi. Bunun yanında kadılar da vergilerin tahsilatında kendisine yardımcı olurlardı⁶⁰.

Emânet yöntemiyle deruhte edilen mukâta‘anın, tekrar iltizama verilmesi durumunda emânetle idare edildiği son yılın hasılı, müzayede sırasında en düşük değer olarak kabul edilirdi. Mukâta‘ayı emânette iken iltizamen üzerine alan kişiler çoğunlukla bu eminlerin kendileri olurlardı. Emîn sıfatını korumakla beraber, bunlar *tahvîl* sonunda belli bir meblağı hazineye ödemeyi de kabul ederlerdi. Böylece üzerlerinde hem *emîn* hem de *mültezim* sıfatının her ikisini de toplarlardı. Bu şekilde mukâta‘alardan vergilerin toplanmasında karma bir üçüncü yöntem geliştirilmiş olmaktadır. Bu yönteme *emânet ber-vech-i iltizâm* adı verilmekteydi. *Emîn* olan

⁵⁷ Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, İstanbul 1985, s.128.

⁵⁸ A. Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, s.128.

⁵⁹ “Mukâta‘a gelirlerinden mahallinde yapılan harcamalara (ocaklık vb.) tahsis edilen veya merkezi hazineye yapılması gereken ödemeleri (irsaliye) ilgili yerlere ulaştıran havale olarak isimlendirilen bir görevli atanabilmekteydi”, bkz.: B. Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi*, s.138.

⁶⁰ B. Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi*, ss.150-51.

kimse bu sıfatından dolayı bir ücret alır ve bunu ödediği iltizam bedelinden mahsup ederdi. Mültezim olmalarından dolayı da mukâta'anın kâr ve zararını kendileri yüklenir ve iltizam şartlarına uygun ödemelerini yaparlardı. Yapmaları gereken ödemelerde aksaklık çıkarsa tıpkı normal mültezimler gibi malları müsadere edilir ve gerektiğinde de hapsedilirlerdi⁶¹.

1.1.2 İltizam

Mukâta'a gelirlerinin toplanması için uygulanan en yaygın yöntemlerden biri iltizam yöntemidir. Vergilerin ihale edilmek suretiyle toplanması İslamiyet'in ilk günlerinden itibaren yaygın bir şekilde kullanıldı. Bu, Mısır'da ortaçağ döneminde "daman" ve "kabala", Hint-Moğol İmparatorluğu'nda "icâre", Osmanlı'da da "iltizam" olarak adlandırılmaktaydı⁶². Bu dönemler içinde vergi toplama hakkını elde eden mültezim, vergi verenlere iyi davranmayı⁶³ ve o bölgedeki vergi gelirlerini artırmayı taahhüt etmiş olmaktadır. Eğer mültezimin herhangi bir suistimali görülürse malları müsadere edilir ve sert cezalar verilirdi.

⁶¹ H. Sahillioğlu, "XV. Yüzyıl Sonunda Osmanlı Darphane Mukâta'aları", s. 147.

⁶² Murat Çizakça, *İslam Dünyasında ve Batı'da İş Ortaklıkları Tarihi*, çev.Şehnaz Layıkel, İstanbul 1999, s.120; H. İnalçık, "İslâm Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü", ss.28-29.

⁶³ Devletin, mültezimlerden beklediği en önemli görev, reyanın korunup gözetilmesi ve "zulm ve te'addi"de bulunulmamasıydı. Eğer buna aykırı davranan mültezimler olursa, iltizamlarının kaldırılması söz konusu olmaktadır. Bununla ilgili olarak 8 Zilkade 972 (8 Haziran 1565) tarihli, Şehzade Selim'in lalası ve Peçin kadısına gönderilen ve mültezimin reayaya yaptığı zulüm yüzünden iltizamının kaldırılması gerekirken bunun yerine getirilmediğinin haber alınması üzerine ilgililere bunun sebebinin sorulduğu hüküm için bkz.: 1232 nolu hüküm, *6 Numaralı Mühimme Defteri (972/1564-1565) Özet-Transkripsiyon ve İndeks II*, Ankara 1995, s.296.

İltizam arttırma usûlüyle yapılırdı ve bu yönüyle yapılan işlem tam olarak bir satışı. Devletle mültezim arasında yapılan sözleşme her yıl yenilenirdi. Devlet, katipleri vasıtasıyla muayyen bir bölgenin gelirlerini tahminen tespit etmiş olduğundan iltizamın miktarı ve kazancı hakkında bir fikir edinmek mümkün olmaktadır⁶⁴.

Osmanlı Devleti'nde de ülke genelindeki vergi gelirlerinin aynî yani mahsul olarak toplanması, merkezî hazineye ulaştırılması ve buradan görevlilere dağıtılmasının güçlüğü karşısında oluşturulmuş olan tımar sistemi içine bazı faaliyetleri yerleştirmek mümkün değildi. Yani merkezî ordu ve merkezî bürokrasinin yüklendikleri görevler karşılığında onlara maaş ödemesi gerekliliği, bunun geniş imparatorluğun uzak yerlerinden toplanacak aynî vergilerle karşılanmasını imkansız kılmaktaydı. Bunun için ya vergiler nakden toplanacak ya da nakde çevrilerek merkeze ulaştırılacaktı. Bu sebepten devletin bu gerekliliğe çözüm bulmak amacıyla geliştirdiği vergi toplama yöntemi iltizam olmuştu⁶⁵.

İltizam sisteminde işleyiş şu şekildeydi: Mukâta'aların yıllık geliri asgarî olarak maliye tarafından tespit edilirdi. Bir yıl için sağlayacağı azamî değeri, kâr gayesi ile hareket eden mültezimlerin rekabeti ile müzayede şartları içinde belirlenirdi. Mültezimler müzayede konusu olan mukâta'adan elde edilecek geliri, sebep olacağı masrafı ve bırakacağı kârı hesap ettikten sonra devlete yıllık olarak

⁶⁴ H. İnalçık, "İslâm Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü", s. 29.

⁶⁵ M. Genç, "Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi", ss.231-32.

ödemeyi kabul edecekleri miktara dair tekliflerini yaparlardı. Hazine, bunlar arasında en yüksek teklifi yapan mültezime *tahvîl* adı verilen ve genellikle bir ile üç yıl arasında değişen bir dönem için o mukâta'anın vergisini toplama hakkını devrederdi⁶⁶. Ancak yeniden arttıranlar çıkarsa hükümet mukâta'ayı yeni talibine verebilirdi⁶⁷. Bu durumda tahvil tarihi yani mültezimin tasarruf edeceği süre değişmez, sadece mültezimlerin tasarruf ettikleri gün sayısınca iltizam bedeli üzerinden muhasebe görülürdü⁶⁸.

Mültezim, şartlara ve mukâta'anın sahip olduğu verime göre birden fazla tahville mukâta'ayı üzerine alabilirdi. Bu şekilde altı, dokuz hatta on iki yıllık tahvillere rastlamak mümkündür. Buna karşılık, mültezimin bir tahvil süresi kadar dahi tasarruf edemediği durumlar da olabilirdi. Örneğin mültezim ölebilir ve varisleri mukâta'ayı tahvil sonuna kadar işletmek istemeyebilirdi ya da tahvil bitiminden önce bir başkası çıkar "iltizam bedeli"ni yani hazineye ödemeyi taahhüt ettiği vergiyi artırır ve mültezimin kendisi bu yeni miktar üzerinden işletmeyi kabul etmek istemezse mukâta'a yeni mültezime verilir⁶⁹. Dolayısıyla mültezim tahvil süresi sonuna kadar yetkisini devam ettirip ettiremeyeceğinden emin olamıyordu. Bu ise vergi kaynağının tahrip edilmesine ve uzun vadeli yatırımların yapılamamasına sebebiyet veriyordu⁷⁰. Sistemin bu özelliği hazinenin yararını daimi surette korumayı hedef aldığını açıklıkla göstermektedir⁷¹.

⁶⁶ M. Genç, "Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi", ss.232-33.

⁶⁷ H. İnalçık, "İslâm Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü", s.29.

⁶⁸ H. Sahillioğlu, "XV. Yüzyıl Sonunda Osmanlı Darphane Mukâta'aları", s. 163.

⁶⁹ H. Sahillioğlu, "XV. Yüzyıl Sonunda Osmanlı Darphane Mukâta'aları", ss.147-48.

⁷⁰ M. Çizakça, *İş Ortaklıkları Tarihi*, s.124.

Mukâta‘ayı almaya hak kazanan mültezim kanunların çizdiği sınırlar içinde, müzayedede tespit edilmiş olan miktarı hazineye ödedikten sonra kalan kısmını kendi kârı olarak elde ederdi. Böylece devlet, zamanın şartlarına göre çok masraflı bir maliye teşkilatına gerek kalmadan kanunlarda çoğunlukla aynî olarak toplanması öngörülen vergi gelirlerini, nakdî olarak ödemesi gereken giderlerle ilişkilendirmiş oluyordu⁷².

Mültezim mukâta‘ayı üzerine aldığı anda ilgili mukâta‘aya ait iltizam bedelinin belirli bir miktarı için *kefil bil’l-mâl* (servetine güvenilir, mal ile kefil) ile eğer taahhüdünü yerine getiremez ve taksitleri ödeyemezse “kaçma ve kayıp” ihtimalinde, onu bulup mahkemeye ya da idarî makamlara teslim etmeyi üstlenen ve onun yerine cezayı almayı da taahhüt eden *kefil bi’n-nefs* (şahsına güvenilir, can ile kefil)⁷³ olacak kimseleri sağlaması gerekmekteydi⁷⁴.

⁷¹ H. İnalçık, “İslâm Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü”, s.29.

⁷² M. Genç, “Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi”, ss.232-33.

⁷³ İslam hukukunda nefse kefalette kefil, borçlunun veya vekilinin mahkemeye gitmesi ne zaman gerekse onu mahkemeye getirmek ve eğer getiremezse onun yerine cezalandırılmak ve hapsedilmek sorumluluğunu üzerine almaktaydı. Bkz.: Sabri Şakir Ansay, *Hukuk Tarihinde İslam Hukuku*, Ankara 1958, s.185. Mala kefalette de kefil borcu garanti ederdi ve gerektiğinde borcu ödemesi istenirdi. Bkz.: Mehmet Akif Aydın, “İslâm Hukukunda Tek Taraflı Hukukî İşlem”, *İslam ve Osmanlı Hukuku Araştırmaları*, İstanbul 1996, s.225.

⁷⁴ H. Sahillioğlu, “XV. Yüzyıl Sonunda Osmanlı Darphane Mukâta‘aları”, s. 146.

Mültezim, mukâta‘a için belirlenen iltizam bedelinin bir kısmını hazineye peşin olarak öderken kalan kısmını ise taksitler halinde ödemekteydi. Mültezimin taahhüdünü yani hazineye ödemeyi kabul ettiği taksitlerini ödeyemediğinde süreç şu şekilde işlemekteydi: Öncelikle bütün malları satılır, alacakları hazine adına tahsil edilirdi⁷⁵. Yeterli gelmediği takdirde kefil bi'l-mâlinden tahsil edilme yoluna gidilirdi⁷⁶. Bu da yeterli gelmezse mültezim hapsedilirdi. Bir yolunu bulup hazineye olan borcunu ödeyemezse ya hapiste ölür ya da bir aften faydalanarak müflis olarak kurtulurdu⁷⁷.

⁷⁵ Lahsa Sancağı'nda bulunan mültezimlerden zimmetlerinde mâl-ı mîri bulunuyor olmasına rağmen ortadan kaybolmaları üzerine bu meblağın mültezimlerin mallarından ve ortaklarından tahsil edilmesi ile ilgili olarak Lahsa beylerbeyine ve kadısına gönderilen 8 Rebiülahir 976 (30 Eylül 1568) tarihli hüküm için bkz.: 2160 nolu hüküm, *7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976/1567-1569) Özet, Transkripsiyon-İndeks III*, Ankara 1999, s.94. Mültezim zimmetlerinde olan mâl-ı mîrinin tahsili konusunda mühimmelere yansıyan diğer hükümler için bkz.: 23 Zilhicce 975 (19 Haziran 1568) tarihli 1576 nolu hüküm, *7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976/1567-1569) Özet, Transkripsiyon-İndeks II*, Ankara 1999, s.194; 24 Safer 979 (18 Temmuz 1571) tarihli 911 nolu hüküm, *12 Numaralı Mühimme Defteri (978-979/ 1570-1572) Özet-Transkripsiyon ve İndeks II*, Ankara 1996, s.112; 18 Zilhicce 978 (13 Mayıs 1571) tarihli 353 nolu hüküm, *12 Numaralı Mühimme Defteri (978-979/ 1570-1572) Özet-Transkripsiyon ve İndeks I*, Ankara 1996, ss.233-235.

⁷⁶ “Devlet açısından kefalet, sadece teminat anlamına geliyordu. Taahhüt edilen paranın ödenmemesi durumunda, devlet önce mültezimin yükümlülüklerini yerine getirmesini, yani taksitleri ödemesini sağlamaya çalışıyordu; yalnızca mültezimin yeri belirlenemediği durumlarda kefile başvuruluyor ve yükümlülüklerini yerine getirmesi isteniyordu”. Bkz.: M. Çizakça, *İş Ortaklıkları Tarihi*, s.131.

⁷⁷ H. Sahillioğlu, “XV. Yüzyıl Sonunda Osmanlı Darphane Mukâta‘aları”, s.147.

İslam geleneğinde mültezimler *emir* veya *imam* adındaki memurlar tarafından kontrol edilirdi. Osmanlılarda ise bu, mültezimin yanına hükümet adına konulan ve mültezimin hesaplarını kontrol eden bir *emin* tarafından yapılırdı⁷⁸.

1.2 Malikâne Uygulamasını Hazırlayan Sebepler

Osmanlı Devleti'nin kimi zaman “dönüşüm”, kimi zaman “bozulma, gerileme”⁷⁹ olarak ifade edilen döneminin başlangıcı, tarihçiler tarafından 16. yüzyılın sonlarına tarihlendirilmektedir⁸⁰. 16. yüzyılın sonlarına doğru, devletin idarî-malî sisteminin temel unsurlarının (timar ve kul sistemleri) sahip oldukları açmazlar gün yüzüne çıkmaya başlamıştı. Bunların birbirlerine zincirleme olarak bağlı olması nedeniyle birinde yaşanan olumsuzluk diğerini doğrudan ya da dolaylı olarak etkilemişti. Bu dönemde hem devletin temel unsurlarında hem de Anadolu ve

⁷⁸ H. İnalçık, “İslâm Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü”, ss.28-29.

⁷⁹ Çağlar Keyder-Huricihan İslamoğlu, “Osmanlı Tarihi Nasıl Yazılmalı? Bir Öneri”, *Toplum ve Bilim*, 14, Kış 1978, ss.49-80.

⁸⁰ Bunun yanında Osmanlı klasik düzeninin bozulmaya ya da değişmeye başlaması, dönemin nasihatnâme yazarlarının eserlerinde 16. yüzyılın ilk yarısına kadar götürülebilmektedir. Osmanlı Devleti'nin 16. yüzyıldan 17. yüzyıla geçiş sürecini dönemin nasihatnâme/siyasetnâme yazarları ışığında, “bozulma/gerileme” ya da “değişme” açısından yapılan detaylı değerlendirmeler için bkz.: Mehmet Öz, *Osmanlı'da 'Çözülme' ve Gelenekçi Yorumcuları*, İstanbul 1997. Mantran, devletin 1566 yılında yaşadığı devalüasyonu, “imparatorluğun ilk yorgunluk işareti” olarak kabul ederek bunu devletin malî dengelerindeki ilk kopuş olarak ifade etmektedir. Dolayısıyla devletin sistemlerinin geçirdiği “değişim”i 16.yüzyılın ortalarına kadar indirmektedir. Bkz.: Robert Mantran, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi I Osmanlı Devleti'nin Doğuşundan XVIII. Yüzyılın Sonuna*, çev. Server Tanilli, İstanbul 2000, s.273.

sınırlarda yaşanan siyasî-sosyal ve ekonomik gelişmeler malikâne uygulamasının hazırlayıcı zeminini oluşturmuştu. Aşağıda 16. yüzyılın sonlarında başlayan ve tüm 17. yüzyıl boyunca yaşanan gelişmeleri ayrı ayrı ele almak suretiyle uygulamayı hazırlayan nedenleri ortaya koymaya çalışacağız.

1.2.1 Savaşların Niteliği ve Süresi

Osmanlı ordusunun temel unsurlarını, ağırlığını tımarlı sipahilerin oluşturduğu eyalet askerleri ve ulufeli kapıkulu askerleri oluşturmaktaydı. Eyalet askerleri tımar sistemi yoluyla oluşturulurdu. Kapıkulu askerleri ise temelini devşirme usûlünden alan ve kendilerine üç aylık periyotlarda mevâcib ödemesi yapılan askerlerdi. Ancak 16. yüzyılın sonları ve 17. yüzyılda yapılan savaşların getirmiş olduğu sonuçlar bu sistemlerin de bir dönüşüm yaşamasına sebep olmuştu. Bunun yanında klasik dönemde savaşlar, Osmanlı için bir kazanç kaynağıydı. Savaşlardan ganimet elde edilir, fatihlere dağıtılır ve üzerinde tarım yapılacak yeni topraklar kazanılırdı. Bu dönemde savaşların hep kazanılacak olması ve böylece savaşların nakden finansmanı gibi bir sorunun gündeme gelmeyecek olması öngörülürdü. Ancak ilgili süreç içerisinde Avrupa'da savaş teknolojisi ve stratejilerinde meydana gelen gelişmeler, Osmanlı ordusunda mevcut olan durumun değişmesine sebep oldu. Avrupa'nın ateşli silahları karşısında onlarla mücadele edecek kapıkullarının sayılarının artırılması sözkonusu olunca hem savaşların finansmanı hem de bu merkezî askerlerin ödemelerinin karşılanması devletin nakit sıkıntısı yaşamasının önünü açtı. Devletin bunu karşılayabilmek için yeni çözümler üretmesi tımar sistemini doğrudan etkilemişti. Çünkü tımar alanları artık devlet

hazinesine aktarılmaya başlamış ve mukâta‘alaşma süreci hız kazanmıştı. Dolayısıyla bu durum devlet hazinesinden para çıkmadan toplanan eyalet askerlerinin Osmanlı ordusu içinde etkinliğinin azalmasını da beraberinde getirmişti. Bu dönemde savaşlar ve maliye ile devletin bunları oturttuğu tımar ve kul sistemlerinde yaşanan olumsuz gelişmeler birbirini zincirleme olarak etkilemişti.

Bu dönemi hazırlayan savaşlar ve nitelikleri ise şöyle hatırlatılabilir: 16. yüzyılın sonu ve 17. yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti Avusturya (Habsburg) başta olmak üzere İran (Safeviler), Venedik, Lehistan ve Rusya ile savaşmıştı. Bunlardan ilk ele alınacak olanı 1593 yılında başlayıp 1606 yılında sona eren ve “Uzun Savaş” olarak da adlandırılan Osmanlı-Avusturya (Habsburg) savaşıdır. Bosna’daki bazı sınır anlaşmazlıkları nedeniyle ortaya çıkan bu savaş, 1606 yılında imzalanan Zıttorok anlaşmasıyla sonuçlanmıştı.

Osmanlı Devleti için 16. yüzyılın sonlarında başlayarak aralıklarla uzun yıllar savaşmak zorunda kaldığı devletlerden bir diğeri de doğuda Safeviler yani İran idi⁸¹. 1576 yılında İran tahtına geçen Şah İsmail, Osmanlı Devleti ile babası Şah Tahmasb zamanında kurulmuş barış halini terk etmiş bu da iki devlet arasındaki ilişkilere gerilmesine sebep olmuştu. Uzun seneler devam eden İran ile savaş dönemlerinden ilki 1577-1589 yılları arasında on iki sene sürmüştü. Bu dönem 1590 yılında imzalanan İstanbul Antlaşması ile sonuçlanmıştı. Ancak Şah İsmail’den sonra İran tahtına I. Şah Abbas’ın geçişi, iki devlet arasındaki ilişkilerde yeni bir savaş

⁸¹ Bu dönemdeki Osmanlı-İran savaşları ile ilgili detaylı bilgi için bkz.: Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasî Münasebetleri (1578-1612)*, İstanbul 1993.

dönemini de beraberinde getirecekti. I. Şah Abbas, Osmanlı Devleti'nin 1593 yılında başlayan Avusturya (Habsburg) seferlerinden ve Anadolu'nun Celâliler sebebi ile bulunduğu kargaşa durumundan istifade etmişti. 1603 yılında bir takım bölgesel taraf değiştirmelerin de etkisiyle Osmanlı-İran savaşları yeniden başlamış ve 1612 yılına kadar dokuz sene sürmüştü. Diğer bir dönem 1615-1618 yılları arasında olmuş ve nihayetinde her iki taraf arasında sınır düzenlemesi yapılarak anlaşma sağlanmıştı⁸². Bu dönem için İran ile ilişkilerin nihayet kazanması 1623-1639 yılları arasında süren savaş neticesinde imzalanan Kasrışirin anlaşması ile olmuştu⁸³.

Girit'in fethi, 17. yüzyılın önemli siyasî olaylarından biri idi. Girit, Venediklilerin elinde olan büyük bir Akdeniz adasıydı. Ada halkı, Katolik-Latin aristokrasisinin idaresinde yaşayan Ortodoks mezhebine mensup köylülerdi. Bu mezhep farklılığı, yönetenlerle yönetilenler arasındaki uçurumu derinleştiriyordu. Girit'in Venediklilerin elinde olması ve zaman zaman Venedikli yöneticilerin Malta korsanlarını destekler konumda bulunması Osmanlılar açısından Mısır ulaşımını tehlikeye sokmaktaydı⁸⁴. Bunun yanında Osmanlı'nın Girit'e bu dönemde bir sefer düzenlemesinde, Darüssaade Ağası'nın Mısır'a sürgünü sırasında, Mekke kadısı ve diğer hacılarla birlikte içinde bulunduğu geminin, Girit açıklarında Malta korsanları tarafından ele geçirilmesi etkili olmuştu. Bu durumun İstanbul'da duyulması,

⁸² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/1, 5.Bs., Ankara 1995, ss. 55-68.

⁸³ Anlaşma ile ilgili olarak bkz.: Naîmâ Mustafa Efendi, *Târih-i Na'imâ*, c.II, haz. Mehmet İpşirli, Ankara 2007, ss. 927-28.

⁸⁴ Suraiya Faroqhi, "Krizler ve Değişim 1590-1699", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600*, c.2, ed.H. İnalcık ve Donald Quataert, çev. Ayşe Berktaş, Süphan Andıç, Serdar Alper, İstanbul 2004, s.555.

Venediklilerden intikam almak isteyen Osmanlıları Girit seferine çıkmak için harekete geçirmişti⁸⁵. İki taraf arasında mücadele 1645 yılında başlamış ve adanın büyük bir kısmının Osmanlılar tarafından fethi ilk yıllarda tamamlanmıştı. Ancak iki taraf arasındaki savaş, 1669 yılında Kandiye kalesinin Osmanlılar tarafından ele geçirilmesiyle son bulmuştu⁸⁶.

Dönemin bir diğer siyasî hareketi Lehistan'a yapılan seferlerdi. Osmanlı himayesinde olan Kazaklara⁸⁷ Lehlilerin yaptıkları taarruzlar neticesinde Osmanlılarla aralarındaki anlaşmayı ihlal ettikleri gerekçesiyle 1672 yılında Lehistan'a sefer düzenlenmişti. Osmanlıların pek çok Lehistan mevkiğini fethetmeleri Lehistan'ın barış istemesine sebep olmuştu. Yapılan Bucaş antlaşmasıyla Podolya ve Ukrayna Osmanlı hakimiyetine geçmişti. Ancak Lehliler yapılan bu anlaşmanın sağladığı istikrarlı dönemi daha fazla koruyamamışlar ve anlaşma şartlarından kaynaklanan hoşnutsuzluklar nedeniyle aralarında yeniden bir savaş durumu meydana gelmişti. Ancak 1676 yılında iki taraf arasında yeniden bir barış anlaşması imzalanmış ve savaş sonlandırılmıştı⁸⁸.

Lehlilere tabi olan Kazaklar, Osmanlı'nın batıya yapacağı seferlerde Osmanlı ordusuna hizmet edeceklerinin teminatını vererek Osmanlı'nın himayesini kazanmışlardı. Lehlilerden alınan Ukrayna'da hakimiyet kurmuşlardı. Ancak daha sonra Osmanlı Devleti'ne karşı Ruslarla anlaşarak Ukrayna'nın merkezi olan kaleyi

⁸⁵ Tayyib Gökbilgin, "İbrahim", *İA*, c.5/II, İstanbul 1988, s.882.

⁸⁶ Cavid Baysun, "Mehmed IV", *İA*, c.7, İstanbul 1988, s.551.

⁸⁷ Kazaklar hakkında bkz.: Yücel Öztürk, *Özü'den Tuna'ya Kazaklar-1*, İstanbul 2004.

⁸⁸ İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/1, ss.422-427.

Ruslara vermişlerdi. Bunun üzerine Osmanlılar, kalenin ele geçirilmesi için bir sefer düzenlemişti. Ancak Rusların Kazak ve Almanlarla birlikte yaptıkları savunma, Osmanlılar tarafından kırılmamıştı. Sonrasında kalenin iade edilmesinden bahsetmeyen bir anlaşma öneren Rusların bu teklifleri kabul edilmeyerek 1678 yılında Ruslara karşı savaşa karar verildi. İki devlet arasında 1681 yılında Rusların isteğiyle bir barış anlaşması yapılarak mevcut olan savaş hali sonlandırıldı⁸⁹.

Osmanlı siyasî tarihinin önemli olaylarından bir diğeri II. Viyana kuşatmasıdır. Osmanlı ordusunun Viyana'yı kuşatma girişimi 1683 yılında başlamıştı. Osmanlı ordusu içinde yaşanan zahire ve mühimmat sıkıntısına Leh kralı Sobiyeski komutasındaki kuvvetlerin Viyana savunması için yaptığı desteklerin etkisiyle kuşatma, Osmanlı için başarısızlıkla sonuçlanmıştı⁹⁰.

Viyana kuşatması sebebiyle aralarında Osmanlı karşıtı bir ittifak kuran Avusturya (Habsburg) ve Lehistan arasına daha sonra Venedik de katıldı. Venedik, Osmanlılar elindeki Girit'e doğrudan seferler düzenleyemese de Mora ve Ayamavra'ya akınlarda bulundu. Bu arada kendilerine İspanya, Cenova, Floransa ve Malta gemileri eşlik etmekteydi⁹¹. Ruslar da Karadeniz'in kuzeyindeki politikaları için bu ittifakın yanında yer aldı. II. Viyana kuşatmasından itibaren Osmanlı ve Kutsal İttifak içerisinde bulunan devletler arasında çatışmalar devam etmişti. 17. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı padişahı II. Mustafa'nın Macaristan üzerine yaptığı

⁸⁹ İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/1, ss.429-433.

⁹⁰ İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/1, ss.439-455; Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât Tahvil ve Metin (1066-1116/1656-1704)*, haz. Abdülkadir Özcan, Ankara 1995, ss.152-154.

⁹¹ C. Baysun, "Mehmed IV", s.554.

1697 seferinde Osmanlı orduları Zenta denilen yerde bozguna uğradı. Batı'daki devletlerin iç siyasî olayları ve Osmanlı'nın da savaşı bitirmek istemesi neticesinde müzakereler başlamış ve 1699 yılında Karlofça anlaşması imzalanmıştı⁹². Bu anlaşma ile on altı yıldır devam eden savaş dönemi bitmişti. Ancak Osmanlı'nın Tameşvar hariç olmak üzere Macaristan'daki hakimiyeti sona ermişti. Ayrıca Mora Venediklilere bırakılırken, Azak kalesi Ruslar'a, Ukrayna ile Podolya'da Lehistan'a bırakılmıştı⁹³.

Osmanlı Devleti'nin hem doğuda hem de batıda yaptığı savaşların değişen niteliği bazı farkındalıkları da beraberinde getirmiştir. Örneğin 1593-1606 yılları arasında Avusturya (Habsburg) ile yapılan savaşlar, Osmanlı Devleti'nin askerî alanda artı ve eksi yönde iki durumunun anlaşılmasına olanak sağladı. Bu savaş tüm olumsuz sonuçlarına rağmen bir taraftan da Osmanlı Devleti'nin lojistik gücünü açığa çıkardı. Yani ikmal sistemi sayesinde ordu bu savaş döneminde gıda malzemesi, hayvan yemi ve malzemelerini sorunsuz bir şekilde temin etmeye devam etti. Ancak bunun karşısında ordunun zaafı da anlaşılmaya başladı. Osmanlı ordusunun kış aylarındaki savunma yetersizlikleri ve özellikle Avrupalı devletlerin ateşli silah gücünün Haçova'da gösterdiği başarı, ordu içinde ateşli silah kullanımının önemini farkedildi⁹⁴.

⁹² S. Faroqi, "Krizler ve Değişim", ss.560-61; İsmet Parmaksızoğlu, "Karlofça", *İA*, c.6, İstanbul 1977, ss.346-350.

⁹³ Cengiz Orhonlu, "Mustafa II", *İA*, c.8, İstanbul 1979, s.697.

⁹⁴ Gabor Agoston, "Avrupa'da Osmanlı Savaşları 1453-1826", *Top, Tüfek ve Süngü Yeniçağda Savaş Sanatı 1453-1815*, İstanbul 2003, s.144.

Bunun yanında 17. yüzyılda hala yapılabilen “fetih” amaçlı savaşların artık eskisi kadar kârlı olmadığı hatta hazineyi gittikçe tüketir bir hale geldiği gözlenmektedir⁹⁵. Dönemin savaşları, hem süre açısından hem de sonuçlar açısından daha önceki dönemlerden farklılıklar ortaya koymaktadır. Bilindiği üzere savaşların süresi, tımarlı sipahinin hasat zamanında toprağına dönüş süresini belirlemektedir. Zira Ekim ve Nisan arasındaki normal sefer zamanında “seferberlik, cepheye yürüyüş, düşmanla muharebe” aşamaları yerine getirilir ve sonrasında sipahiler ve cebelileri arazilerine dönerek üretime devam ederlerdi⁹⁶. Ancak savaşların uzaması, bunların yıllarca cephede kalmasına sebep olmaya başlamıştı⁹⁷.

Bu dönemde Osmanlı ordusunun bel kemiğini oluşturan eyalet askerleri, Batılı devletlerin yeni ordu düzeni karşısında etkisiz kalıyordu⁹⁸. Bununla başa çıkmak isteyen Osmanlı Devleti çeşitli tedbirler almak zorunda kaldı. İlk olarak sipahi birliklerinin ordu içindeki dağılımını değiştirmeyerek hafif ateşli silahlarla, tüfeklerle donatılmış yeni grupların ordu içinde istihdam edilmesi düşünüldü. Bu durum kul sistemi içine devşirme usûlü dışından da katılımlar olmasının önünü açtı. Devlet, ordu için oluşturacağı yeni örgütlenme için öncelikle Anadolu’da taşra

⁹⁵ S. Faroqhi, “Krizler ve Değişim”, s.564.

⁹⁶ Rhoads Murphey, *Osmanlı’da Ordu ve Savaş 1500-1700*, çev. M.Tanju Akad, İstanbul 2007, s.60.

⁹⁷ Y. Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, ss.29-30.

⁹⁸ Tımarlı sipahilerin ateşli silahlarla teçhizatlanmış piyade askerlerine karşı başarısız olmaları 16. yüzyılın ortalarına kadar gitmekteydi. Konuyla ilgili bir Venedik elçisinin 1531 tarihli mektubu için bkz.: Halil İnalçık, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye’nin İktisadi Vaziyeti Üzerinde Bir Tetkik Münasebetiyle”, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, İstanbul 1996, s.161.

yöneticilerine kapılanan levendleri paralı asker olarak ordusu içine katmaya başladı⁹⁹. Böylece devlet, uzun zamandan beri savaş anında tam ve hazır bulunmayan askerlerin yükünden kurtulmakla beraber ateşli silah kullanabilen, dilediği anda savaşa sürebileceği ve savaştan sonra dağıtabileceği bir ordu oluşturmaktaydı. Ancak merkezî ordu içinde etkinliği artmaya başlayan paralı askerlere nakdî ödeme yapma durumu, malî açıdan devleti güç durumda bırakacaktı¹⁰⁰.

1.2.2 Devletin Para Politikası

Tımarlı sipahinin Osmanlı ordusu içinde etkinliğini kaybetmesiyle birlikte merkezî hazineden nakdî maaş alan ulufeli ordunun sayısı artmaya başlamıştı. Bunlara ulufe, terakki, bahşiş yetiştirmek devletin en önemli sorunu haline gelmişti. Bunun yanında dönemin savaşları da bir masraf kaynağı olarak devletin karşısında durmaktaydı¹⁰¹.

16. yüzyılın sonlarında Amerika gümüşünün Osmanlı pazarlarına girişi devleti bir devalüasyona sürüklemişti. Devlet, genel fiyat yükselmesi karşısında, maaşlarının artırılmasını isteyen bir asker kitlesinin ezici baskısı altında bulunuyordu. Ancak bu ulufelileri tatmin etmek için parayı kıymetlendirme girişimi boşunaydı. Çünkü “iyi para piyasadan kaybolmakta, sağ (iyi) akça, züyuf akçaya

⁹⁹ Mustafa Cezar, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, İstanbul 1965, ss.343-357; Halil İnalçık, “Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire”, *Archivum Ottomanicum*, VI/1980, Peeters-Leuven, ss.292-303.

¹⁰⁰ E. Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, s.13.

¹⁰¹ H. İnalçık, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Kuruluş ve İnkişafı”, s.161.

kalb” edilmekteydi. Diğer taraftan gümüşün sürekli değer kaybetmesi ve kalb paranın çoğalması nedeniyle devlet hazinesine giren gelirlerin de fiili değeri kaybolmaktaydı. Dönemin savaşlarının getirdiği masrafların da katılmasıyla 1584 devalüasyonu kaçınılmaz bir hal almıştı¹⁰². Bu dönemde “yüz dirhem gümüşden beş yüz akça kesilmek kanûn-ı padişâhî iken yüz dirhem gümüş iki bin aded zuyuf akça olub, hiçbir vechile amale yaramayup ve tadrîc ile gümüşün dirhemi onikişer akçaya satılup alınmağa başlayup ve kuruş kadîmden kırk akçaya iken seksen akçaya alınıp virilür oldu. Ve altun altmış akçadan yüz yigirmi akça bahâya çıkmak ve buna göre cümle narhlar tüccâr ma-beyninde iki bahâya itibar olunmağla ve melbûsât ve me’kûlât bu üslûb üzre ziyâdeye çıkmağla her kişi ulûfesini on altun alurken beş altun almağa” başlaması dolayısıyla sipahilerin ulufelerinin mağşuş sikke üzerinden ödenmesi kapıkulu sipahilerinin, 16 Cemaziyelevvel 997 (2 Nisan 1589) tarihinde ayaklanmasına sebep olmuştu. Sadrazama şikayetlerini söylediklerinde “tashih-i sikke husûsı Beğlerbeği Vezir Mehmed Paşa hazretlerine ısmarlanmışdur” cevabını alınca sorumlu olarak kendisini görmüşler ve padişah’tan Vezir Mehmed Paşa’nın ve

¹⁰² H. İnalçık, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Kuruluş ve İnkişafı”, ss.185-86.

Başdefterdar Mahmud Efendi'nin idamını istemişlerdi¹⁰³. Bu olayda Sultan III. Murad, isyanları ancak istenen idamların yapılmasıyla bastırabilmişti¹⁰⁴.

Bu olaydan sonra devlet ulufeleri artırması gerektiğinin farkındaydı. Ancak bu durum malî sıkıntıyı, malî sıkıntı paranın tağşışını¹⁰⁵, bu ise fiyatların yükselmesini ve ulufeli askerlerin yeniden ayaklanmasını beraberinde getirecekti¹⁰⁶. Zira 17 Ramazan 1006 (13 Nisan 1598) tarihinde kapıkulu ulufelerinin ayarı bozuk akçeden ödenmesi bu grubun yeniden ayaklanmasına sebep olmuştu. Ancak defterdar, altın olarak verdiğini belirttiği ulufelerin, kapıkullarının kendi ağa ve katipleri tarafından değiştirildiğini iddia etmişti. Durumun bu şekilde olduğu anlaşılınca bu görevlilerin azledilmesine karar verildi¹⁰⁷. Ancak bir taraftan da akçenin sahihü'l-ayar üzere darbedilmesi çalışmaları da devam etmekteydi¹⁰⁸.

¹⁰³ Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî (971-1003/1563-1595) I*, haz. Mehmet İpşirli, Ankara 1999, s.210; *Solakzâde Tarihi*, İstanbul 1297, s.613. Bunun yanında sipahilerin ulufelerinin ve bahşişlerinin ödenmesi hakkında da bkz.: Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî (971-1003/1563-1595) II*, haz. Mehmet İpşirli, Ankara 1999, ss.468-473, 853-54. Bunu Osmanlı tarihinin en büyük tağşışlerinden biri olarak adlandıran Şevket Pamuk, böylece akçenin gümüş içeriğinin bir hamle ile %44 azaltıldığını belirtmektedir. Bkz.: Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, 4.Bs., İstanbul 2007, s.147.

¹⁰⁴ Bekir Kütükoğlu, "III. Murad", *İA*, c.8, İstanbul 1979, s.624. Ayrıca *Solakzâde Tarihi*, s.613.

¹⁰⁵ Malî bir çözüm kaynağı olarak görülen sikke tağşışleri ile devlet aynı miktarda gümüştan "itibari değeri daha fazla miktarda sikke basmakta" idi. Bkz.: Şevket Pamuk, "Osmanlılarda Para ve Enflasyon", *Cogito*, Osmanlılar Özel Sayısı, S.19, Yaz 1999, s.181.

¹⁰⁶ H. İnalçık, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı", s.186.

¹⁰⁷ Selânikî, *Tarih-i Selânikî II*, s.738.

¹⁰⁸ Selânikî, *Tarih-i Selânikî II*, s.753.

1656 yılında Sadrazam Süleyman Paşa da hazinenin içinde bulunduğu malî sıkıntıyı gidermek için çare olarak sikke tağşişi yoluna gitmişti. Ancak bu da yeni bir isyanın çıkmasına neden olacaktı. Yeniçeriler padişaha şikayette bulunarak padişahın bayram günlerinde has odada eğlenmesini kabul etmiyorlar ve saray ağalarının padişah üzerindeki etkilerini arttırdıkları için bunların öldürülmelerini talep ediyorlardı. Bir süre olayların önüne geçmeye çalışan IV. Mehmet, sonrasında pek çok saray ağasının öldürülmesini engelleyememişti¹⁰⁹.

Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu siyasî ve ekonomik gelişmelerin yanı sıra özellikle Amerika kıtasından getirilen gümüşlerle İspanya ve Hollanda paralarının Osmanlı ülkesine girişi Osmanlı akçesinin sürekli değer kaybetmesine yol açmıştı. 1585 yılına kadar Osmanlı akçesi halis gümüşten basılmaktaydı. Ancak bu tarihten sonra akçeye değişen miktarlarda bakır katılmaya başlandı. Eski akçelerin dolaşımdan kaldırılmaması, gümüş içerikleri birbirini tutmayan sikkelerin aynı zamanda tedavülde olması, akçenin devalüasyonlara uğrayarak değer kaybetmesi ve fiyatların bu sebepten sürekli artması devleti, sikke ayarlamalarına (sikke tağşişi/tashihi) götürmekteydi. Bunun ortaya çıkardığı sonuçların bir kısmına yukarıda değinilmekle birlikte toplumun pek çok kesimini büyük ölçüde etkilediği de söylenmelidir¹¹⁰.

¹⁰⁹ Öldürülenlerin cesetleri, Sultanahmet meydanındaki çınar ağacına asıldığı için bu olay tarihte “Çınar Vak‘ası” veya “Vak‘a-i Vakvakiyye” olarak bilinir. Bkz.: C. Baysun, “Mehmed IV”, s.550.

¹¹⁰ Ruhi Özcan, “Osmanlı Devleti’nde XVII. Yüzyılda Yapılan Sikke Tashihleri”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.17, Bahar 2005, ss.237-266.

1.2.3 Tımar ve Zeametlerin Durumu

16. yüzyılın sonları ve 17. yüzyılda yaşananların etkisi, tımar ve zeametlerin de yavaş yavaş merkezî hazineye katılma sürecini hızlandırmıştı. Mahlûl (boş) kalan tımar ve zeametler 17. yüzyılla birlikte artık ehil olmayan kişilere verilmeye başlamıştı¹¹¹. Bunlar beylerbeyleri, sancakbeyleri, vezirler ve diğer ekâbirin “sepetine” girmiş¹¹² ve hak sahiplerine dağıtılacak yerde bunların gelirleri kendileri tarafından adamlarına verilmişti. Bunun önüne geçebilmek için veziriazam Yemişçi Hasan Paşa H.1011 (1602/03) yılında, yine veziriazam Nasuh Paşa H.1022 (1613/14) yılında bir yoklama yapılmasını uygun bulmuştu¹¹³. Böylece tımar ve zeametlerin eskiden olduğu gibi “ocak oğlu olanlara ve ulufeli kul taifesinden” uygun olanlara verilmesi sağlanacaktı¹¹⁴. Ancak bu yoklamalardan gerekli verim alınamamış ve tımarlar sepetlerden dışarı çıkarılamamıştı.

¹¹¹ Göriceleli Koçi Bey, *Koçi Bey Risalesi (Eski ve yeni harflerle)*, yay.haz. Yılmaz Kurt, 2.Bs., Ankara 1998, ss.37-38.

¹¹² Sepet tabiri, mahlul tımarlara ait beratların beylerbeyiler tarafından bir sepette veya sandıkta muhafaza edilmesine, sepet tımarı ise daha sonrasında kendi adamlarına bu tür tımarların verildiğine işaret eder. Bkz.: Mehmet Öz, “IV.Murad Devrine Ait Gelenekçi Bir Islahat Teklifi”, *Türkiye Günlüğü*, 24/Güz 1993, s.84. Tımar ve zeametlerin “vüzerâ ve ekâbir sepetine” girmesinin hem sefer zamanında kapıkulunun ordu içinde öneminin artmasına hem de bunun dirlik sahiplerinin sefere götürmek zorunda oldukları cebeli sayılarının düşmesine olan etkisi hakkında bkz.: *Kitâb-ı Müstetâb*, yay.Yaşar Yücel, Ankara 1974, ss.15-17.

¹¹³ Göriceleli Koçi Bey, *Koçi Bey Risalesi*, ss.48, 69.

¹¹⁴ M. Öz, “IV.Murad Devrine Ait Gelenekçi Bir Islahat Teklifi”, s.83.

III. Murad döneminden beri vezir sayısı artmış ve “defterde muayyen hasları olmayan” bu vezirlere havâss-ı hümâyûndan gelir tahsis edilmişti. Vezirler de bu gelirleri iltizam yoluyla kapıkullarına vermişlerdi. Mültezimlerse buldukları süre içinde daha fazla gelir elde etmek istemeleri neticesinde reyaya baskılar uygulamaktaydılar. Bu durum havâss-ı hümâyûnların hem ekonomik hem de askerî açıdan verimsiz kullanılmasına sebep olmaktaydı¹¹⁵.

Yine mahlûl kalan tımarlar, “hilâf-ı şer‘-i şerif ve mugâyir-i kanûn-ı münîf” üzere paşmaklık, arpalık olarak verilirken bir kısmı havâss-ı hümâyûna dahil edilmiş, bir kısmı da temlik, vakıf ve tekaüd üzere verilmişti¹¹⁶. Havâss-ı hümâyûn olan köylerin ise tasarruf sahibi tarafından küçük meblağlarda satılması merkezî hazineye girecek gelirin düşmesine sebep olmuştu¹¹⁷.

Dirliklerin havâss-ı hümâyûna katılma sürecini destekleyen bir diğer olay dirliklere eskisi gibi rağbet olmamasıydı. Tımar ve zeamet sahipleri, “karîn-i umrân olan tımarlar dahi çürük ve bî-hâsıl olub senevî hâsılları mutasarrıflarının mesârif-i seferiyyesine” yeterli gelmediğinden sefere çağrıldıkları halde gitmiyorlardı. Bu

¹¹⁵ 17. yüzyıla ait *Kanunnâme-i Sultânî li Aziz Efendi* adlı siyasetnâmeye ait değerlendirmeler için bkz.: M. Öz, “IV.Murad Devrine Ait Gelenekçi Bir Islahat Teklifi”, s.81.

¹¹⁶ Görüceli Koçi Bey, *Koçi Bey Risalesi*, ss.47-48.

¹¹⁷ Görüceli Koçi Bey, *Koçi Bey Risalesi*, s.72.

durumun merkez tarafından tespitinin yapılması sonucunda bu haldeki tımarların havâss-ı hümâyûn olarak kaydedilmeleri uygun görüldü¹¹⁸.

Bu süreç aynı zamanda bey ve paşaların elinde bulunan tımar ve hasların da hızla merkezî hazinenin kontrolü altına girmeye başlamasına sebep olmuştu. Daha sonrasında ise bunlar iltizamla mültezimlere deruhte edilmişti. Dolayısıyla sancaktaki gelirlerin paşa ve beylere has olarak verilmesinden vazgeçilerek mültezimlere veya mültezim gibi davranan valilere mukâta‘a olarak verilmeye başlanmıştı¹¹⁹.

1.2.4 Önceki Malî Tedbirlerin Sonuçları

Osmanlı Devleti'nin 17. yüzyılın ikinci yarısına dek ayakta kalabilen malî sistemi, 18. yüzyılın başlarında bunalımın asıl kaynağı haline gelen uzun süreli savaşlar nedeniyle artık işlemez hale gelmişti. Sistemin açmaza girdiğini gören Osmanlı maliyecileri soruna çözüm bulmadaki en önemli yolu, klasik döneme atıfta bulunan ve o dönemin istikrarını sağlamaya dönük tedbirlerde bulmuşlardı.

Savaş olmadığı zamanlarda askerî harcamaları ve asker mevcudunu azaltmışlardı. Hazine borçları ertelenmişti. Cizye reformu¹²⁰ ise 17. yüzyılın

¹¹⁸ Bu sürecin Sis Sancağı'ndaki durumu için bkz.: Yılmaz Kurt, "Sis Sancağı (Kozan-Feke) Mufassal Tahrir Defteri Tanıtımı ve Değerlendirilmesi II: Ekonomik Yapı", *OTAM*, S.2, Ankara 1991, ss.163-166.

¹¹⁹ H. İnalçık, "Military and Fiscal Transformation", s.330.

¹²⁰ Köprülüzade Fâzıl Mustafa Paşa'nın 1690 yılında yaptığı cizye reformu ile bu dönemde hane başına toplanan cizye, hükümlünün malî durumuna göre üçe ayrılmak suretiyle, a'lâ (yüksek), evsat

sonlarına doğru yapılan en önemli malî uygulamalardandı. Bunun yanında yeni vergilerin konması ve mevcut olanlara zam yapılması da alınan tedbirler arasındaydı. İmdâd-ı seferiye¹²¹, bedel-i tımar¹²² gibi vergiler hazinenin nakit ihtiyacı için önemli olan vergilerdendi. Dönem içinde yapılan müsadereleler de kaynak sağlamaya yönelik tedbirler arasında idi¹²³. Bunun yanında maliyede iç hazineden borç alınması ve

(orta) ve ednâ (aşağı) derecelerinde alınacaktı. Tanzimat'a kadar sürmüş olan bu reform sayesinde cizye gelirleri önemli ölçüde artırılmıştı. Bkz.: A. Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken*, ss.137-139, 287. “Kadîmden beru devletde alınan cizye fesh olub vükelâ-yı devlet ittifâkıyla virilen fetvâ-yı şerîf üzere sâdır olan hâtt-ı hümayûn mücebince re‘âyânın vüs‘at-i hâllerine göre a‘lâ ve evsat ve ednâ üç bâb (?) cizye vaz‘ olundu ve a‘lâsı dört altun ve evsatı iki altun ve ednâsı bir şerîfi altun ve bahâsı denlû hâlis sîm ve zer virmek ve ancak papas ve balyos ve tevâbi‘i ve tüccâr-ı frenkden gayrı bi‘l-cümle memâlik-i İslâmda olan Nasârâ ve Yehûddan ‘ale’s-seviyye alınmak üzere fermân buyuruldu”, bkz.: Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Silahdar Tarihi*, c.2, İstanbul 1928, s.559.

¹²¹ H.1099 (1687/88) yılında baş defterdar tarafından ülke genelinde “ımdâdiyye” adıyla hâne başından toplanması kararlaştırılan yıllık vergi idi. İstanbul, Galata ve Üsküdar’dan hane başına 300 kuruş ve ülkedeki diğer yerler için hane başına 133 kuruş olarak tespit edilmişti. Bu sayede 40.000 kise akçe toplanmıştı. Ancak bu vergi, re‘âyâyı oldukça zor bir duruma sokmuştu. Bkz.: Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Silahdar Tarihi*, c.2, ss.375-76. Ayrıca 18. yüzyılda has gelirleriyle geçinemediklerini ileri sürerek üzerlerine düşen idarî ve askerî yükümlülükleri yerine getiremeyen vali ve sancakbeylerine imdâd-ı seferiye ve imdâd-ı hazeriye adıyla ödenmesi öngörülen vergiler konmuştu. İmdâdiyyeler hakkında bkz.: Y. Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, ss.53-64.

¹²² 17. yüzyılın ortalarında artık giderler, gelirlere daha yüksek bir yekun tutmaya başlamıştı. Bu nedenle devlet hazineye gelir sağlayabilmek için 1650 yılında ülke genelindeki tımar sahiplerine, tımar gelirlerinin belirli bir yüzdesini merkezî hazineye ödeme zorunluluğu getirmişti. Bkz.: Naîmâ Mustafa Efendi, *Târih-i Nâ‘imâ*, c.III, haz. Mehmet İpşirli, Ankara 2007, s.1259.

¹²³ E. Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, s.16.

sikke tağışı gibi yeni yöntemler geliştirilmişti. Ayrıca ülke zenginleri ve devlet ileri gelenlerinden iç borçlanmaya girişilmişti¹²⁴.

17. yüzyılın ortalarında yaşanan malî sıkıntı nedeniyle bir mukâta'anın iltizam bedeli, ilgili senesinde alınmasının yanısıra daha sonraki birkaç sene için de iltizam bedeli tahsil edilmiş olabilirdi¹²⁵. Bu durum sonraki senelerde bunları işleyecek mültezimlerin bulunamamasına sebep oldu.

Zaman zaman beylerbeylerinin hazinenin içinde bulunduğu sıkıntılı durumun aşılmasına katkıda bulunmak için merkezî hazineye nakit para gönderdikleri de olurdu. Örneğin Diyarbekir Beylerbeyi İbrahim Paşa, 1593 senesi ulûfelerine harcanmak üzere hazineye nakit göndermişti¹²⁶.

Bu dönemde meydana gelen bütçe açıklarını önlemeye yönelik girişimlerden biri de merkeze bağlı ordu ve bürokrasiye mensup olan bir kısım ulufeliye, maaşlarını devlete terketmeleri karşılığında bazı mukâta'aların yıllık vergilerini hazineye ödemeye devam etmeleri karşılığında kayd-ı hayat şartı ile kendilerine iltizamla verilmesi olmuştu¹²⁷. Böylece bir taraftan devlet, herhangi bir gelir kaybına maruz kalmadan görevlilerin ulufelerini karşılarken diğer taraftan da reaya, tımar

¹²⁴ Y. Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, ss.31-33.

¹²⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/2, 5. Bs., Ankara 1995, s.335.

¹²⁶ Selânikî, *Tarih-i Selânikî I*, s.361.

¹²⁷ Mehmet Genç, bu tür iltizamların daha ziyade mütekaidler tarafından tercih edildiğini ve bunların 17. yüzyılın sonlarında çoğalmış olduğunu belirtmektedir, bkz.: M. Genç, "Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi", s.235.

sistemindekine benzer tarzda, ömrü boyunca kârı kendisine ait olacak bir vergi kaynağını kendi menfaati gereği koruyacak bir tasarruf sahibine kavuşmuş oluyordu¹²⁸.

Tımar sisteminin yanında merkezî hazineye nakit girişini sağlayan iltizam sistemi savaş usûllerinin değişmeye başlamasının bir sonucu olarak uygulama alanını genişletmişti¹²⁹. Daha önce de belirttiğimiz gibi Osmanlı Devleti için kısa süreli ve zaferle sonuçlanan savaş dönemi geride kalmış ve savaşlar daha uzun süreli olmaya başlamıştı. 17. yüzyılın ilk yarısından itibaren savaşlar, artık Osmanlı maliyesinin olumsuz etkilenmesine sebep olamktaydı¹³⁰. Çünkü savaşlar uzadıkça daha masraflı bir hal alıyor ve masrafların karşılanması devletin nakit ihtiyacını artırıyordu¹³¹. Bu durum iltizam sisteminin yaygınlaşmasının ana nedeniydi.

Her ne kadar devlet nakit ihtiyacı nedeniyle iltizam sisteminin sınırlarını genişletse de sistemin bazı özelliklerinin olumsuz neticeleri olduğu da gözardı edilmemelidir. Zira bu durum malikâne uygulamasının başlamasının temel

¹²⁸ M. Genç, “Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi”, s.235.

¹²⁹ Ariel Salzman, “İmparatorluğu Özelleştirmek: Osmanlı XVIII. Yüzyılında Paşalar ve Ayanlar”, *Osmanlı*, c.6, Ankara 1999, s.228.

¹³⁰ Y. Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, ss.27-28.

¹³¹ Malî sorunla askerî sorunun 18. yüzyıldaki durumunu açıklarken Yavuz Cezar, daha önceki yüzyılda tımar sistemi içinde yer alan gelir kaynaklarının 18. yüzyılla birlikte artık merkezî bütçenin gelir kaynakları arasına girdiğini belirtmektedir. Ancak kısa vadeli çözümler uzun vadede bir takım sıkıntıların doğmasına neden olmaktadır. Bu durum hem taşradaki görevlilerin gelir alanlarını kısıtlıyor hem de bunların besleyecekleri askerî gücün zayıflamasına sebep oluyordu. Bkz.: Y. Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, ss.71-72.

faktörlerden biri olacaktı. İltizam sisteminde mültezim, üzerine aldığı mukâta‘ayı, üç beş bölüme ayırıp “pare mukâta‘aları” biçimine soktuktan sonra¹³² bunların her birini alt mültezimlere satabilirdi. Geniş alanlara yayılan mukâta‘alar için kimi zaman kaçınılmaz¹³³ olan bu durum, hem vergi alanlarının tahrip olmasına hem de reyanın zarar görmesine neden olmaktaydı. Bunun yanında mültezimlerin asıl hedefi mümkün olduğu kadar yüksek kâr elde etmek olduğu için vergi kaynağının korunmasıyla ilgilenmemekteydiler. “Bu durumda gelecek yılların mali kaynaklarını zinde tutmak üzere, vergi kaynağını meydana getiren beşeri-iktisadi temele, tımar sisteminde bulunduğu bilinen himaye ve güvenlik şartlarını yeniden sağlamak gittikçe zaruret haline geldi. Nakdî ekonominin çeşitli istikametlerdeki tesirleri ile kendini, adeta zorla kabul ettirdiği bir devirde tarihi fonksiyonunu tamamlayarak, saha ve ehemmiyeti tamamlanmış bulunan tımar sistemini ihya etmeğe imkan olmadığı için, aynı himaye şartlarını, nakdî ekonominin zaruretleri ile bağdaştırılabilir şekillerde gerçekleştirmek gerekiyordu”¹³⁴.

Buraya kadar anlatılanları özetleyecek olursak zincirleme olarak birbirine bağlı olan dönemin şartları içinde savaş süresinin uzaması ve savaş teknolojisinin değişmesi ve bunlardan kaynaklanan devletin içinde bulunduğu nakit ihtiyacı, malikâne uygulamasının başlamasında büyük ölçüde etkili olmuştu. Bunun yanında iltizam sisteminin giderek yaygınlaşması ile mültezime verilen haklar vergi kaynağının olması gerekenden daha fazla sömürülmesine yol açmaktaydı. Diğer

¹³² Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi 2 (1453-1559)*, İstanbul 1995, s.235.

¹³³ H. İnalçık, “Military and Fiscal Transformation”, s.328.

¹³⁴ M. Genç, “Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi”, ss.234-35.

tarafından iltizam sistemi, bünyesinde hem devlet için hem de mültezim için riskler barındırmaktaydı. Devlet riskten kaçınır hale geldikçe merkezîlikten uzaklaşma ve üzerine aldığı riskleri mültezime devretme durumuyla karşı karşıya kalmaktaydı. Bunun yanında devlet mukâta‘alardan elde ettiği gelirin en aza inmesine neden olurken elde edilen kârı da riske giren mültezime devretmiş olmaktadır¹³⁵. Bu sebepten mukâta‘aların işletilmesinin yani vergilerini toplama hakkının kayd-ı kayat (ömür boyu) olarak ifade edilen bir süreyle deruhte edilmesi ile devlet, sürekli mültezim değişikliğinden kaynaklanan sıkıntılarını kurtulacak ve karşısına tek kişiyi sorumlu olarak alacaktı. Malikâne uygulamasının özünü oluşturan bu beklentiler de istenilen gibi olmadı. Zira mukâta‘aları malikâne üzere tasarruf eden malikâne sahipleri genellikle başkentte oturuyor ve mukâta‘alarını yine alt mültezimlere vererek idare ediyorlardı¹³⁶. Dolayısıyla tıpkı 17. yüzyılda olduğu gibi 18. yüzyılda da malikâne sahibi-mültezim zinciri devam etmekteydi.

1.3 Malikâne Uygulamasının Kapsamı ve İşleyişi

Osmanlı Devleti’nde malikâne uygulaması, mukâta‘aların ömür boyu tasarruf etme yetkisiyle özel kişilere satılması yani vergi toplama hakkının özel kişilere devredilmesi esasını getirmekteydi¹³⁷. İltizam sisteminde mukâta‘aya ait yıllık vergi üzerinden müzayede yapılırken malikâne sisteminde mukâta‘aya ait mu‘accele (peşin) yani mukâta‘anın satış bedeli üzerinden müzayede yapılırdı. Bu devlete yeni

¹³⁵ M. Çizakça, *İş Ortaklıkları Tarihi*, s.141.

¹³⁶ Eftal Şükrü Batmaz, “İltizam Sisteminin XVIII. Yüzyıldaki Boyutları”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, S.29, 1996, s.42.

¹³⁷ Y. Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, s.33.

bir gelir kaynağı sağlamaktaydı. Genellikle devletin, tayin ettiği asgarî mu‘accele miktarı ilan edildikten sonra talipler, satışla görevli memurun huzuruna gelirler ve yapmak istedikleri yükseltme miktarını kaydettirirlerdi. Neticede en yüksek meblağı teklif edene satış yapılırdı. Tekliflerin hiç biri asgari sınıra yaklaşmamışsa satış yapılmazdı¹³⁸.

Malikâne sisteminde malikâne sahibi iki ayrı ödeme yapmak durumundaydı. Bunlardan ilki yukarıda belirttiğimiz mu‘accele (peşin), diğeri ise mâl adı verilen yıllık vergi idi. Mu‘accele, malikâne sahipleri tarafından belirlenirken yıllık vergiyi devletin kendisi belirlemekteydi¹³⁹.

Müzayedede en yüksek mu‘accele miktarını vererek mukâta‘ayı üzerine alan şahsa, malikâne sahibi olarak kendisine bırakılan hakları belirten bir berat verilirdi¹⁴⁰. “Malikâne verilen mukâta‘ât ve kurâ ve mezâri vüzerâ ve mir-i mirân ve mir-livâ ve mütesellimler ve sâir ehl-i örf taifesi taraflarından bir akçe ve bir habbe mütalebesiyle rencide ve remide olunmayub cevır ve te‘addileri men‘ ve def‘ olunub mefrûzü’l-kalem ve maktû‘ul-kadem min-küllü’l-vücûh serbestiyyet üzere tasarruf olunmaktaydı. Bu ise, malikâne mutasarrıflarının kendi mukâta‘a bölgelerinde, eyalet ve sancağa bağlı olmadan sadece merkeze karşı sorumluluk taşımak ve kadı denetimi altında örf yetkisini üzerinde bulundurması demektir”¹⁴¹. Malikâne sahibinin yıllık vergisini vererek malikâne şartlarına uyması, kanunları ihlal etmemesi ve kadılara

¹³⁸ M. Genç, “Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi”, s.238.

¹³⁹ M. Çizakça, *İş Ortaklıkları Tarihi*, s.141.

¹⁴⁰ M. Genç, “Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi”, s.239.

¹⁴¹ E.Ş. Batmaz, “İltizam Sisteminin XVIII. Yüzyıldaki Boyutları”, s. 48.

herhangi bir Şikayette bulunulmaması koşuluyla yetki dahiline devlet hiÇbir Şekilde karıŐmazdı¹⁴². Malikâne sahibine verilen haklar, esasında reayanın korunması ve gözetilmesi iÇin verilmişti.

Malikâne uygulamasında devlet, mu'accele ile bŕyŕk miktarlarda nakit gelir elde ediyordu. Devlet nazarında yatırılan mu'accele, malikâne sahibinin hem reayayı koruyup gőzetme hem de yıllık ödemesini yapma konusunda bir œeŐit kefalet, teminat gibi algılanırdı¹⁴³. Ancak kanunların izin verdiğinin ŕzerinde vergi toplayarak reayaya zulmetmesi halinde veya yıllık vergisini ödeyememesi halinde malikânesi derhal kaldırılır ve mu'accele de iade edilmezdi¹⁴⁴.

Devlet uygulamanın ilk yıllarında kŕœŕk mukâta'aları satışa œıkarmıŐtı. Bunun gerekœesi olarak, uygulamanın yeni başlaması ve riskin en aza indirilmesi gősterilmekteydi¹⁴⁵. Başladığı andan itibaren ŕlke genelinde pek œok mukâta'anın uygulamaya dahil edilmesiyle uygulamanın geniş ölçekte yaygınlık kazandığı belirtilmelidir. Őœ yıl gibi kısa bir zamanda Adana, Bosna, Diyarbekir, Erzurum, Girit, Halep, Anadolu, Karaman, Rumili, Şam, Maraş, Kıbrıs, TrablusŐam, Rum (Tokat) ve Erzurum Eyaletleri'ni iÇine alan malikâne uygulaması, bu eyaletler iÇerisinde geniş bir uygulama alanı bulmuŐtu¹⁴⁶.

¹⁴² M. œizakœa, *İŞ Ortaklıkları Tarihi*, ss.141-42.

¹⁴³ M. Genœ, "Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi", s.241.

¹⁴⁴ M. œizakœa, *İŞ Ortaklıkları Tarihi*, s.143.

¹⁴⁵ M. œizakœa, *İŞ Ortaklıkları Tarihi*, s.150.

¹⁴⁶ E. Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, s.30.

Zaman ilerledikçe bir yandan sistemin içinde bulunduğu aksaklıklar diğer taraftan da uygulama sırasında karşılaşılan sorunlar yavaş yavaş kendini göstermeye başlamıştı. Öncelikle Osmanlı maliyecileri malikâne sahiplerinin ömrü konusunu hesaba katmamışlardı. Bunun yanında malikâne sahiplerinin ölümlerinin ve ölüm öncesinde kişiden kişiye yapılan satışların maliye kalemlerince iyi takip edilememesi de uygulamanın açmazlarını arttırıyordu. Yeniden yapılacak satışlarda da istenilen ivme sağlanamamıştı. Bunun yanısıra uygulamanın ana amaçlarından biri olan malikâne sahiplerinin vergi kaynağıyla ilgilenmesi ise gerçekleşmemişti. Zira malikâne sahiplerinin çoğu buldukları yerde oturmayı tercih ederek tasarruflarına aldıkları vergi alanını alt mültezimlere ihale ediyorlardı ki bu durum gayri resmi bir uygulamaydı. Hatta bazı vergi alanlarında ikinci, üçüncü el iltizamlar bile söz konusuydu¹⁴⁷.

Malikâne olarak satılabilecek mukâta‘aların da bir sınırı vardı. Hazine önce cazip mukâta‘aları malikâne piyasasına açmıştı. Ancak sistemdeki açmazlar gün yüzüne çıkıp sistem kendini yenileyemeyince uygulama diğer alanları da etkilemiş ve tımarlar artık malikâne uygulaması için potansiyel yerler olarak görülmeye başlanmıştı. Bu, tımar alanlarının yani has-zeamet-tımar şeklinde ayrılan gelirlerin mukâta‘a haline getirilmek suretiyle malikâne üzere verilmesi anlamına gelmekteydi¹⁴⁸.

¹⁴⁷ Y. Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, ss.33-34.

¹⁴⁸ Y. Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, s.34.

Aslına bakılırsa dirlik alanlarının mukâta‘alaşması süreci yeni değildi. 17. yüzyılla birlikte tımar ve zeamet alanlarının bu sürece katılmış olmasına rağmen Osmanlı klasik sisteminin bir süre daha dengesini korumuş olduğu söylenebilir. Ancak 18. yüzyılla birlikte bu halkaya beylerbeyi ve sancakbeyi haslarının katılması olayın boyutlarını geliştirecek ve Osmanlı askerî-idarî sistemi içindeki değişimi hızlandıracaktı¹⁴⁹. Hasların malikâne uygulamasına dahil edilmesiyle birlikte bu alanlarda yeni bir düzen başlıyordu. Malikâne-has olarak ifade bulan yeni tanımlamada, has sahipleri için artık önemli olan, düzenli olarak malikâne sahiplerinden taksitler halinde aldıkları gelirlerdi. Bu gibi haslarda dirlik statüsü ortadan kalktığı için has geliri karşılığında *cebeli* yetiştirme işi aksıyor ve Osmanlı askerî düzeni yeni bir sürece giriyordu¹⁵⁰.

Has ve tımar alanlarının malikâne uygulamasına dahil edilmesinde devlet öncelikle tımar ve has olarak kalmasında kimsenin menfaati olmayan yerlere öncelik vermekteydi. Yani tımar sahibi tarafından işletilmeyen ve merkeze karşı yükümlülüklerini yerine getirmeyen haslar ile sahibine artık defterde yazıldığı yeterlikte gelir sağlamayan haslar, mukâta‘a haline getirilip havâss-ı hümâyûna dahil edilerek malikâne üzere vergileri toplanıyordu¹⁵¹.

¹⁴⁹ Y. Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, s.35. Ayrıca tımar sahalarının mukâta‘alaşmasıyla ilgili örnekler için bkz.: Y. Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, ss.40-41.

¹⁵⁰ Y. Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, s.45.

¹⁵¹ Y. Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, s.52.

Diyarbakir Eyaleti'nde ise malikâne uygulaması yalnız voyvodalık mukâta'asına uygulanmamıştı. Bunların arasında Arabkir ve Çemişkezek hasları, Siird mirlivası hasları mukâta'aları ve Diyarbakir çavuşlar kethüdalığı mukâta'ası sayılabilir¹⁵². Bunların idaresi ise Diyarbakir valisi ve kadısı tarafından yapılmaktaydı. Özellikle tahsil edilemeyen yıllık vergilerin tahsili öncelikli görevlerini oluşturmaktaydı. Malikâne sahiplerinin üzerlerinde kalan borçlarının tahsilinde valinin, bunları her nerede olurlarsa olsunlar huzuruna getirtip borçlarını kendilerinden talep etme yetkisi bulunmaktaydı. Eğer dayanaksız bir gerekçe sunarak borçlarını ödemezlerse bunları “ahz ü habs ve te'dîb ü gûşmâl ederek zimmetleri olan akçeleri tamamen tahsîl” eder ve malikâne kayıtlarının kaldırılarak başkasına verilmesi için arzda bulunabilirlerdi¹⁵³. Ayrıca 18. yüzyılla birlikte Diyarbakir Eyaleti içinde bulunan bütün havâss-ı hümâyûnların Diyarbakir Voyvodalığı kapsamında bulunmadığı da belirtilmelidir. Bunların bir kısmı da kendi voyvodaları tarafından idare edilmekte ve vergileri toplanmaktaydı. Çarsacak, Harput, Çemişkezek ve Mardin'deki voyvodalar buna örnek olarak gösterilebilir¹⁵⁴.

¹⁵² Diğerleri için bkz.: BOA, MAD-3394; BOA, MAD-3408; BOA, MAD-4069.

¹⁵³ 26 Zilhicce 1175 (18 Temmuz 1762) tarihli ferman için bkz.: BOA, CML-29248. Yine eyaletteki malikâne sahiplerinin zimmetlerinde kalan meblağların kendilerinden, kendileri yoksa voyvodalarından ya da yeniden iltizama vermişlerse mültezimlerden tahsil edilmesi hususunda Diyarbakir valisi ve kadısına gönderilen 4 Şevval 1178 (27 Mart 1765) tarihli belge için bkz.: BOA, CML-27264. Aynı uygulama Rum Eyaleti'nde de görülmektedir. Sivas Sancağı'nda bazı kimselerin mâl-ı mîri bakayâlarının tahsili için de vali ve kadı görevlendirilmişti. Bkz.: Mehmet Beşirli, *Orta Karadeniz Kentleri Tarihi I Tokat (1771-1853)*, Tokat 2005, s.219.

¹⁵⁴ BOA, DAD-1, ss.8, 33, 57 vd.

Malikâne uygulamasının esasî hazineye nakit girişi sağlamak ve giderleri karşılayabilmek için yeni kaynaklar üretilmesinin yolunu açmaktı. Bu bağlamda uygulamanın kendi içinde de bazı açılımlar yapılmıştı. Bunlardan biri ülke genelinde H.1128 (1715/16) senesinde mukâta‘aların malikâne kayıtlarının kaldırılarak yeniden yarı mu‘accele miktarı ile eski sahiplerine tevcih edilmesiydi. Ancak bu durum Diyarbakir Eyaleti’nde uygulanmamıştı¹⁵⁵.

Klasik Osmanlı sancağı, içerisinde has, zeamet ve tımarların olduğu, sınırları askerî açıdan çizilen bir yönetim alanıdır. 18. yüzyılda malikâne uygulamasına yeni kaynaklar oluşturabilmek amacıyla Osmanlı maliyecileri potansiyel olarak tımar alanlarını görmüştü. Aslında 17. yüzyılda başlayan dirliklerin mukâta‘a haline getirilmesi süreci, 18. yüzyılda sancakbeyi ve beylerbeyi haslarının da uygulamaya dahil edilmesiyle yaygınlık kazandı. Bu durum hem mekanda hem de yöneticilerin kimlikleri açısından yeni bir dönemi de beraberinde getirdi. Anadolu’da pek çok sancak belgelerinde “sancaklıktan ref” ya da “mirlivalık kaydı ref” gibi tabirlerle karşılanmak üzere sancakta sancakbeyinin gelir alanları ve yetkileri mukâta‘a haline getirilmek suretiyle malikâne üzere deruhte edilmeye başlandı. Osmanlı taşra yönetim organizasyonu içinde sancaklardaki bu yeni malî ve idarî yetki alanı aynı zamanda sancakbeyini de sistemin dışına çıkarıp yerine malikâne sahibini ya da voyvodayı koymaktaydı. Ülke çapında geniş bir alanda rastlanabilen bu uygulamaya Maraş Eyaleti içinde yer alan Malatya Voyvodalığı’nı örnek olarak gösterebiliriz¹⁵⁶.

¹⁵⁵ BOA, MAD-4748, s.76.

¹⁵⁶ Ö. Ergenç, “XVIII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Yönetiminin Malî Nitelikleri”, s.90.

Malikâne uygulamasının etkin olduğu bir diğer alan da eyaletlerde hazine defterdarının yönetimi dahilinde olan havâss-ı hümayûn alanlarıydı. Belgelerde “defterdarlıktan ref” ibaresi ile ifade edilerek defterdarın yönetiminden çıkarılıp tek bir mukâta‘a haline dönüştürülmüş olan bu havâss-ı hümayûnlar da malikâne uygulamasına dahil edilmişlerdir. Merkezî hazine için Diyarbekir Eyaleti’nde yer alan bir kısım havâss-ı hümayûn gelirleri, tek bir mukâta‘a haline getirilerek defterdarlıkla yapılan idareden voyvodalıkla yapılan yönetime geçilmişti. Diyarbekir Voyvodalığı mukâta‘ası olarak adlandırılan bu mukâta‘anın vergileri önce iltizamla sonrasında da malikâne ile toplanmıştı. Bu alan hem bir gelir kaynağını hem de malî- idarî bir organizasyonu ifade etmekteydi.

2.BÖLÜM

DİYARBEKİR'DE VOYVODALIK YAPISI

2.1 Diyarbekir'de Havâss-ı Hümâyûnların Defterdarlıkla Yönetiminden Voyvodalıkla Yönetimine Geçiş

Diyarbekir Eyaleti'nde yer alan havâss-ı hümâyûnların işleri hazine defterdarlığı tarafından yönetilmekteydi. Diyarbekir hazine defterdarlığının¹⁵⁷ ne zaman kurulduğu konusunda kesin bir tarih tespit edilemese de bazı kaynaklara dayanarak 16. yüzyılın ortalarından önce kurulmuş olduğu söylenebilir. Osmanlı Devleti'nin ilk yıllarında merkezde bir defterdar bulunmaktaydı. Ancak devletin sınırlarının genişlemesi ile malî işlerin çoğalması defterdar sayısının ikiye çıkarılmasına neden oldu. Yavuz Sultan Selim'in Doğu Anadolu ve Suriye'yi fethinden sonra yeni katılan yerlerin malî işlerini yürütmek için Anadolu ve Rumeli defterdarlıklarından başka bir de merkezi Halep'te olmak üzere Arap ve Acem

¹⁵⁷ Eyaletlerdeki malî işleri yürüten bu yapı, “eyalet defterdarlığı, kenar defterdarlığı, taşra hazine defterdarlığı, hazine defterdarlığı” şeklinde farklı tabirlerle ifade edilmiştir. Bkz.: İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Defterdâr”, *İA*, c.3, İstanbul 1988, s.508; Mübahat S. Kütükoğlu, “Defterdar”, *DİA*, c.9, İstanbul 1994, s.96; Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu: Klasik Çağ (1300-1600)*, çev. Ruşen Sezer, İstanbul 2003, s.122; Erol Özvar, *XVII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Maliyesinde Değişim: Rum Hazine Defterdarlığından Tokat Voyvodalığına Geçiş*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1998; Erol Özvar, “XVII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Maliyesinde Değişim: Diyarbakır'da Hazine Defterdarlığı'ndan Voyvodalığa Geçiş”, *IXth International Congress of Economic and Social History of Turkey*, Dubrovnik-Crotia, 2001. Çalışmamızda bu yapı için “hazine defterdarlığı” tabiri kullanılmıştır.

defterdarlığı kurulmuştu. Daha sonra bir takım malî gerekçelerle Arap ve Acem defterdarlığı dağıtılmış ve yerine Diyarbekir, Şam, Erzurum, Trablus ve Halep olmak üzere beş ayrı hazine defterdarlığı tesis edilmişti¹⁵⁸. Erol Özvar ise Diyarbekir’de hazine defterdarlığının 1544-45 yıllarında mevcut olduğunu belirtir¹⁵⁹. Bunun yanında defterdarlığın 17. yüzyılın ortalarına kadar varlığını devam ettirdiğini tespit edebilmekteyiz¹⁶⁰.

Diyarbakir’deki havâss-ı hümâyûnlar, hem coğrafi olarak hem de ekonomik faaliyetler açısından eyalet içinde geniş bir alana yayılmıştı. 1518’de Amid Sancağı’ndaki havâss-ı hümâyûnlar, Amid ve Tercil nahiyelerinde bulunan altı köy (Arslanoğlu-yı Ulya, Seyyid Hasan, Hane Bazder, Kıtırbil-i Süfla, Duber ve Acı Aberfavşan) ile Amid, Mardin, Hısnıkeyfa ve Ruha (Urfa)’da bulunan çingenelerden tahsil edilen vergilerden oluşmaktaydı. Amid ve Tercil nahiyelerinden tahsil edilen vergiler 566.250 akçeyi bulurken çingenelerden alınan vergiler de 20.000 akçeyi bulmaktaydı¹⁶¹. Bunun yanında Amid Sancağı’nda şehirdeki üretim ve ticaret

¹⁵⁸ Bu tarih, Uzunçarşılı tarafından 1574’ten önce olarak verilirken, Kütükoğlu tarafından “II.Selim’in saltanatının ilk yıllarında” şeklinde verilmektedir. Bkz.: İ. H. Uzunçarşılı, “Defterdâr”, s.507; M. S. Kütükoğlu, “Defterdar”, s.95.

¹⁵⁹ E. Özvar, “Diyarbakir’de Hazine Defterdarlığı’ndan Voyvodalığa Geçiş”, s.94.

¹⁶⁰ İ.Metin Kunt’un 1632-41 yıllarına ait verdiği Osmanlı idarî düzeni listesinde, Diyarbakir Eyaleti içinde “defterdarlık-ı hazine-i Diyarbakir”in halen varolduğu görülmektedir. Bkz.: *Sancaktan Eyalete 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, İstanbul 1975, s. 192.

¹⁶¹ M.M. İlhan, *Amid (Diyarbakir)*, ss.106-107.

faaliyetlerine ilişkin vergiler de havâss-ı hümâyûn olarak kaydedilmişti¹⁶². 16. yüzyılın ortalarında Amid Sancağı'ndaki havâss-ı hümâyûnlar ise Amid şehrindeki macunhane, kirişhane, boyahane, başhane, ihtisab gelirlerinin yanı sıra bâc-ı bâzâr-ı rişte ve penbe, keyyâliyye, kapan-ı arasa, tamga-yı kayseriyye, beytü'l-mâl ve mâl-ı gâ'ib ve mâl-ı mevkûf ve mefkûd gibi gelirlerden oluşmaktaydı¹⁶³.

18. yüzyılda voyvodalığın önemli gelir alanlarının yer aldığı idari birimlerden olan Ergani Sancağı'nda 1518-1523 tarihleri arasında tutulan tahrir defterlerine göre sancağın cizye gelirleri, adet-i ağnamı, bir kısım aşiretlere ait vergiler ile sancaktaki yönetime ilişkin vergiler havâss-ı hümâyûn olarak tahsil edilen gelirleri oluşturmaktaydı¹⁶⁴.

IV. Murad padişah olduğu dönemde (1623-40) Anadolu'daki mukâta'aların son durumunu gösteren detaylı bir rapor hazırlanmasını emretmişti. Bugün Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Maliyeden Müdevver Defterler tasnifinde 7075 numara ile kayıtlı olan bu defter, 1636 yılına aittir. Diyarbekir hazinesi tarafından idare edilen mukâta'aların yıllık vergilerini gösteren bu defterde 17. yüzyılın ilk

¹⁶² Bunlara örnek olarak tamga-yı siyâh, tamga-yı hıml ve 'arsa ve kapan, ihtisâb-ı şehri ve vilâyet, 'adet-i ağnâm-ı cüzz-i ekrâd, kirişhâne der-nefs-i şehri vergileri verilebilir. Ayrıca Ciska, Ribat, Kulb, Hini (Hani), Esmâ (Asma), Tilkören nahiyelerinin cizye ve 'adet-i ağnam vergileri ile Çaykırın nahiyesinin 'adet-i ağnam vergisi de havâss-ı hümâyûn olarak kaydedilmişti, M. M. İlhan, *Amid (Diyarbakır)*, s.5-6 (defterin transkripsiyonun yer aldığı bölüm tarafından).

¹⁶³ T.K.G.M.A., TD-155, ss.55b-56a.

¹⁶⁴ Mehmet Salih Erpolat, *XVI. Yüzyılda Ergani Sancağı*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 1993, s.82.

yarısındaki havâss-ı hümâyûnlar, Ergani, Çermik, Hani, Berazi, Tercil, Ruha başta olmak üzere eyaletin geneline dağılmış bulunmaktaydı. Bununla birlikte Amid şehrindeki üretim ve ticarete dayalı vergiler ile Ergani, Amid ve Ruha'da sakin olan aşiretlerden alınan vergiler de hazine defterdarlığı tarafından idare edilmekteydi¹⁶⁵.

17. yüzyılda iltizam sisteminin boyutlarının genişlemesiyle beraber Diyarbekir hazine defterdarlığının yönetimi dahilinde bulunan yerler yani havâss-ı hümâyûnların bir kısmı, tek bir mukâta'a haline getirilmek suretiyle bir voyvoda-mültezimin yönetimine bırakılmıştı. 20 Muharrem 1063 (21 Aralık 1652) tarihli bir berat kaydının¹⁶⁶ analizi bu dönüşümü açıklamamıza yardımcı olacaktır. Dergâh-ı 'ali kapıcıbaşlarından İstanbul'da Büyük Ayasofya yakınında ikamet eden Selim adlı kişi, 1 Muharrem 1063 (2 Aralık 1652) tarihinden itibaren gelirlerin kendisine deruhte edilmesi konusunda divana arzda bulunmuştu. Bunun üzerine Hazine-i Amire'de bulunan Baş Muhasebe defterlerinde yapılan inceleme neticesinde, hazine defterdarlarının çoğunun "*müflis ve medyûn*" olduklarından topladıkları vergiye el koyarak kendileri için harcamış oldukları tespit edilmişti. Bu durum devlet hazinesine zarar vermekteydi. Bu nedenle yapılan arz üzerine "*defterdarlığı ref' olunub voyvodalık üzere tâlibi olana der'ûhde olunmak*" konusunda yazılan hattı hümayun gereğince hazine defterdarlığını oluşturan "*aklâm yerli yerinden ayrılmayub birinin fazlası birinin kesrine mahsub kılınub*¹⁶⁷ ve sene-i âhirinde

¹⁶⁵ Rhoads Murphey, *Regional Structure in the Ottoman Empire*, Wiesbaden 1987, ss.57-79.

¹⁶⁶ BOA, MAD-2836, ss.17-18.

¹⁶⁷ "Birinin fazlası diğerinin kesrine medar olmak üzere" ifadesiyle mukâta'anın zararı gerçekten diğerinin kârıyla kapatılabiliyor ve böylece mukâta'aların tamamından elde edilen gelirdeki dalgalanmalar en aza indirilebiliyordu. Bu durum voyvodalık mukâta'asına da uygulanmış onda da

muhasebesin asitâne-i sa'âdetde görmek" şartıyla adı geçene deruhte edilmesine karar verilmişti. Bunun üzerine Selim, bölgeye vardığında Van kullarının ocaklığı¹⁶⁸ olan Harput mukâta'ası dışında aşiretlere ait vergiler ile havâss-ı hümâyûn köylerinden oluşan alanı deruhte edecekti.

Hazine defterdarlığının kaldırılarak voyvodalık yapısının oluşturulmasıyla ilgili olarak 1 Cemaziyelevvel 1071 (2 Ocak 1661) tarihli Diyarbekir beylerbeyine ve kadısına gönderilen bir emir tezkiresinde¹⁶⁹ "Bin yetmiş bir senesi Martı ibtidâsından¹⁷⁰ defterdârlık ref' olunub voyvodalık olmağla bin yetmiş bir Muharremi guresinden sene-i mezbûre Martına varıcak ber-vech-i ocaklık kılâ'

"bir yılın fazlası diğerinin kesrine mahsûb" olma ifadesi kullanılmak suretiyle gelirdeki dalgalanmadan en az surette etkilenme hedeflenmiştir. Bkz.: M. Çizakça, *İş Ortaklıkları Tarihi*, s.151.

¹⁶⁸ Merkezdeki bir kısım giderlerin karşılanması için ocaklık tayini yapılmaktaydı. Bunlar matbâh-ı amire, ıstabl-ı amire, tersane-i amire ocaklıkları ve kale mustahfizlarına tayin edilen ocaklıklar şeklinde tasnif edilmekteydi. Bkz.: Nejat Göyünç, "Yurtluk-Ocaklık Deyimleri Hakkında", *Prof.Dr.Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul 1991, ss.269-277.

¹⁶⁹ BOA, MAD-4786, s.104.

¹⁷⁰ Osmanlı Devleti ay yılı esasına dayanan hicrî takvim ve güneş yılı esasına dayanan rumî takvimi kullanmaktaydı. Güneş yılı, üretimin gerçekleşmesine dolayısıyla hazinenin gelir teşekkülüne ay yılı da harcamalar özellikle ulûfe dağıtımına uygun düşmekteydi. Ziraî ve ticarî üretimde güneş yılı esas alındığı için mukâta'aların çoğu güneş yılına göre ve genellikle Mart ayı itibariyle iltizama verilmekteydi. Her hicrî yılın Mart başlangıcına tesadüf eden gününde tahvili dolan mukâta'alar iltizama veriliyordu. Bkz.: A. Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, ss.241-42; Ahmet Tabakoğlu, "Osmanlı Devletinin İç Hazinesi", *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler 1*, haz.Mehmet Genç-Erol Özvar, İstanbul 2006, ss.51-52. Böylece Diyarbekir Voyvodalığı da bir mukâta'a olduğu için bunun vergilerini toplama hakkı da o yılın Mart başlangıcına gelecek şekilde iltizama verilmekteydi.

mevâcibinden gayri ba‘zı kılâ‘ neferâtı ve du‘âgûyân ve mütekâ‘idîn iki kıst mevâciblerin taleb etmeleriyle imdi bundan evvel Diyarbekir defterdârı Evliya Mehmed’in muhâsebesin görüb sinîn-i sabıkadan mâl-ı mukâta’ât” “ana göre bin yetmiş bir Martına varınca iki kıst mevâciblerin virdirub ve hala voyvoda olan Süleymanı Marta varınca” mevâcib ya da başka bir sebeple eziyet ettirilmemesi bildirilmekteydi. Diyarbekir Voyvodalığı’nın yıllık vergisinin bir bölümü bazı kale neferleri ile duagûyân ve mütekaidinin iki “kıst mevacibine (üç aylık ulûfelerine)” tahsis edilmişti. Önceden görevde bulunan defterdar Evliya Mehmed’in muhabesinin görülmesi neticesinde geçen iki senenin gelirlerinden iki “kıst mevaciblerinin (üç aylık ulûfelerinin)” ödemesi yapılmıştı. Bu nedenle voyvoda olan Süleyman’ın 1 Mart 1071 tarihine kadar başka bir ödemede bulunması talebiyle zora sokulmaması için Diyarbekir beylerbeyi ve kadısına hüküm gönderilmişti.

Görüldüğü üzere bu iki belgede “defterdarlığın ref” yani defterdarlığın kaldırılmasına ilişkin iki farklı tarih verilmektedir. Bu tarihlerden ilki 1652 diğeri ise 1661 tarihleri idi. Bunun yanında ikinci belgede geçen “bundan evvel Diyarbekir defterdârı Evliya Mehmedin muhasebesi”nin görülmesi ifadesi ile de bu iki tarih arasında bu alanın yine defterdar tarafından idare olunduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla voyvodalık yapısının sürekliliğiyle alakalı istikrarın tam olarak ne zaman sağlandığı konusu netlik kazanmamaktadır. Bununla birlikte ilgili alanın yönetiminin ilk zamanlarda voyvodalık-defterdarlık idarelerinin yer değiştirmesi suretiyle sağlanmakta olduğu görülmektedir.

Diyarbakir'deki bu defterdarlık-voyvodalık şeklindeki malî-idarî yapılanmada yaşanan dönüşümün benzeri Rum hazine defterdarlığı-Tokat Voyvodalığı yapısında da görülmekteydi. Burada havâss-ı hümâyûnun yönetimi biraz daha farklı bir şekilde başlamıştı. Rum vilayetinde defterdar tayin edilmeden önce *nâzır-ı emvâl*¹⁷¹ denilen görevli bu işe bakmaktaydı. Bu görev bu bölgede kadılar tarafından yerine getirilmekteydi. Tıpkı hazine defterdarında olduğu gibi nâzır-ı emvâlden de devlete ait gelirlerin toplanması ve tahsil edilmesi, vaktinde devlet hazinesine teslim edilmesi, gerektiğinde bu gelirin yerli yerine sarf edilmesi ve bunların kayıt altına alınması görevlerinin layıkıyla yerine getirilmesi beklenirdi. Bunun yanında bir mukâta'anın iltizama verilmesi konusunda divana arzda bulunma yetkisi vardı. Bir mültezimin muhasebesini tanzim ve tasdik de edebilirdi. 16. yüzyılın üçüncü çeyreğinde Rum vilayetinde hazine defterdarlığı kurulmuştu. Ancak defterdarların yanlarında bulunan ve "bölük halkı" olarak adlandırılan grubun reayaya zulümde bulunması ve reayanın da yerini yurdunu terketmesi üzerine yeniden *nezâret* uygulamasına geçilmişti. Bundan sonra defterdarlık yeniden tesis edilmiş ve en nihayet 17. yüzyılın ortalarında dönemin içinde bulunduğu şartlar neticesinde özellikle defterdarlık içerisinde görev yapan kadroların devlete büyük malî yük getirmesi başlıca gerekçe gösterilerek ve devlet hazinesine nakit girdisi sağlayabilmek amacıyla defterdarlık yapısı kaldırılarak Tokat'ta voyvodalık uygulaması başlamıştı. Başta Rum hazinesinin bir kısmı daha sonra tamamı bir

¹⁷¹ Bu görev yalnızca kadılar tarafından değil beylerbeyi tarafından da yürütülebilmekteydi. Bazı eyaletlerde beylerbeyine, defterdarın üzerinde genel bir nezaret yetkisi tanınırdı. Bu yetki defterdarın azledilmesi veya ölmesi durumunda, yeni görevli gelene kadar eyalet maliyesinin işlerinin yürütmesi için geçici olarak yine beylerbeyine verilebilirdi. Bkz.: Cornell Fleischer, *Tarihçi Mustafa Âli Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati*, çev. Ayla Ortaç, İstanbul 1986, s.324.

mukâta‘a şeklinde voyvodalık üzere iltizamla H.1071 (1660/61) tarihinde Küçük Ahmed Ağa’ya verilmişti¹⁷².

17. yüzyılın içinde bulunduğu şartlar neticesinde defterdarlık yönetiminin kaldırılarak eyalet içinde geniş bir alana yayılan havâss-ı hümâyûnların bir kısmının voyvodalık mukâta‘ası haline getirilmek suretiyle bir voyvodanın yönetimine iltizamen bırakılması sayesinde devlet hazinesine nakit girdisi sağlanacaktı. Bunun yanında hazine dahilindeki mukâta‘aları bireysel olarak tek tek iltizam piyasasına çıkarmaktansa tamamı bir bütün olarak mukâta‘a haline getirilmiş ve tek bir kişiye yani voyvodaya iltizamen verilmişti. Böylece devlet tek tek verilen mukâta‘aların mültezimleriyle ve onların sorunlarıyla uğraşmaktansa kendisine karşı sorumlu olarak bir tek voyvodayı alacaktı. Böylece iltizam şartı ile voyvodayı sorumlu ve yetkili kılarken diğer taraftan da hazineye girecek geliri garanti altına almış olacaktı. Devlet voyvodayı bir mültezim olarak gördüğü için önemli olan beratında yazılan iltizam şartları çerçevesinde yıllık vergisini ödemesiydi¹⁷³. Böylece eyalet içinde coğrafi olarak köy ve mezraalardan sağlanan gelirleri ve çeşitli üretim ve ticarete dayalı faaliyetlerden ve aşiretlerden alınan vergileri kapsayan bir malî-idarî alan oluşturulmuştu. Bu alanın adı voyvodalık olarak ifade edilirken başında bulunan görevliye ise voyvoda denmişti.

¹⁷² E. Özvar, *Rum Hazine Defterdarlığından Tokat Voyvodalığına Geçiş*, ss.19-39.

¹⁷³ E. Özvar, “Diyarbakır’da Hazine Defterdarlığı’ndan Voyvodalığa Geçiş”, s.105.

2.2 Diyarbekir Voyvodalığı ve Malikâne Uygulaması

Osmanlı Devleti, malikâne uygulamasını 24 Zilkade 1106 (10 Ocak 1695) tarihli bir fermanla başlatmıştı. Malikâne olarak verilmesi uygun görülen maktû‘/mukâta‘alar hem merkezde Divan-ı Hümâyûn tarafından hem de mahallinde satışla görevlendirilmiş kişi tarafından satılmıştı. Uygulamanın ilk üç senesi içinde mahallinde yapılacak satışların çoğunluğu, ülkenin doğu ve güneyinde bulunan eyaletlerde yapılmıştı. Mahallinde yapılan satışların merkezde yapılan satışlardan farkı, müzayedenin mahallinde yapılıyor olması ve mu‘accele bedelinin satışı yapan görevli tarafından tahsil edilmesiydi¹⁷⁴.

Malikâne uygulamasının başlarında ülke genelinde satışa çıkarılan mukâta‘alar çoğunlukla yıllık hasılatı düşük olan mukâta‘alardı. Bunların sağlayacağı kâr az ve mu‘accesi de düşük olduğu için mümkün olduğu kadar geniş bir alıcı kitlesi malikâne piyasası içine çekilmişti. Malikâne uygulaması bütün imparatorluğa yayılmakla birlikte uygun görülen mukâta‘aların müzayedesine önce İstanbul’da başlanmış, belirli sürede satılmayanlar için de buldukları eyaletin en kalabalık ve en zengin şehrinde müzayede edilmek üzere özel memurlar görevlendirilmişti¹⁷⁵.

Maktû‘/mukâta‘aların hangilerinin mahallinde satılacağına karar verilmesinden sonra satışı yapacak olan görevli tayin edilmekteydi. Diyarbekir

¹⁷⁴ E. Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, ss.82-84.

¹⁷⁵ M. Genç, “Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi”, ss.238-39.

voyvodalığından ilk satışı yapan kişi dergâh-ı mu‘allâ kapıcıbaşlarından Abdülkadir Ağa idi. Abdülkadir Ağa, önce Midilli’de malikâne satışları yapmış daha sonra Diyarbekir voyvodalığından satışlara başlamıştı. Abdülkadir Ağa, Diyarbekir voyvodalığı *aklâm*ını oluşturan alanların malikâne olarak satışını ilk yapan kişiydi. Kapıcıbaşı ünvanlı olan bu kişinin, Diyarbekir voyvodalığının malikâne uygulaması ile birlikte ilk voyvodası olduğu söylenebilir¹⁷⁶. Uygulamanın başlangıcında imparatorluk genelinde yapılan satışlardan mahallinde en çok satış yapılan yerin Halep muhassılığında olduğu görülmektedir¹⁷⁷.

Malikâne uygulamasının ilk yıllarında Diyarbekir voyvodalığı mukâta‘asının kendisi malikâneye konu olmamıştı. Buna karşılık bünyesinde yer alan vergi kaynakları, zamanla sayıları artan bir şekilde uygulama dahiline alınmaya başlamıştı. Burada 1695-1702 yıllarını kapsayan dönemde uygulamanın voyvodalık içerisindeki durumu anlatılacaktır.

Belgelerde Diyarbekir voyvodalığı “*aklâm*” olarak ifade edilen voyvodalığın gelir kaynaklarının adı geçen yıllardaki satışları hem merkezde hem de mahallinde

¹⁷⁶ Diyarbekir voyvodalığına tabi Körili karyesinin Osman veled-i Ömer’e malikâne üzere deruhte edilmesi kaydında “*‘arz-ı ‘Abdulkadir Ağa voyvoda-i Diyarbekir’*” ifadesi geçmektedir. İlgiliye ait beratın düzenlendiği tarih 22 Cemaziyelevvel 1110 (26 Kasım 1698)’dur. Bkz.: BOA, MAD-3669, ss.71-72. Salzman, Abdülkadir Ağa’dan voyvoda diye bahsetmez ve onu Amid’deki ilk satışları yapmak için merkezden görevlendirilen bir “satış temsilcisi” olarak tanımlar. Bkz.: A. Salzman, *Tocqueville Tocqueville in the Ottoman Empire*, s.151.

¹⁷⁷ E. Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, ss.83-84.

yapılmıştı¹⁷⁸. Merkezde 98, mahallinde 77 olmak üzere toplamda 175 satış yapılmıştı¹⁷⁹. Bunun yıllara göre dağılımı şu şekilde verilebilir:

Tablo 1: Malikâne Uygulamasının Başlangıcında Diyarbekir Voyvodalığındaki Satışların Yapıldığı Yere ve Yıllara Göre Dağılımı

<i>Satışın Yapıldığı Yer</i>	<i>Satışın Yapıldığı Tarih</i>									<i>Genel Toplam</i>
	1695	1696	1697	1698	1699	1700	1701	1702	Tarihi Belli Değil	
Mahallinde		35	32	5	3				2	77
Merkezde	9	8	3	9	38	7	15	8	1	98
Genel Toplam	9	43	35	14	41	7	15	8	3	175

Verileri tespit ettiğimiz ilgili defterde mahallinde yapılan satışlar 1696-1699 yılları arasını, merkezden yapılan satışlar 1695-1702 yılları arasını kapsamaktaydı. İlgili gelir kaynağından ilk satışlar merkezden yapılırken mahallinden satış yapılmasına izin verilmemişti. Bunun yanında çeşitli üretim faaliyetlerini ve köy ve mezraaları kapsamak üzere voyvodalık içerisinde yalnızca 9 satış yapılmıştı. Satış sayısının düşüklüğü, uygulamanın yeni başlaması ve devletin temkinli yaklaşımıyla açıklanabilir.

¹⁷⁸ BOA, MAD-9486, ss.177-194. Defterin 177 ve 187. sayfaları arasında “Diyarbekir Voyvodalığı Aklâmından Asitânede Malikâne Fûrûht Olunanlardır” başlığı altında, 188 ve 194. sayfaları arasında ise “Yine Voyvodalık Aklâmından Mahallinde ‘Abdulkadir Ağa Ma‘rifetiyle Fûrûht Olan Kurâ Ve Mezâri’” başlığı altında ilgili alanlara ait veriler kaydedilmiştir.

¹⁷⁹ Bu sayı, yapılan satış işlemi göstermektedir. Oysa deruhte edilen yerlerin ise 1 ile 7 arasında değişen sayılara sahip oldukları görülmüştür. Bu nedenle voyvodalık bünyesindeki yerlerin sayısı yapılan satış sayısından daha fazladır.

Satışların geneline bakıldığında merkezden yapılanlar mahallinde yapılanlardan fazlaymış gibi görünse de yıllara ayrı ayrı bakıldığında bir denge oluşturulduğu görülür. Bir yılda mahallinde satış daha fazla yapılırken aynı yıl merkezden satış daha az yapılmıştı. Buna göre 1695 yılında merkezden 9 satış yapılmasına rağmen mahallinde hiç satış yapılmamıştı. 1696 yılında merkezden 8 satış yapılırken mahallinde 35 satış, 1697 yılında merkezden 3 satış yapılırken mahallinde 32 satış yapılmıştı.

1698 yılında ise satışların düştüğü görülmektedir. Mahallinde 5 satış yapılırken merkezde 9 satış yapılmıştı. Ancak 1699 yılında satışlar artmış ve 38 satış gerçekleştirilmişti. Aynı yıl içinde mahallinde 3 satış yapılmıştı. Bu tarihten sonra ilk yıllar için mahallinde yapılan satışa rastlamıyoruz. Ancak merkezde yapılan satışlar devam etmekteydi. Buna göre 1700 yılında 7, 1701 yılında 15 ve 1702 yılında 8 satış gerçekleştirilmişti. Bunun yanında tarihi belli olmamakla birlikte 2 mahallinde, 1 de merkezde olmak üzere 3 satış daha yapılmıştı.

Satışların nereden yapıldığı dikkate alınmadan bunların geneline bakıldığında yukarıdaki tabloya göre 1696 yılında 43, 1697 yılında 35 ve 1699 yılında 41 satış gerçekleştirilmişti. İlgili tarihler arasında en fazla satış da bu yıllarda yapılmıştır

Uygulamanın ilk yıllarında yapılan satışların profilini aylara göre yapacağımız tablo ile daha da detaylandırabilir ve satışların yıl içerisindeki durumu biraz daha aydınlatılabilir.

Tablo 2: Malikâne Uygulamasının Başlangıcında Diyarbekir Voyvodalığındaki Satışların Aylara Göre Dağılımı

		<i>Satışın Yapıldığı Yıl</i>									
<i>Satışın Yapıldığı Yer</i>	<i>Satışın Yapıldığı Ay</i>	1695	1696	1697	1698	1699	1700	1701	1702	Tarihi Belli Olmayan	<i>Genel Toplam</i>
MAHALLİNDE	Ocak			3	3						6
	Şubat		1	7							8
	Mart		1	6							7
	Nisan		7	1							8
	Mayıs		4	4		1					9
	Haziran		1	1							2
	Ağustos				1	2					3
	Ekim		1	5							6
	Kasım		17	3							20
	Aralık		3	2	1						6
	Tarihi Belli Olmayan									2	2
TOPLAM MAHALLİNDE			35	32	5	3				2	77
MERKEZDE	Ocak		1		1	1		1	1		5
	Şubat	2		1							3
	Mart		1		1	2		1			5
	Nisan	2	1			3	2	1	1		10
	Mayıs	1		1		2		1			5
	Haziran	4	1			2	1	2	1		11
	Temmuz			1	1	5		2	1		10
	Ağustos					8	2		3		13
	Eylül		1		2	1		1	1		6
	Ekim				3	8	1	2			14
	Kasım		2			4		3			9
	Aralık		1		1	2	1	1			6
Tarihi Belli Olmayan									1	1	
TOPLAM MERKEZDE		9	8	3	9	38	7	15	8	1	98
GENEL TOPLAM		9	43	35	14	41	7	15	8	3	175

Öncelikle merkezden yapılan satışların aylara göre oluşturulan verileriyle ilgili değerlendirmelerde bulunulacaktır. Verilerin geneline bakıldığında her yılın bütün aylarında satış yapılmamıştı. Öyle ki en fazla satış yapıldığı 1699 yılında bile Şubat ayında satış yapılmamıştı. Ocak'ta 1, Mart'ta 2, Nisan'da 3, Mayıs'ta 2,

Haziran'da 2, Temmuz'da 5, Ağustos'ta 8, Eylül'de 1, Ekim'de 8, Kasım'da 4, Aralık'ta ise 2 satış yapılmıştı. Ortalama olarak bu yıl için 11 ayda 3 satış gerçekleştirilmişti. Uygulamanın ilk yılı olan 1695 yılında yapılan 9 satışın 2'si Şubat ayında, 2'si Nisan ayında, 1'i Mayıs ayında ve 4'ü Haziran ayında gerçekleşmişti. Diğer aylarda kaydedilmiş herhangi bir satış işlemi bulunmamaktaydı. Dolayısıyla ilk yıl içinde satışlar ilk periyotta gerçekleşmiş ve daha sonrasında 6 ay bölgeden hiç satış yapılmamıştı.

Mahallinde yapılan satışlarda ise 1696 yılında Ocak, Temmuz, Ağustos ve Eylül aylarında satış yapılmamıştı. Yapılan satışlar ise Şubat'ta 1, Mart'ta 1, Nisan'da 7, Mayıs'ta 4, Haziran'da 1, Ekim'de 1, Kasım'da 17 ve Aralık'ta 3 olmak üzere 35 taneydi. 1697 yılında ise Temmuz, Ağustos ve Eylül ayında satış yapılmamıştı. Bu yılda yapılan 32 satışın 3'ü Ocak'ta, 7'si Şubat'ta, 6'sı Mart'ta, 1'i Nisan'da, 4'ü Mayıs'ta, 1'i Haziran'da, 5'i Ekim'de, 3'ü Kasım'da ve 2'si Aralık'ta yapılmıştı.

Diyarbakir Eyaleti'nde yer alan gelir kaynaklarından¹⁸⁰ biri olan ve defterlerde, "külliyyetlu mâl ile mukayyed mukâta'ât-ı cesîme-i mîrî"¹⁸¹ olarak ifade edilen Diyarbakir Voyvodalığı mukâta'ası daha önce de bahsedildiği üzere bir kısım ekonomik faaliyetleri ve geniş bir coğrafi alanı bünyesinde barındırmaktaydı. Bunların ne tür faaliyetler olduğu ise aşağıdaki tabloda görülebilmektedir. Böylece

¹⁸⁰ Bu mukâta'a alanlarına örnek olarak Maktû'a-i kethüdalık-ı çavuşân-ı Diyarbakir, Mukâta'a-i 'adet-i ağnâm ve bedel-i 'avârız-ı livâ-i Çemişkezek ve Pertek ve Sağman ve Mazgird ve tevâbi'ihâ verilebilir. Bkz.: BOA, MAD-3408, çeşitli yerler.

¹⁸¹ BOA, MAD-3363, s.232.

uygulamanın başlangıcında ne tür faaliyetlerin ne ölçüde voyvodalık dahilinde yer aldığı ve satışa sunulduğu tayin edilebilecektir.

Tablo 3: Malikâne Uygulamasının Başlangıcında Diyarbekir Voyvodalığındaki Vergi Kaynaklarının Satış Yapılan Yer ve Yıllara Göre Dağılımı

Satışın Yapıldığı Yer	Satışın Yapıldığı Yıl	Vergi Kaynağının Türü	Satışı Yapılan Vergi Kaynaklarının Sayısı
Mahallinde			77
	1696		35
		Tarımsal Üretime Dayalı Vergiler	34
		Ulaşım Dayalı Vergiler	1
	1697		32
		Tarımsal Üretime Dayalı Vergiler	30
		Aşiretlerden Alınan Vergiler	1
		Tarımsal Üretime Dayalı Vergiler-Ticarete Dayalı Vergiler	1
	1698		5
		Tarımsal Üretime Dayalı Vergiler	5
	1699		3
		Mukâta'a-i Hasshâ-i Hısn-ı Keyfa	1
		Mukâta'a-i Mardin ve Nusaybin ve Tevâbi'ihâ	1
		Tarımsal Üretime Dayalı Vergiler	1
	Tarihi Belli Değil		2
		Tarımsal Üretime Dayalı Vergiler	2
Merkezde			98
	1695		9
		Tarımsal Üretime Dayalı Vergiler	8
		Aşiretlerden Alınan Vergiler	1
	1696		8
		Tarımsal Üretime Dayalı Vergiler	5
		Ticarete Dayalı Vergiler	1
		Ulaşım Dayalı Vergiler	1
		Ulaşım Dayalı Vergiler-Tarımsal Üretime Dayalı Vergiler	1
	1697		3
		Mukâta'a-i Hasshâ-i Mirlivâ-i Siverrek	1
		Hizmete (Göreve) Dayalı Vergiler	1
		Tarımsal Üretime Dayalı Vergiler	1
	1698		9
		Hizmete (Göreve) Dayalı Vergiler	3
		Tarımsal Üretime Dayalı Vergiler	4
		Aşiretlerden Alınan Vergiler	2
	1699		38
		Maktû'a-i Kurâ der-kazâ-i Çermik	1
		Maktû'ât-ı Kazâ-i Hani	1
		Mukâta'at-ı Livâ-i İs'ird	1

	Hizmete (Göreve) Dayalı Vergiler	2
	Tarımsal Üretime Dayalı Vergiler	27
	Aşiretlerden Alınan Vergiler	4
	Ticarete Dayalı Vergiler	2
1700		7
	Tarımsal Üretime Dayalı Vergiler	7
1701		15
	Hayvancılığa Dayalı Vergiler	1
	Tarımsal Üretime Dayalı Vergiler	13
	Aşiretlerden Alınan Vergiler	1
1702		8
	Bahçe Tarımına Dayalı Vergiler	1
	Genel Güvenlik ve Yönetim Hizmetlerine İlişkin Vergiler	1
	Tarımsal Üretime Dayalı Vergiler	2
	Ulaşım ve Ticarete Dayalı Vergiler	1
	Aşiretlerden Alınan Vergiler	3
Tarihi Belli Değil		1
	Tarımsal Üretime Dayalı Vergiler	1
Genel Toplam		175

Yukarıdaki tablodaki veriler öncelikle satışın yapıldığı yer esas alınarak değerlendirilecektir. Buna göre mahallinde yapılan 1696-1699 yılları arasında yapılan satışların büyük çoğunluğu köy ve mezraa ölçeğinde tarımsal üretime dayalı olan vergilerden oluşmaktaydı. Bu yıllar içerisinde yapılan 77 satışın 71'i bu tür satışlardandı. Ulaşım ile ilgili 1, aşiretlerle ilgili 1 satış gerçekleştirilirken önemli bir gelir kaynağı olan Hısnıkeyfa sancağında yer alan havâss-ı hümâyûnlar ile Mardin ve Nusaybin ve tevâbi'ihâ mukâta'asının satışı da mahallinde gerçekleştirilmişti.

Merkezde yapılan satışlara bakıldığında 1695 yılı uygulamanın başladığı ilk yıl olması nedeniyle ayrı bir öneme sahipti ve bu yıl içinde yapılan 9 satışın 8'i tarımsal üretime dayalı vergiler, 1'i ise aşiret vergilerinden oluşmakta idi. Merkezden yapılan toplam 98 satışın 68'ini tarımsal üretime dayalı vergiler oluşturmaktaydı. 1695-1702 yılları arasında satışı yapılan diğer vergi kaynakları ise şu şekildeydi: 11 aşiret vergisi, 1 bahçe tarımına dayalı vergi, 1 genel güvenlik ve yönetim

hizmetlerine ilişkin vergi, 6 hizmete (göreve) dayalı vergiler, 1 hayvancılığa dayalı vergi, 3 ticarete dayalı vergi, 1 ulaşımaya dayalı vergi-tarımsal üretime dayalı vergi, 1 ulaşımaya dayalı vergi idi. Bunun yanında mukâta‘a-i hasshâ-i mîrlivâ-i Siverek, maktû‘a-i kurâ der-kazâ-i Çermik, maktû‘ât-ı kazâ-i Hani, mukâta‘ât-ı livâ-i İs‘ird adlı vergi kaynakları da merkezden satılmıştı.

Genel olarak voyvodalık kapsamındaki faaliyet alanlarını gösteren bu kaynakların bir kısmının merkezden, bir kısmının mahallinde satılmış olmasından çıkan bazı sonuçlar şunlardır: Uygulamanın ilk yılında mahallinde satış yapılmasına izin verilmemiş tüm satışlar merkezden yapılmıştı. Bu satışların 8’i tarımsal üretime dayalı vergilerden ve 1’i aşiret vergilerinden oluşmuştu. Ancak her ne kadar tarımsal üretime dayalı 8 satış işlemi gerçekleşse de bir vergi birimi olarak oluşturulan bu alanlar tek bir köyden ya da mezraadan ibaret olmamamıştı. Bu satışlardan ilki Amid’de yer alan Zoğa, Arzuoğlu, Çaruği, İmam Ukayl, Fare¹⁸², Körili ve İdrislu¹⁸³ adındaki yedi köy, Çermik’ten Turna adında iki farklı köy¹⁸⁴, Hani’den Şeyh Ömer, Dimeği¹⁸⁵, Hude, Bayrı ve Molla Atını¹⁸⁶ adında altı köy toplamda ise on dört köy malikâne olarak satılmıştı. Bu köylerin malikâne sahipleri ise şunlardır: İlk dört köy, Diyarbekirli Ahmed Ağa’ya; Turna köyünün ilki Amid kalesi dizdarı Mustafa’ya diğeri ise Amid kalesi hatibi Mehmed Emin’e; Şeyh Ömer ve Dimeği köyleri Seyyid

¹⁸² BOA, MAD-9486, s.179.

¹⁸³ BOA, MAD-9486, s.178.

¹⁸⁴ BOA, MAD-9486, s.179.

¹⁸⁵ BOA, MAD-9486, s.179.

¹⁸⁶ BOA, MAD-9486, s.178.

Mehmed'e; Fare köyü Yusuf Efendi'ye; Körili köyü Ömer'e; İdrislu köyü Elhâc Ahmed'e; Hude ve Bayrı ve Molla Atını ise Elhâc Hüseyin'e satılmıştı.

Aşiret vergilerini kapsayan 1 satış ise Selamlu (?) ve İlikanlı ve Bızını Mihmanlu aşiretleri ve Döğerli cemaatinin vergilerini kapsamaktaydı. Burada da görüldüğü gibi yapılan satış işlemi 1 adet olmasına rağmen dört aşiret geliri iki ayrı mukâta'a haline getirilmek üzere satılmıştı. Bu vergi gelirlerini malikâne üzere toplamakla görevli kişi yani malikâne sahibi Hüseyin Ağa adlı kişidir¹⁸⁷.

Uygulamanın ilk yıllarındaki bu satışlardan voyvodalık içerisinde yer alan ve malikâneye konu olan vergi gelirlerinin en yaygınının köy ve mezraa ölçeğinde alınan tarımsal üretime dayalı vergiler olduğu söylenebilir. Bunun yanında madrablar (çeltik tarlaları) ile boyahaneler, Diyarbekir şehrine ait bir kısım ticaret ve ulaşım dayalı vergiler ile aşiretlerden alınan vergiler, voyvodalığın diğer gelirlerini oluşturmaktadır. Bunun yanında Ergani sancağında yalnızca köy ve mezraaların değil aynı zamanda sancakbeyi haslarının ve şehre ait vergilerinin malikâne üzere verilmesinden bu sancağın hem voyvodalık içerisinde hem de merkezî hazine açısından önemli bir yeri olduğu açıktır.

2.3 Voyvodalık Mukâta'asının Malikâne Uygulaması Dahiline Alınması

Diyarbekir Eyaleti'nde bulunan havâss-ı hümâyûnlar daha önceki dönemde hazine defterdarlığının idaresi altındaydı. 17. yüzyılın getirdiği şartlar neticesinde devletin artan nakit ihtiyacını karşılamak ve defterdarların mevcut yönetimlerinden

¹⁸⁷ BOA, MAD-9486, s.178.

duyulan rahatsızlık neticesinde bu yerlerin bir kısmı tek bir mukâta‘a haline getirilip tek bir görevli olarak bir mültezim-voyvodanın idaresine bırakılmıştı. Belgelerde “külliyetlu mâl ile mukayyed mukâta‘ât-ı cesîme-i mîrî”¹⁸⁸ olarak ifade edilen voyvodalık mukâta‘asının kendisi de yüzyılın ortalarına doğru malikâneye konu olmuştu.

Voyvodalık mukâta‘asının ne zaman malikâne uygulamasına dahil edildiği konusunda 9 Şaban 1149 (13 Aralık 1736) tarihli bir derkenar¹⁸⁹ bize şu bilgileri vermektedir:

- a) Diyarbekir voyvodalığının Diyarbekir cizyesi ve avarızıyla birlikte zabt edilmesi,
- b) Bunlara ait evraklar, emir ve defterlerin kendilerine verilmesi,

¹⁸⁸ BOA, MAD-3363, s.232.

¹⁸⁹ “Diyarbekir cizyesi ile ‘avarızı beher sene ma‘an zabt olunmak şartıyla evrâkı ve emr ve defteri taraflarına virilmek ve mülhakâtından olub henüz malikâne virilmeyen kurâ ve mezârî‘i hüsn-i rızâlarıyla âhere kasr-ı yed murâd eylediklerinde kasr-ı yedi mahallinde hüccet-i şer‘iyye etdirilub ve kenarına mühürlendikten sonra mücebince berat virilub taraf-ı mîriyyeden başka mu‘accele taleb olunmamak üzere kasr-ı yedlerine mürâ‘ât olunub ancak mahlûlât vâki‘ olur ise müzâyededen karâr-dâde olan mu‘accesiyile tâliblerine fûrûht olundukda lâzım gelen mu‘acceleleri mîri için ahz ve hazine-i ‘amireye teslim olunmak şartıyla Diyarbekir Voyvodalığı kırk bin kuruş mu‘accesesi âsitâne hazinesine mevâcib için teslim olunmak üzere fermân olunmağla teslîmine sûret ruznâmçesi kaleminde hıfz olunmak şartıyla Mehmed Emin Ağa ve oğulları Elhac Sadık Ağa ve Hüseyin Ağa ve birâder-zâdesi Mustafa Ağaya herbiri rub‘ hisseye mutasarrıf olmak üzere malikâne tevcîh ve yüz kırk dokuz senesi ibtidâsından zabt etmek üzere bâ-telhîs ve fermân-ı ‘âli berâtları ve cizye ve mevkûfât kalemlerine ‘ilm ü haber kâ‘imeleri virilmiştir”. Bkz.: BOA, MAD-9518, s.1.

c) Diyarbekir voyvodaliğı mülhakatından olup henüz malikâne olarak verilmeyen köy ve mezraalardan hüsn-i rızâlarıyla kasr-ı yed işlemlerinin yapılması,

d) Mahlûl yerler varsa bunların yeniden taliplerine malikâne olarak satılması sonucunda gereken mu‘acceleleri toplayıp merkezî hazineye ulaştırmak şartıyla Diyarbekir voyvodaliğına ait 40.000 kuruş mu‘accelenin “mevâcib için” merkezî hazineye teslim edilmesi karşılığında Mehmed Emin Ağa, oğulları Elhac Sadık Ağa ile Hüseyin Ağa ve kardeşinin oğlu Mustafa Ağa’ya her biri ¼lik hisselerle mutasarrıf olmak üzere 1 Mart 1149 (12 Mart 1737) tarihinden itibaren malikâne üzere tevcih edilmişti. Voyvodalık mukâta‘ası ve tevâbi‘inin yıllık vergisi 10.443.231 akçe olarak belirlenmişti. Bunun 1.700.000 akçesi mesârif-i mukarrere¹⁹⁰ için, 8.662.231 akçesi ise hazine-i âmire irsâliyyesi¹⁹¹ için tahsis edilmişti. Dört ayrı hisse halinde satılan mukâta‘anın her bir hissesi için 10.000 kuruş mu‘accele alınmiřti¹⁹². Burada *tevâbi‘ihâ*¹⁹³ olarak belirtilen ise, Diyarbekir cizye¹⁹⁴ ve avarız vergileriydi.

¹⁹⁰ Muhasebe kayıtlarında mukâta‘alardan ödenmek üzere tahvil başlangıcında belirtilen harcamaları gösteren ifadeydi. Bkz.: B. Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi*, s.70.

¹⁹¹ Muhasebe kayıtlarında mukâta‘a deruhte edenlerin hazineye ödemeleri gereken miktarı gösteren ifadeydi. Bkz.: B. Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi*, s.69.

¹⁹² BOA, MAD-9518, s.1.

¹⁹³ Mukâta‘aların oluşturulmasında bunların çeşitliliği ve mekân arasında bir ilişki kuran Mehmet Genç, mukâta‘aların oluşturulmasında dikkat edilen önemli bir noktanın da vergilendirme masraflarının çok olmaması gerektiğini belirtir. “Vergilendirme masraflarının fazla olması, mesela %30-50 gibi yüksek oranlara varması, Osmanlı maliye otoritelerince halkın gereksiz ve aşırı bir vergi yükü altına sokulması diye düşünülür veya vergi ortadan kaldırılır yahut vergilendirme maliyetini düşürecek şekilde başka vergi unsurları ile birleştirilerek bir demet haline getirilirdi. Bu sayede sınırlı bir bölge içinde çok sayıda vergilendirme görevlilerinin toplanması da önlenmiş olurdu.” Bu bağlamda normal olarak mukâta‘a kategorisine girmeyen avarız ve cizyenin de bu sebepten

Voyvodalık mukâta'ası ¼lik hisseler halinde malikâne üzere deruhte edilirken bir süre sonra hisselerin ayrımının büyüklü küçüklü bir hale geldiğini görmekteyiz. 1 Mart 1183 (12 Mart 1770) tarihinde voyvodalık ve tevâbi'i mukâta'ası, bir yarı hisse, bir 2,5 1/8lik hisse ve bir de 1,5 1/8lik hisse halinde malikâne üzere deruhte edilmişti¹⁹⁵. Burada da tıpkı ¼lik hisselerin verildiğinde olduğu gibi her bir hisse için ayrı mu'accele ödenmiş olmalıdır. Daha sonraki yıllarda da hisselerin miktarının değişmediği görülmektedir. 1 Mart 1207 (12 Mart 1793) tarihinde voyvodalık mukâta'ası aynı hisselerle malikâne üzere verilmişti. Burada 2,5 1/8lik hisse için 25.000 kuruş mu'accele, 1,5 1/8lik hisse için 15.000 kuruş mu'accele, ¼lik hisselerden biri için 15.000 kuruş mu'accele, diğeri içinse 22.500 kuruş mu'accele ödenmişti¹⁹⁶.

Malikâne sahipleri voyvodalığa ait işleri doğrudan kendileri değil voyvodalık görevini üzerine alan kişiye havâle ederek yerine getirilmesini sağlamaktaydı. Zira kendileri merkezî bürokrasi içinde bulunan kişilerdi. Bunun detayları voyvodalık mukâta'asını deruhte eden malikâne sahipleri bölümünde anlatılacaktır. Voyvoda da

mukâta'alara bağlandığı görülmektedir. Bkz.: M. Genç, "Osmanlı Maliyesinde Mukataa Kavramı", s.60.

¹⁹⁴ Daima nakit olarak alınan cizye gelirleri, doğrudan merkezî hazineye aktarılmaktaydı. İlk yüzyıllarda sultanın kulları genellikle de sipahi oğlanları tarafından toplanırdı. 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise iltizamla toplanan bir vergi halini almıştı. Bkz.: H. İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, s.107.

¹⁹⁵ BOA, MAD-3120, s.145.

¹⁹⁶ BOA, MAD-9519, s.2.

voyvodalığın gelir kaynaklarını oluşturan vergi birimlerini alt mukâta‘alara ya da maktû‘lara ayırarak malikâne üzere deruhte etmek suretiyle idare ederdi. Bunun yanında voyvodalık mukâta‘asıyla birlikte cizye, avarız ve bedel-i nüzül¹⁹⁷ vergilerini toplama görevi de voyvodaya verilmişti. O da mültezimlere vererek vergilerin toplanmasını sağladı¹⁹⁸.

Coğrafi olarak kaza ölçeğinde belirli köy ve mezraalar bir vergi birimini oluştururken, aşiret gelirleri de ayrı bir vergi alanını oluşturabilmekteydiler. Coğrafi anlamda her bir kaza içinde oluşturulan vergi birimi, bütünüyle malikâneye konu olmamakta ancak her birimi oluşturan köy ve mezraalar malikâne üzere verilmekteydi. Yine aynı şekilde dağınık bir halde bölgede yaşayan aşiretlerin gelirleri de bir mukâta‘a olarak düşünülmemekte ve bunların da gelirleri malikâneye ayrı ayrı konu olmaktadır. Karaulus aşireti mukâta‘ası şeklindeki üst mukâta‘a alanı,

¹⁹⁷ Bedel-i nüzül, 17. yüzyılda askerî harcamaların karşılanması için konulan ek vergilerdendi. Bu tür vergiler, nakite sıkışmış devletlerce uygulanan yaygın bir gelir sağlama yöntemi idi. Özellikle Fransa, bu sistemi oldukça geliştirmişti. “1653 yılındaki Tarhuncu bütçesinde verilen bilgiler, bu kaynağın 580 milyon akçe tutarındaki gelirlerin 48.1 milyonunu, yani %8.3’ünü sağladığını göstermektedir.” Her ne kadar sefer finansmanında önemli bir kaynak ise de, bedel-i nüzülün köylüler üzerinde ezici bir ek yük olduğu anlaşılmamalıdır. Tahıl veya bunun nakit karşılığına el konulmasını kısmen telafi etmek için, devlet ordunun yürüyüş yolu üzerindeki köylerden piyasa fiyatlarında ek tahıl alımları yapılmasını sağladı. Bkz.: R. Murphey, *Osmanlı’da Ordu ve Savaş 1500-1700*, s.74.

¹⁹⁸ Cizye, avarız ve bedel-i nüzül vergilerinin iltizamla toplanması hakkında bkz.: Linda T. Darling, *Revenue-Raising and Legitimacy Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire 1560-1660*, Leiden 1996; Süleyman Demirci, “Collectors of *Avârız* and *Nüzul Levies* in the Ottoman Empire: A Case Study of The Province of Karaman 1621-1700”, *Bellekten*, LXIX/255 (2005), ss.539-565.

kendi altında bir kısım aşiret vergilerini kapsamaktaydı. Aynı durum üretim ve ticarete dayalı çeşitli faaliyetler için de geçerlidir. Örneğin tamga-yı siyah mukâta‘asının gelirlerinden birini yaban bezi dellallığının geliri oluşturmaktaydı. Yine bazâr-ı çerm-i Amid (Amid deri pazarı) mukâta‘asının gelirlerini ise Amid nahiyesindeki mahsûl-i esbhâ-i enderûn ve birûn-ı şehir ile mahsûl-i öşr-i bağat-ı şehirlüyân oluşturmaktaydı. Bunlardan “mahsûl-i esbhâ-i enderûn ve birûn-ı şehir”in 2.010 akçe yıllık vergisi, “mahsûl-i öşr-i bağat-ı şehrlüyân”ın 7.000 akçe yıllık vergisi bulunmaktaydı¹⁹⁹. Yine Çüngüş köyü ve gayruhu mukâta‘ası Çüngüş köyü ile birlikte Mogan-ı Ulyâ ve Süflâ ve İsmailözü köyleri, silahhâne mukâta‘ası, tamga-yı hıml mukâta‘ası, Çüngüş debbağhânesi mukâta‘ası, ihtisabhâne mukâta‘ası, bâd-ı hevâ ve Çüngüş boyahânesi gelirlerinden oluşmaktaydı. Bu alan 1.033 kuruş yıllık vergi ile malikâne üzere deruhte edilmişti²⁰⁰.

Voyvodalığın yıllık vergisinden çeşitli miktarlarda tahsisatlar yapılmaktaydı. R.1114 (1703/04) senesi voyvodalık mukâta‘asının yıllık vergisi Bağdat muhafazasında olan yeniçerilerin zahire-bahâları ve bazı “umûr-ı mühimme” için ayrılmıştı. Yıllık verginin buraya gönderilmesi devlet için oldukça önemliydi. Bu sebepten voyvodalığa bağlı ve yıllık vergilerini her sene voyvodalara verecek olan vergi birimlerinin R.1114 (1703/04) senesine ait vergileri bahsedilen işlere tahsis edilmişti. Ancak durum acil olduğu için bunlara ait yıllık vergilerin bir gün önce

¹⁹⁹ Şehrin içinde ve dışında bulunan bağlardan hasıl olan üzüm ve meyvelerin öşre muadil maktû‘ları havâss-ı hümâyûn olarak kaydedilmişti ve bâzâr-ı çerm-i Amid mukâta‘ası, Diyarbekir voyvodalık aklâmındandı. Evâhir-i Zilkade 1170 (7-16 Ağustos 1757) tarihli emir için bkz.: BOA, DAD-2, s.116.

²⁰⁰ BOA, MAD-9518, s.52.

tahsil edilip voyvodaya teslim edilmesi ve bu konuda herhangi bir bahaneye mahal verilmemesi için Diyarbekir valisi ve kadısı uyarılmıştı²⁰¹.

18. yüzyılın ilk çeyreğinde İran ile yapılan savaşlar buradaki askerlerin masraflarının karşılanmasını devlet için öncelikli bir iş haline getirmekteydi. Bağdat'ta bulunan yeniçerilerin masrafları Diyarbekir voyvodalık mukâta'asının yıllık vergisinden karşılanmaktaydı. R.1139 (1727/28) senesi voyvodalık mukâta'ası vergisinden;

- a) Süvari levendâtı mevâcibi
- b) Ergani menzili masrafları
- c) Umûr-ı mühim olarak adlandırılan işleri
- d) Bağdat yeniçerilerinin bahâ-i zemistânisi (kışlık giyecek bedeli)
- e) Bağdat yeniçerilerinin bahâ-i gûştü (et bedeli)
- f) Bağdat yeniçerileri mevâcibi için ödemeler yapılmıştı²⁰².

Yine Van muhafızı Abdullah Paşa'nın maiyetindeki askerlerin yiyecek masraflarının karşılanması için Diyarbekir Eyaleti'nden zahire satın alınması istenmişti. Toplanan zahirenin taşıma masrafı R.1136 (1724/25) senesi Diyarbekir voyvodalık mukâta'asının yıllık vergisinden karşılanacaktı²⁰³. Diyarbekir menziline senelik masrafı olan 1.400 kuruş, her sene Diyarbekir voyvodalık mukâta'asının yıllık vergisinden karşılanmaktaydı. Ancak bunun voyvodalardan alınması zaman

²⁰¹ 7 Zilhicce 1114 (24 Nisan 1703) tarihli emir için bkz.: BOA, MAD-2510, s.145.

²⁰² BOA, CML-19305.

²⁰³ DŞS-352, s.6.

zaman mümkün olmuyor bu da büyük sıkıntıları beraberinde getiriyordu. Bu sebepten adı geçen meblağın 1.200 kuruşu, Diyarbekir Eyaleti tımar defterdârlığı ve kethüdâlığı hasları mukâta‘asının yıllık vergisinden karşılanacaktı. Geriye kalan 200 kuruş da yine voyvodalığın yıllık vergisinden ödenecekti²⁰⁴.

Kimi zaman bölgede yapılması istenen işler için voyvodalık mukâta‘asının yıllık vergisi yeterli olmadığında civarda bulunan mukâta‘aların gelirlerine başvurulurdu. Örneğin Diyarbekir voyvodası Halil tarafından Diyarbekir’de yapılacak olan kelek gemilerinin masraflarında kullanılmak üzere Rakka Eyaleti mukâta‘alarını deruhte eden Rakka Valisi Vezir Pir Mustafa Paşa’dan R. 1158 (1745/46) senesi vergisinden 6.025 kuruş göndermesi istenmişti²⁰⁵.

18. yüzyılın ortalarına doğru malikâne uygulamasına dahil edilen voyvodalık mukâta‘ası bir üst mukâta‘a alanı olarak pek çok küçük alt maktû‘/mukâta‘a alanını bünyesinde barındırmaktaydı. Bunlar ya coğrafi bir alan üzerinde toplanıyor ya da bir takım ekonomik faaliyetleri kapsıyordu. Merkez için önemli mukâta‘alardan biri olarak kabul edilen voyvodalık mukâta‘asının yıllık vergisi zaman zaman çeşitli harcamalar için kullanılmıştı.

²⁰⁴ 21 Şevval 1115 (27 Şubat 1704) tarihli tezkire için bkz.: BOA, MAD-2938, s.212.

²⁰⁵ 7 Cemaziyelahir 1159 (27 Haziran 1746) tarihli ferman için bkz.: BOA, CML-9626.

2.4 Diyarbekir Voyvodalığının Coğrafî Alanı

Diyarbekir Eyaleti bünyesinde klasik sancak, yurtluk-ocaklık olarak tevcih edilmiş sancaklar ve hükümet sancaklar bulunmaktadır. Osmanlı Devleti'nde bir kısım devlet gelirlerinin kendisine sadakatle hizmet edenlere devredildiği bilinmektedir. Devlete sadakat gösteren ve hizmet eden bir kısım yerel beylere de eski ülkelerinin belirli şartlarla bağışlanması bu anlayışın bir ürünüdür. Çoğunluğu Doğu Anadolu'da yurtluk-ocaklık sistemi ile yönetilen sancaklar bu tür idarî bölgeler arasında sayılmaktadır. 16. yüzyılda Diyarbekir beylerbeyliğinde yurtluk-ocaklık yoluyla idare edilen sancaklar şunlardır: Sağman, Kulp, Mihrani, Tercil, Atak, Pertek, Çapakçur ve Çermik. Buralara devlet kadı tayin etmek, vakıflara nezaret etmek gibi usûllerle kontrolünü hissettirmekteydi. Bu yolla idare edilen sancaklarda azl ve nasb yapılmamaktadır. Sancağın beyi vefat edince valinin arzı ile sancak, ölen sancakbeyinin oğullarına intikal etmektedir. Buralarda tahrir yapılmaktadır. Sefer olduğu zaman sancağın beyi maiyetiyle birlikte sefere iştirak eder, eğer etmezse sancak oğullarına ya da diğer akrabalarına intikal ederdi²⁰⁶. Hükümet sancaklar ise

²⁰⁶ N. Göyünç, "Yurtluk-Ocaklık Deyimleri Hakkında", ss.269-277. Göyünç, hükümet sancakların ayrı bir sancak statüsünde olmadığını belirtmek suretiyle bunları da yurtluk-ocaklık yoluyla tevcih edilen sancaklar olarak tanımlamaktadır. Yurtluk-ocaklık sancaklar hakkında ayrıca bkz.: Nejat Göyünç, "Ocaklık Deyimi Hakkında", *XI. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, c.III, Ankara 1994, ss.873-877; Yılmaz Kurt, *XVI. Yüzyıl Adana Tarihi*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1992, ss.27-31; Mehmet Ali Ünal, "XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Diyarbekir Eyaletine Tâbi Sancakların İdari Statüleri", *Osmanlı Devri Üzerine Makaleler ve Araştırmalar*, Isparta 1999, s.171; Şerafettin Turan, "XVII.Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun İdarî

“mevrûzü'l-kalem ve maktû'ü'l-kadem” esasına göre değerlendirilmişti. Yani bu tür sancaklara, Osmanlı otoriteleri tarafından müdahale edilemediği gibi tımar sistemi de uygulanmaz ve tahrir de yapılmazdı. Bu yönetim birimleri içinde gelirler, bütünüyle sancağın hâkimlerine aitti²⁰⁷. 17. yüzyılın başlarında Diyarbakir Eyaleti'nde yer alan hükümet sancaklar Eğil, Hazzo (Hazro), Cizre, Tercil, Genç ve Palu idi.

Diyarbakir Eyaleti, 1717-1730 yılları arasında, Ağcakala, Atak, Bestan, Cezire, Çapakçur, Çemişkezek, Çermik, Dasini (Dasti), Eğil, Ergani, Genç, Görgil, Habur, Hancuk, Harput, Hazro, Hısnıkeyfa, İsird, Kulb, Menazgird, Meyyafarikin, Mihrani, Nusaybin, Palu, Pertek, Sağman, Sincar, Siverek, Tercil²⁰⁸ ve bu kaynakta belirtilmemesine rağmen Amid'in de merkez sancak olarak yer almasıyla otuz sancaktan oluşmaktaydı.

Taksimâtı (H.1041/M.1631-32 tarihli bir idarî taksimât defteri)”, *Atatürk Üniversitesi 1961 Yıllığı*, Erzurum 1963, ss.201-232.

²⁰⁷ Bunun uygulamaya yansıtılmadığının ve “Osmanlıların şartlar gerektirdiğinde hükümet olarak verilmiş bir bölgenin statüsünü değiştirip normal sancak haline dönüştürebildiğini, hükümet tabir edilen yörelerde tahrir yapıp tımar sistemini uygulayabildiğini, devlet görevlilerinin buralarda bulunabildiğini, bölge gelirlerinin tamamen hâkimler tarafından tasarruf edilmediği” konularının Bitlis örneğinde açıklanmasıyla ilgili olarak bkz.: Mehmet Öz, “XVI. Yüzyılda Bitlis Sancağı: Yönetim, Nüfus ve Vergilendirme”, *IXth International Congress of Economic and Social History of Turkey*, Dubrovnik-Crotia, 2001, ss.37-39. Ayrıca teorik-pratik arasındaki uygulama çelişkileri için bkz.: Orhan Kılıç, “Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar Üzerine Bazı Tespitler”, *OTAM*, S.10, 1999, ss.119-137.

²⁰⁸ Fehmeddin Başar, *Osmanlı Eyalet Tevcihatı (1717-1730)*, Ankara 1997, ss.20-21. Asıl kaynak için BOA, KK Mükerrer 523.

Diyarbakir voyvodalığı coğrafi olarak Diyarbakir Eyaleti içerisinde geniş bir alana yayılmaktaydı. Bu bölümde, incelenen mukâta‘a defterlerinden derlenen veriler neticesinde tespit edilen köy ve mezraaların yardımıyla bu alanın sınırlarını çizmek mümkün olacaktır. Eyalet içinde belirli kazaların gelirlerinin bir kısmı havâss-ı hümâyûn haline getirilmek suretiyle voyvodalık tarafından idare edilmişti. Osmanlı Devleti’nde kaza, adli-idarî bir birimi oluşturmaktadır. Vergilerin özellikle avarız ve bedel-i nüzl vergilerinin, askerlik ve ulaşım gibi hizmetlerin yerine getirilmesinde idarî birim olan sancak-eyalet yapısının esas alınması yerine kaza yapısı öne çıkmaktadır. Kaza, merkezinde 3.000 ile 20.000 arasında bir nüfusu barındıran bir şehir veya kasaba ile etrafındaki köylerden oluşan 40-60 km. çapında bir alanı kapsardı. Sınırları bu şekilde çizilen kaza, aynı zamanda yapılan ziraâî üretimin başlıca tüketim bölgesini de oluştururdu. Yani ziraâî üretim, öncelikle bu alanın ihtiyacını karşılamak zorundaydı. Bu ihtiyaç karşılanmadığı sürece üretimin kaza dışına çıkarılmasına izin verilmemekteydi²⁰⁹.

Amid Sancağı içerisinde Amid, Berazi, Hani, Savur ve Satıkendi kazaları; Ergani Sancağı içerisinde Ergani kazası; Çermik Sancağı içerisinde Çermik kazası ve Tercil Sancağı içerisinde Tercil kazasındaki bir kısım köy ve mezraa gelirleri, voyvodalık tarafından idare edilirdi. Bunlar arasından Çermik kazası yurtluk-ocaklık statüsündeki bir sancak içerisinde, Tercil kazası ise hükümet statüsündeki bir sancak içerisinde yer almaktaydı.

²⁰⁹ Mehmet Genç, “Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün İlkeleri”, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul 2000, ss.46-47.

Malikâne uygulaması başlamadan önce Ruha kazası da voyvodalığın coğrafi olarak kapsadığı alanlardan biriydi. Ancak daha sonra voyvodalıktan çıkarılıp Rakka Eyaleti'ne bağlanmıştı. Rakka Eyaleti'nde yer alan iki yüz kadar köyün büyük bir kısmı “Ekrâd ta‘cizi ve sâ’ir mezâlim”den dolayı “hâlî ve harâbe” olmuştu. Bunları “şen ve âbâdân” hale getirmek için vilayetin ayanı, eşrafı, ulemâ ve sulehâdan bazı kimseler maktû‘ üzere tasarruf etmek istediklerini ve maktû‘larını da her yıl merkezî hazineye düzenli olarak ödeyeceklerini taahhüt etmişlerdi. Bununla ilgili olarak maktû‘ların beylerbeyi, voyvoda ve eminler tarafından bozulmaması için Rakka muhassılının arzı üzerine 6 Ramazan 1101 (13 Haziran 1690) tarihinde bir emir gönderilmişti²¹⁰. Rakka Eyaleti'nin bu gibi sebeplerle gelirlerinde düşme olduğu ve Ruha kazasının gelirlerinin buraya dahil edilmesi ile eyaletin gelirlerinin arttırıldığı anlaşılmaktadır.

Kazalardaki bu malî-idarî yapılanma içerisinde ise köyler ve mezraalar maktû‘/mukâta‘a haline getirilmek suretiyle malikâneye konu olmaktaydılar. Kazalardaki bu vergi birimleri ise şu şekilde oluşturulmaktaydı: Köyler kimi zaman tek başlarına malikâneye konu olurken kimi zaman da ya başka köylerle ya da mezraalarla beraber malikâne üzere verilirlerdi. Örneğin malikâne uygulamasından önce Amid kazasında bulunan İsrailü köyü, Kirlu ve Şükrullah köyleriyle birleştirilmek suretiyle deruhte edilmişti. Ancak daha sonra grup olarak malikâneye konu olmuşlar ve her bir köyün yıllık vergisi ayrı olarak tespit edilmişti. İsrailü köyünün yıllık vergisi 87,5 kuruşken Kirlu köyününki 52 kuruştur. Ancak malikâne

²¹⁰ BOA, MAD-9856, s.30.

uygulamasıyla birlikte her bir köy ayrı ayrı deruhte edilmeye başlamıştı²¹¹. Köylerin birleştirilmesi ile vergi birimlerinin oluşturulması aynı kaza içerisinde olabileceği gibi farklı kazalardan da yapılabilmekteydi. Hani kazası içinde yer alan Balcana ve Gözçikaran köyleri, Berazi'den üç köyle birlikte deruhte edilmişti²¹².

Osmanlı klasik döneminde mezraalar da mukâta'a olarak başkalarına kiralanmak suretiyle işletilebilirdi. Bunun yanında eğer mezraa belirli bir tımarın gelirin'e dahil edilmişse tasarrufu tımar sahibine ait olurdu. O da ya (belirli) bir bedel karşılığı kiraya verir veya öşrü ve diğer vergileri ödenmek karşılığında konar-göçerlerin²¹³ ya da haric-ez-defter köylülerin ekip biçmesini sağlardı²¹⁴. Bu bağlamda voyvodalık içerisinde de bazı köyler gelirlerini artırmak için mezraalarla birlikte malikâne olarak verilmişti. Örneğin voyvodalığa ait en kapsamlı kayıtların bulunduğu MAD-9518 numaralı deftere göre tüm eyalet genelinde voyvodalık kapsamında 416 köy yer almaktaydı. Buna karşılık 22 mezraa malikâneye konu olmuştu. Bunlardan 11 mezraa²¹⁵ tek başına deruhte edilirken diğerleri köylerle birlikte deruhte edilmişlerdi. Bu köyler içerisinde Berazi'ye tabi olan Cemaleddin

²¹¹ BOA, MAD-9856, ss.11, 17.

²¹² BOA, MAD-9856, s.25.

²¹³ Diyarbekir voyvodalığı içerisinde Garbî Amid'de bulunan Hoca mezraasını Behramki cemaati mensupları ekip biçmekteydiler, bkz.: BOA, MAD-9518, s.25.

²¹⁴ H. İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, ss.211-12.

²¹⁵ Bu mezraalar, Amid'de bulunan Serem, Altunviranı, Evladpınarı ve Salih mezraaları, Çermik'te bulunan Yenice Kırık Ramazanviranı mezraası, Ergani'de bulunan Şeldik mezraası, Savur'da bulunan Baliş, Tur ile Hızlı ve Zirviranı mezraaları, Tercil'de bulunan Til Matari ve Mardin'de bulunan Kar Ali mezraasıdır.

köyü Şeyh Matar mezraasıyla²¹⁶, Balat köyü Onarım mezraasıyla²¹⁷, Hani’de bulunan Zoğ İbrahim köyü Mağara mezraasıyla²¹⁸, Midelkan köyü Kuhi mezraasıyla²¹⁹, Depelu köyü Eğil mezraasıyla²²⁰, Karayıldiran köyü Burban mezraasıyla²²¹, Hani’de bulunan Huri köyü Aynşad mezraasıyla²²², Atak sancağında yer alan Koca köyü Hamerdan mezraasıyla²²³ birlikte malikâneye konu olmuştur.

Osmanlı mîrî arazi rejiminde²²⁴ boş araziye iskanda bulunularak “şenletilmesi” yoluyla yeni yerlerin ziraate açılmasıyla yeni vergi kaynaklarının

²¹⁶ BOA, MAD-9518, s.21.

²¹⁷ BOA, MAD-9518, s.27.

²¹⁸ BOA, MAD-9518, s.36.

²¹⁹ BOA, MAD-9518, s.42.

²²⁰ BOA, MAD-9518, s.44.

²²¹ BOA, MAD-9518, s.45.

²²² BOA, MAD-9518, s.48.

²²³ BOA, MAD-9518, s.72.

²²⁴ “Miri arazi, yani devletin *rakabesini* (mutlak mülkiyet hakkını) elinde tuttuğu arazi, bütün tarım topraklarını kapsamaz. Miri arazi yalnız hububat ziraati yapılan, tarla olarak kullanılan arazidir. Bağlar ve bahçeler bunun dışında kalır. Çünkü, büyük kitlelerin geçimi, geçimlik ekonomi, ordunun ve şehirlerin iâşesi, hububat ekimine, başlıca buğday-arpa ekimine dayanır. Darlık ve açlık, hububat ekiminde noksandan ileri gelir. Devlet bu yüzdendir ki, tarla ziraatini, hububat ekimini kontrol altında tutmak zorunluluğunu duymuştur. Osmanlı kanunnamelerinde kesin bir madde vardı: Tarla, bağ ve bahçe haline getirilemez. Tarlaların devamlı işletimi, kanunla garanti altına alınmıştır. Aile emek ünitesini, kısaca reaya çiftliğini, devlet daimi kontrol altında tutar. Bir çift öküzü olan aile bir işletme ünitesi oluşturur. Hayvani enerji ünitesinin, yani bir çift öküzün işleyebileceği toprak ünitesi, ekonomik bakımdan en verimli işletme olarak tanınmıştır. Bu raiyyet çiftliği, devlet için tarım ekonomisinin temel ünitesidir. Onun parçalanmasına ve kaybolmasına karşı bir sürü kanun önlemleri

oluşturulması ve ülkenin uzak köşelerinde güvenliğin temininin sağlanması esastı²²⁵. Köylü tarafından işlenmeyen araziler tahrir defterlerinde “hâlî” olarak adlandırılmıştı. Bunların “harâb” durumda bırakılmaması ve devletin gelir kaynağını kaybetmemesi önemli bir husustu. Dönemin vergi toplama usûllerinden biri olan malikâne yönteminin uygulandığı Diyarbekir voyvodalığı içerisinde yer alan bir kısım köylerin deruhte edilmelerindeki öncelikli şartın “şen ve âbâdân” hale getirilmesi olduğunu görmekteyiz. Dönemin belgelerinde “hâlî ve harâbe” olarak ifade edilen köy ve mezraalar, “şen ve âbâdân” hale getirilmek koşuluyla malikâne üzere tasarruf edilebilmekteydiler²²⁶. Bunun yanında daha önceki dönemlerde “virân” olan yerler 18. yüzyıla gelindiğinde aktif bir şekilde üretime katılır görünmektedirler. 16. yüzyılda Savur kazasında yer alan Kayakendi ve Köpekli adlı köyler, tahrir defterine “virân” olarak kaydedilmişlerdi²²⁷. 18. yüzyıla gelindiğinde ise üretim yapılan bir gelir kaynağı olarak voyvodalığın gelir alanlarından biri haline geldikleri görülmektedir²²⁸.

alınmıştır. Özetle belli bir ekonomik ve sosyal rejimin uygulanması içindir ki, devlet tarla arazisini kendi mutlak kontrolü altına almak gereğini duymuştur. Buna miri arazi rejimi diyoruz.” Bkz.: H. İnalçık, “Köy, Köylü ve İmparatorluk”, ss.3-4.

²²⁵ H. İnalçık, “İslâm Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü”, s.26.

²²⁶ Ahmed ve Abdulvahab adlı kişilerin Diyarbekir Voyvodalığı’na bağlı Tercil kazasında bulunan “hâlî ve harâbe” halindeki Şeyh Davud köyünü “şen ve âbâdân” etmek şartıyla malikâne olarak üzerlerine almaları hakkında 9 Muharrem 1111 (7 Temmuz 1699) tarihli berat kaydı için bkz.: BOA, MAD-2467, s.7.

²²⁷ M.S. Erpolat, *XVI. Yüzyılda Diyarbekir Beylerbeyliği’ndeki Yer İsimleri*, ss.152-154. Asıl kaynak için bkz.: BOA, TD-64.

²²⁸ BOA, MAD-9518, s.48; BOA, MAD-9856, s.29.

Kaza içinde hangi köylerin voyvodalık tarafından idare edileceği bunların daha önceki yüzyılda gelir olarak ne şekilde tasarruf edildikleriyle de alakalı olabilmektedir. Bunu Amid kazası içinden bazı örneklerle açıklamak mümkündür. Burada bulunan ve voyvodalık tarafından idare edilen köylerden bazılarının 16. yüzyılda hangi gelir grubuna dahil edildiğini şöyle tespit edebilmekteyiz. Bu köylerden Duber, Hanebazar ve Arslanoğlu köyleri hasshâ-yı hümâyûn olarak kaydedilmişti. Fare, Kazukdepesi, Kiği, Kubbecik, Sukmani, Uzundere, Yıvacık, Hancuğaz, Hücceti, Acı, Karakoç, Kankırt, Şükrullah ve Çeykecik hasshâ-i mirmirân içerisinde yer almıştır. Akmeşhed, Akviran, Çaruği, Derbeşur, Fatma Hatun, Güzel Abdal, İsrailu, Kadı-yı Ulya, Kubek, Kuş Doğan, Tatar, Til Şeref, Yağmurlu, Yenice-i Ağcakal'a, Zoğa, Akhüseyin, Arslanoğlu, Beyanoğlu, Muhannaviranı, Yarımca, İzzeddin Viranı, Karakoç, Kaşmirviranı, Kozan, Kara Musa köyleri ise tımar olarak deruhte edilmektedir. Kara Kilisa, Karacaviran ve Kasımı köyleri ise zeamet olarak kaydedilmişlerdi²²⁹. Bu köyler arasından üç hasshâ-yı hümâyûn köyü, on dört hasshâ-yı mirmirân köyü, üç zeamet köyü, yirmi beş de tımar köyü 18. yüzyılda voyvodalık dahilinde bulunmaktadır.

2.4.1 Amid Sancağı

18. yüzyılda Amid Sancağı'nın idarî yapılanmasının tam olarak nasıl olduğu hakkında bilgilerimiz net değildir. Ancak bu sancakta yer alan beş kaza içinden bir kısım köy ve mezraanın voyvodalık idaresinde olduğunu görmekteyiz. Bunlar Amid, Berazi, Hani, Savur ve Satıkendi kazalarıdır.

²²⁹ M.M. İlhan, *Amid (Diyarbakır)*. Asıl kaynak için bkz.: BOA, TD-64.

2.4.1.1 Amid Kazası

Amid kazasında bulunan voyvodalık idaresindeki alanı, Şarkî Amid, Garbî Amid, Karadere²³⁰, Kûh-ı Mardin, Salat, Şehir ve Telbisim nahiyelerinde bulunan bir kısım köy ve mezraalar oluşturmaktadır²³¹. Bu nahiyelerden Şarkî ve Garbî Amid, Karadere, Salat, Kûh-ı Mardin ve Telbisim nahiyeleri Amid Sancağı içerisinde yer almaktaydı. Ancak Şehir nahiyesi Ruha Sancağı'ndaydı. Dolayısıyla her ne kadar gelir alanı Amid kazası olarak adlandırılrsa da farklı idarî birimlerden de gelirlerin bu alana dahil olabildiğini görmekteyiz.

Voyvodalık dahiline Garbî Amid nahiyesinden 46 köy, Şarkî Amid nahiyesinden 43 köy, Karadere nahiyesinden 1 köy, Kûh-ı Mardin nahiyesinden²³² 2 köy, Salat nahiyesinden²³³ 3 köy, Şehir nahiyesinden²³⁴ 1 köy, Telbisim

²³⁰ “der-nahiye-i Karadere der-livâ-yı Amid” ifadesinden Karadere nahiyesinin, Amid sancağında yer aldığı anlaşılmaktadır. Bkz.: BOA, MAD-9518, s.73.

²³¹ Amid kazasına ait haritada yalnızca Şarkî ve Garbî Amid nahiyelerinin köyleri verilmiştir. Amid kazasına ait haritada yalnızca Şarkî ve Garbî Amid nahiyelerinin köyleri verilmiştir. Diğer nahiyelere ait köylerin lokalizasyonu yapmak için yeterli veri sağlanamamıştır, bkz.: Harita-1.

²³² Kûh-ı Mardin nahiyesi, 16. yüzyılda Mardin sancağına bağlıdır. Mardin'in dağlık kesiminde bulunmaktadır. Nahiyede Sürgücü, Meşki, Akkeçilü-i Millilü, Cellükan gibi cemaatler meskundur. Bkz.: M.S. Erpolat, *XVI. Yüzyılda Diyarbekir Beylerbeyliği'ndeki Yer İsimleri*, s.117.

²³³ Salat, 16. yüzyılın ilk yarısında Amid sancağında yer alan bir köydür. 1567 yılında nahiye haline getirilmiştir. Bu tarihte 20 köy ve 10 mezraası bulunmaktadır. Bkz.: M.S. Erpolat, *XVI. Yüzyılda Diyarbekir Beylerbeyliği'ndeki Yer İsimleri*, s.56.

nahiyesinden²³⁵ 2 köy ve Amid'de oldukları belirtilen ancak yer aldıkları nahiyeleri belirtilmeyen 47 köy toplamda ise 145 köy girmektedir.

Malikâne uygulamasının sancak içerisinde yaygınlığını görebilmek için sancağın 16. yüzyıldaki idarî yapısına ve tespit edilebildiği kadarıyla bünyelerinde bulunan köy sayılarına bakmak gerekmektedir. 1518 yılında yapılan bölgenin ilk tahririnde Amid sancağı 9 nahiyeden oluşmaktaydı. Bunlar Amid, Ciska (Çıksa), Çaykıran, Hani (Hini), Kulb, Mardin, Ribat, Tercil ve Tilekören²³⁶ nahiyeleriydi. Köy sayıları ise şu şekildedir: Amid nahiyesinin 252, Ciska nahiyesinin 19, Çaykıran nahiyesinin 74, Hani (Hini) nahiyesinin 36, Kulb nahiyesinin 29, Mardin nahiyesinin 1, Ribat nahiyesinin 16, Tercil nahiyesinin 48, Tilekören nahiyesinin 5 olmak üzere Amid sancağının bu tarihte toplam 480 köyü bulunmaktadır²³⁷.

²³⁴ Şehir nahiyesi, Ruha sancağı içerisinde bulunmaktadır. Nahiyenin 1518'de 102 köyü, 1523'te 21 köy ve 8 mezraası, 1540'ta 26 köy ve 18 mezraası, 1566'da ise 54 köy ve 16 mezraası bulunmaktadır. Bkz.: M.S. Erpolat, *XVI. Yüzyılda Diyarbekir Beylerbeyliği'ndeki Yer İsimleri*, s.219.

²³⁵ Nahiyenin ismi M.Salih Erpolat tarafından *Tel Bism* ya da *Til Bism*, İ. Yılmazçelik tarafından Telbisme şeklinde okunmuştur. 1564'ten önce bir köyken daha sonra bağlı bulunduğu Berriyecik kazasının Amid sancağı dahiline alınmasıyla bu kazanın bir nahiyesi haline getirilmiştir. 103 köy ve 35 mezraası vardır. Bkz.: M.S. Erpolat, *XVI. Yüzyılda Diyarbekir Beylerbeyliği'ndeki Yer İsimleri*, ss.121, 177; İ. Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır*, s.128.

²³⁶ Nahiyenin ismi M.Salih Erpolat tarafından *Tülek Ören* olarak okunmuştur. Bkz.: M. S. Erpolat, *XVI. Yüzyılda Diyarbekir Beylerbeyliği'ndeki Yer İsimleri*, s.53.

²³⁷ M.M. İlhan, *Amid (Diyarbakır)*.

1530²³⁸ yılında Amid Sancağı'nda bulunan nahiyeler ve köy sayıları şöyledir: Esmâ (Asma) nahiyesinin 2, Azidin nahiyesinin 2, Başka (Başika) nahiyesinin 5, Ciska nahiyesinin 21, Garbî Amid nahiyesinin²³⁹ 107, Şarkî Amid nahiyesinin 107, Kulb nahiyesinin 37, Ribat nahiyesinin 10, Tercil nahiyesinin 10 köyü bulunmaktadır. Habur nahiyesinin ise köy sayısı verilmemiştir. Bu tarihte Amid sancağında toplam köy sayısı 301 idi.

1540'da ise Amid Sancağı'nda bazı değişiklikler olmuştu. Ciska nahiyesi, Kulb nahiyesinin 1540'da sancak olmasından sonra buraya bağlanmıştı. 1567'de 35 köyü vardı²⁴⁰. Dolayısıyla bu tarihte Kulb nahiyesi de ayrı bir sancak haline getirilmişti. 1540'da Amid sancağında yer alan nahiyeler ise şunlardır: Garbî Amid, Şarkî Amid, Berazi²⁴¹, Göksu, Ribat, Salat ve Tercil nahiyeleri. Garbî Amid nahiyesinin 87, Şarkî Amid nahiyesinin 136, Berazi nahiyesinin 54, Göksu nahiyesinin 2, Ribat nahiyesinin 13, Salat nahiyesinin 7, Tercil nahiyesinin ise 70 köyü vardı. Bu tarihte Amid sancağının toplam köy sayısı 369 idi.

²³⁸ 998 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Diyâr-ı Bekr, ss.49-54.

²³⁹ Amid nahiyesinin Garbî ve Şarkî olarak ikiye ayrıldığı tarihi M. Salih Erpolat, 1540 olarak belirtmesine rağmen 1530'da da köylerin Garbî ve Şarkî olarak ayrıldığı görülmektedir. Bkz.: 998 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Diyâr-ı Bekr, s.49-54; M.S. Erpolat, XVI. Yüzyılda Diyarbekir Beylerbeyliği'ndeki Yer İsimleri, s.53.

²⁴⁰ M. S. Erpolat, XVI. Yüzyılda Diyarbekir Beylerbeyliği'ndeki Yer İsimleri, s.557-58. Erpolat, 1540 yılında yapılan tahrirde Amid sancağı içinde Kulb ismine rastlanmadığını bu nedenle 1540'ta ya da bundan birkaç yıl önce müstakil bir sancak haline getirildiğini belirtmektedir.

²⁴¹ Nahiyenin adı Bırâzî olarak da telaffuz edilmektedir. Bkz.: M.S. Erpolat, XVI. Yüzyılda Diyarbekir Beylerbeyliği'ndeki Yer İsimleri, s.55.

Şarkî Amid ve Garbî Amid nahiyelerinin 1565 yılına ait verilerini ise İbrahim Yılmazçelik, şer'iyeye sicillerinden tespit etmiştir²⁴². Buna göre Şarkî Amid nahiyesinin köy sayısı 122, Garbî Amid nahiyesinin ise köy sayısı 140'tı.

16. yüzyıla ait son verileri 1568 tarihli mufassal tahrir defterinden tespit edebilmekteyiz. Buna göre Garbî Amid nahiyesinde 163 köy, Şarkî Amid nahiyesinde 145, Berazi nahiyesinde 63, Göksu nahiyesinde 40, Salat nahiyesinde 23 köy vardı. Amid sancağında bu tarihte toplam 434 köy bulunmaktaydı. Ribat ve Başka (Başika) nahiyeleri, Kulb'un sancak haline getirilmesi neticesinde buraya bağlanmışlardı²⁴³.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde MAD-3639 numara ile kayıtlı H.1104/05 (M1691/92) tarihli bir cizye defteri²⁴⁴ ise Amid ve köylerine ait bilgiler içerirdi. Ancak cizye defterlerine bilindiği üzere yalnızca Gayrimüslim tebaa kaydedilirdi. Dolayısıyla bu defter bize sadece Gayrimüslimler'in yaşadığı köyleri gösterecektir. Tam bir veri sağlamasa bile yine de bir fikir vermesi açısından burada zikredilecektir. Bu deftere göre Amid'deki Gayrimüslimler'in yaşadığı köy sayısı 62 idi.

²⁴² İ. Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır*, ss.144-149.

²⁴³ M.S. Erpolat, *XVI. Yüzyılda Diyarbakır Beylerbeyliği'ndeki Yer İsimleri*, s.54.

²⁴⁴ Bu defterin değerlendirilmesi Mehmet Salih Erpolat tarafından yapılmıştır. Mehmet Salih Erpolat, "Cizye Defterlerinin Sosyal Ve İktisadî Tarih Araştırmaları Açısından Önemi: Diyarbakır Örneği", *SBarD*, Eylül 2004, S.4, ss.189-204.

İncelediğimiz dönem olan 18. yüzyılda ise Şarkî Amid ve Garbî Amid nahiyelerine ait köy sayıları şöyledir²⁴⁵:

Tablo 4: 18.Yüzyılda Amid Sancağı'nda Yer Alan Garbî ve Şarkî Amid Nahiyelerinin Köy Sayıları

Tarih	Garbî Amid Nahiyesi Köylerinin Sayısı	Şarkî Amid Nahiyesi Köylerinin Sayısı	Toplam Köy Sayısı
1733	115	138	253
1738-39	85	119	204
1747	63	109	172
1758	59	94	153
1785-1797	218	183	401
1802-1803	218	183	401

Amid kazasındaki bu gelir alanı, yukarıda bahsedilen yerlerden ağırlıklı olarak Şarkî ve Garbî Amid nahiyelerini bünyesinde barındırır. Salat, Kûh-ı Mardin, Telbisim ve Karadere nahiyelerinden birkaç köy de gelir olarak kaydedilmişti. 18. yüzyılda Şarkî Amid nahiyesinden 43 köy malikâneye konu olmuştu. Bu Şarkî Amid nahiyesinin yaklaşık 1/3lik kısmının merkezî hazine için gelir olarak kaydedildiğini göstermektedir. Aynı durum Garbî Amid nahiyesi için de geçerlidir. Buradan da 46 köy malikâne üzere deruhte edilmişti. Dolayısıyla buradan da 1/3lik kısmın geliri merkezî hazineye gidecekti.

Amid kazasına ait yapılan haritada 16. yüzyıldan günümüze ulaşan köyler yerleştirilmiş ve bunların hangilerinin voyvodalık kapsamında olduğu gösterilmiştir²⁴⁶. Belirtmek gerekir ki bu köylerden günümüze ulaşanların tamamını harita üzerinde göstermek mümkün olmamış, ancak hem elimizdeki verilerin hem de

²⁴⁵ Bu veriler İbrahim Yılmazçelik tarafından Diyarbakır şerhiye sicillerinin taranması neticesinde derlenmiştir. Bkz.: İ. Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır*, s. 150.

²⁴⁶ Haritaların yapımında yardımcı olan arkadaşım Murat Ataol'a teşekkür ederim.

lokalisierung yapacağımız günümüz haritalarının izin verdiği lde yerleştirilebilmiştir. Böylece 74 köy ve 40 mezraa şeklinde günümüze gelmiş olan bu yerleşimlerden ancak 67 yerleşimin lokalizasyonu yapilabilmiştir (bkz.: Harita-1).

Amid kazası içinde bulunan vergi birimlerinin ise şu şekilde oluşturulduğunu görüyoruz: Bunlardan ilki daha öncesinde mezraa olan yerler 18. yüzyıl kayıtlarında köy olarak kaydedilmiş ve malikâneye konu olmuşlardı. Örneğin 1518'de Amid nahiyesinde yer alan Cankurtaran köyü, mezraa olarak kaydedilmişti. Bölgenin daha sonraki tahrirlerinde bu mezraaya tekrar rastlanmamaktadır. 18. yüzyılda ise voyvodalığın Amid kazası gelirlerinden biri olduğu tespit edilebilmektedir. Amid'de yer alan birkaç köy ile birlikte 7 Rebiülevvel sene 1135 (16 Aralık 1722) tarihinde 112,5 kuruş mu'accele, 114,5 kuruş yıllık vergi ile Seyyid Mahmud ve Ahmed b. Mustafa adlı kişilere malikâne üzere verilmiřti²⁴⁷. Yine 1518'de mezraa olarak kaydedilmiş ve Amid nahiyesinde yer alan eykelcik, dört köyle birlikte kendisinin yıllık vergisi 25 kuruş, tüm köylerin mu'acceleleri 250 kuruş olmak üzere Hüseyin adlı kişiye 29 şevval 1112 (8 Nisan 1701) deruhte edilmiřti²⁴⁸.

Bunun yanında bir de 1518'de varolup sonra kendisine rastlanılmayan ancak 18. yüzyıla gelindiğinde yeniden ortaya çıkan köyler vardı. Bunların "şen ve âbâdân hale getirme" esasının kapsamında değerlendirilmesi gerekmektedir. Amid nahiyesinde yer alan Gl Kankırt köyü bunlardan biriydi. Bu da başka köylerle birlikte malikâneye verilmişti. Kendisine ait yıllık vergi 22,5 kuruştu. Tüm köylerle

²⁴⁷ BOA, MAD-9518, s.28.

²⁴⁸ BOA, MAD-9518, s.36.

birlikte mu‘acceleleri 50 kuruş olarak belirlenmişti. Mustafa Ağa adlı kişiye 23 Muharrem 1135 (3 Kasım 1722) tarihinde malikâne üzere verilmişti²⁴⁹. Buna başka bir örnek de Kubek köyü verilebilir. 1518’de görülen ancak daha sonraki kaynaklarda bulunmayan bu köy de yeni gelir kaynakları bulma açısından malikâneye konu olmuştu²⁵⁰.

Coğrafi olarak bakıldığında Harita-1’den de görülebileceği üzere ve daha öncede belirtildiği gibi Amid kazasında voyvodalık kapsamına giren köyler ağırlıklı olarak Şarkî ve Garbî Amid nahiyelerinde yer almaktadır. Bu köyler coğrafi olarak belirli noktalarda toplanmışlardır. Garbî Amid nahiyesinden Develi, Tatar, Kara Kilisa ve Fare köyleri nahiyenin kuzeyinde, Kankırd, Kazukdepesi, Yuvacık, Hücceti, Harzem ve Kasımi köyleri ise nahiyenin güneyinde toplanmıştır. Şarkî Amid nahiyesinde de kuzey-güney yönlü yoğunluk şu şekildedir: Kuzeyinde Kadı-yı Ulya, Ali Bardak, Karacaviran ve Derviş Hasan yer alırken güneyde ise Kozan, Arslanoğlu, Arzuoğlu, Kubbecik ve Karakoç köyleri bulunmaktadır.

2.4.1.2 Berazi Kazası

Kaynaklarda Birazi olarak da telaffuz edilen Berazi bir aşiretin adıdır²⁵¹. Bu aşiret Amid, Siverek, Mardin ve Ruha sancaklarında göçebe ve yerleşik olarak

²⁴⁹ BOA, MAD-9518, s.25.

²⁵⁰ BOA, MAD-9518, s.18.

²⁵¹ Berazi aşiretinin oymakları şunlardır: Beyhanlı, Alaeddinli, Döktikanlı, Ohyanlı, Şeyhanlı, Didanlı, Şeddadfer, Zarvarlı ve Ohyan Asiyan’dır. Bkz.: Cevdet Türkay, *Başbakanlık Osmanlı Arşivi*

yaşamaktaydılar. 1518 tarihinde Berazi aşiretinin meskun olduğu köyler şunlardır: Bahaeddin, Bedyan, Behisteni, Bekir, Cablu, Cellu, Çelebi, Ekinc, Gaybi Diraz, Gencan, Halilek, Hamza, Hastiyan, Haydar, İskan, Kake Til, Kalender, Köse, Maduzi, Mahlat ve Salat, Misafir, Nasır, Osmanlı, Salırkan, Süleyman, Sülükki, Tutan ve Zeki²⁵².

Berazi kazasında yer alan köylerin malikâne uygulamasından önce toplu olarak satışının yapıldığı ve malikâne uygulamasından sonra ise köylerin ayrı ayrı kişilere deruhte edildiği görülmektedir²⁵³. Berazi kazası içinde malikâne uygulamasının hemen öncesinde voyvodalık idaresinde olduğu kaydedilen 129 köy vardı²⁵⁴. Ancak malikâne uygulamasından sonra Berazi kazasından 51 köy uygulamaya dahil edilmiş²⁵⁵ ve voyvodalık içerisinde yer almıştı²⁵⁶. Dolayısıyla malikâne uygulamasıyla birlikte Berazi kazası içinden daha az sayıda köyün uygulamaya konu olduğunu ve daha önceki dönemde daha fazla sayıda hatta kazanın belki de bütününe voyvodalık tarafından idare edildiği düşünülebilmektedir. Ancak malikâne uygulaması bu sayıyı sınırlandırmak suretiyle yaklaşık 1/3'lik bir miktara indirmiş bulunmaktadır.

Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğu'nda Oymak, Aşiret ve Cemaatler, 2.baskı, İstanbul 2005, s.62.

²⁵² M.M. İlhan, *Amid (Diyarbakır)*. Asıl kaynak için bkz.: BOA, TD-64.

²⁵³ BOA, MAD-636, ss.2-3.

²⁵⁴ BOA, MAD-9856, ss.53-69.

²⁵⁵ Berazi kazası köylerinin lokalizasyonuna ait veri sınırlılığı nedeniyle bu kazaya ait harita yapılmamıştır.

²⁵⁶ BOA, MAD-9518.

2.4.1.3 Hani Kazası

Hani, 1518'de Amid sancağının nahiyelerinden biridir ve 36 köyü bulunmaktadır²⁵⁷. Köylerinin sayısı yıllar geçtikçe artar ve 1530'da bu sayı 51 olur²⁵⁸. Hani, bu tarihlerde Amid sancağı içindeki durumunu korumaktadır. 1566 yılındaki köy sayısı ise 73'tür.

18. yüzyılda Hani kazası, Amid sancağı içerisinde yer almaktaydı²⁵⁹. Hani kazasında oluşturulan gelir alanı içine ise 88 köy girmektedir. Hani'deki gelir alanı içerisinde yer alan yerleşimlerden günümüze 14 mezraa ve 33 köy olmak üzere 47 yerleşim ulaşmıştır. Bunlardan 15'inin lokalizasyonu yapılabilmektedir (bkz.: Harita-2).

Kaza içinde köy sayısı artmakla beraber aslında Hani kazasının gelirlerinin bütün olarak da malikâne üzere verildiğini tespit edebilmekteyiz. Yani Hani kazasındaki köy ve mezraa gelirleri ayrı ayrı malikâneye konu olmakla birlikte aynı zamanda bunlar bir de bütün haline getirilmek suretiyle malikâne üzere deruhte edilmişlerdi. Malikâne uygulamasının başlangıcından itibaren uygulamanın konusu olan bu gelir alanının yıllık vergisi 663,5 kuruş, mu'accesi ise 600 kuruştur. İlk malikâne sahipleri Mehmed Tahir, Mir Sadık, Ahmed ve Mustafa adlı kişiler, 19 Cemaziyelahir 1111 (12 Aralık 1699) tarihinde Hani kazasının köy ve mezralarının

²⁵⁷ M.M. İlhan, *Amid (Diyarbakır)*. Asıl kaynak için bkz.: BOA, TD-64.

²⁵⁸ 998 Numaralı *Muhâsebe-i Vilâyet-i Diyâr-ı Bekr*, ss.49-54.

²⁵⁹ "maktû'a-i kazâ-i Hani der-Amid", BOA-MAD-9518, s.18.

gelirlerini bir bütün olarak malikâne üzere deruhte etmişlerdi²⁶⁰. Daha sonra 16 Cemaziyelahir 1132 (25 Nisan 1720) tarihinde yıllık vergisi aynı kalmak üzere Hacı Mustafa ve Şafi imamı Ahmed adlı kişilere malikâne üzere verilmişti. 693 kuruş olan mu'accelenin 600 kuruşunu Hacı Mustafa, 93 kuruşunu ise Ahmed karşılamıştı. 12 Cemaziyelevvel 1145 (31 Ekim 1732) tarihinde voyvodanın arzıyla 663,5 kuruş olan yıllık vergisi 536,5 kuruş zam ile 1.200 kuruşa yükseltilmişti²⁶¹. 18. yüzyılın sonlarında ise bu gelir alanı altı hisseye ayrılarak malikâne üzere deruhte edilmişti. Bunun bir hissesini Derviş Mehmed ve Mustafa alırken diğer bir altıda birlik hisseyi İsmail, yine 1.200 kuruş yıllık vergi ödemek üzere almışlardı²⁶².

2.4.1.4 Savur Kazası

1518'de Mardin Sancağı'na bağlı yerler Mardin kazası ile Savur ve Nusaybin nahiyeleri idi²⁶³. Bu dönemde Savur nahiyesine 51 köy kayıtlı idi²⁶⁴. 1526 yılında ise Savur'u yine Mardin sancağına bağlı bir kaza merkezi olarak görmekteyiz²⁶⁵. Kaza içerisinde 57 köy ve 77 mezraa vardı²⁶⁶. Bu dönemde kazanın gelirleri, Diyarbekir

²⁶⁰ BOA, MAD-9486, s.184; BOA, MAD-9856, s.21.

²⁶¹ BOA, MAD-9518, s.18.

²⁶² BOA, D.BŞM.MLK-14094, s.18.

²⁶³ Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, Ankara 1991, s.38.

²⁶⁴ N. Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, s.56.

²⁶⁵ N. Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, s.40.

²⁶⁶ N. Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, s.56. Ancak Göyünç, bu mezraaların tamamının kaza sınırları içerisinde yer almadığı kanaatindedir. Çünkü TD-998 numaralı tahrir defterinde 257 köyün Savur kazasına bağlı gibi görülmesine rağmen bunların 200'ünün kazaya tabi olmayıp Savur

beylerbeyinin hasları içerisinde yer alırdı. Savur, 1564'ten sonra Amid sancağına bağlanmıştı²⁶⁷. 1566 yılında ise 58 köyü ve 10 mezraası vardı²⁶⁸.

18. yüzyılda Savur kazasından 31 köy voyvodalık idaresinde bulunurdu. Bu köylerden 8'i coğrafi olarak farklı yerde bulunup ancak gelir olarak Savur kazasına bağlıydılar. Bunlardan Hacıkan²⁶⁹ ve Kızıl Mehmed'in²⁷⁰ Berazi içerisinde yer aldığını tespit edebilmekteyiz. Muhsin köyü de Amid sancağı içerisinde yer alır²⁷¹. Ancak geriye kalan Direniş, Gözişah nd. Buskan, Kemerlu, Merdenli ve Til Siham adlı köylerin coğrafi olarak bağlı olduğu yer tespit edilememiştir. Dolayısıyla Savur'da yer alan 23 köyün voyvodalık tarafından idare edildiğini ve 16. yüzyıldaki köy sayısına bakıldığında kazanın yaklaşık 1/3'lik kısmının merkezî hazinenin gelirlerinden biri haline getirildiğini söyleyebiliriz.

Savur kazasından günümüze 4 mezraa 28 köy ulaşmıştır. Bu köylerden 19'unun lokalizasyonu yapılabilmıştır. Voyvodalık idaresinde yer alan köylerin sipahilerinin tımarı olduğunu ve bu bölgedeymiş gibi gösterildiklerini diğer defterlerle karşılaştırmalardan ve harita üzerindeki araştırmalarından çıkarmıştır. Ancak mezraalar için aynı araştırmanın mümkün olmadığını da belirtmektedir. Bkz.: N. Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, s.57. Bunun yanında bu köylerden bazılarının özellikle cemaatlerin meskun olduğu köylerin Amid sancağına bağlı olduğu da ifade edilmektedir. Bkz.: M.S. Erpolat, *XVI. Yüzyılda Diyarbekir Beylerbeyliği'ndeki Yer İsimleri*, s.120.

²⁶⁷ M.S. Erpolat, *XVI. Yüzyılda Diyarbekir Beylerbeyliği'ndeki Yer İsimleri*, s.120.

²⁶⁸ M.S. Erpolat, *XVI. Yüzyılda Diyarbekir Beylerbeyliği'ndeki Yer İsimleri*, s.56.

²⁶⁹ BOA, MAD-9518, s.49.

²⁷⁰ BOA, MAD-9518, s.49.

²⁷¹ BOA, MAD-9486, s.185.

gösterildiği Savur kazasına ait bu harita sayesinde kazadan hangi birimlerin voyvodalık dahilinde bulunduğu daha iyi anlaşılmaktadır (bkz.: Harita-3).

2.4.1.5 Satıkendi Kazası

Satıkendi kazasına ait verilerimiz diğerleri kadar detaylı değildir. 16. yüzyılda bir köy olarak görülen Satıkendi, incelediğimiz dönemde bir kazadır. Satıkendi kazasının gelirleri bir bütün olarak malikâneye konu olmuştu. Bu durum muhtemelen köylerin gelirlerinin düşük olup buraya fazla rağbet olmamasıyla açıklanabilir. İncelediğimiz defterlerde Satıkendi kazasının hangi köylerden oluştuğu hakkında veri bulunamamıştır. Bununla birlikte bu alanın malikâne uygulamasının başlarından itibaren sisteme dahil olduğu anlaşılmaktadır. Satıkendi kazası, Amid kazasında yer alan Ali Bardak köyü ile birlikte kendisinin yıllık vergisi 816 kuruş, Ali Bardak köyünün 171 kuruş olmak üzere toplam 987 kuruş yıllık vergi ve 80 kuruş mu'accele ile Rumiyye şeyhlerinden Esseyyid Elhac İsmail'e 8 Şaban 1107 (13 Mart 1696) tarihinde malikâne üzere deruhte edilmişti. Bu gelir alanı, Rumiyye şeyhinin deruhte ettiği pek çok gelir alanından biri idi²⁷². Daha sonra Satıkendi kazası, Kulb sancağından Firdevs ve Dirun köyleri ile birlikte Ali ve Halil adlı kişilere 19 Zilhicce 1140 (27 Temmuz 1728) tarihinde 200 kuruş mu'accele ile satılmıştı. Kazanın yıllık vergisi değişmemiş ve 816 kuruş olarak devam etmişti²⁷³. Bu durumun bir süre sonra değiştiğini görmekteyiz. Gelir alanını oluşturan unsurlar değişmemekle beraber artık üç hisseye bölünmek suretiyle malikâne sahiplerine deruhte edilmeye başlamıştı. 8

²⁷² BOA, MAD-9486, s.188; BOA, MAD-9518, s.26.

²⁷³ BOA, MAD-9518, s.26.

Muharrem 1144 (13 Temmuz 1731) tarihinde Elhac Mehmed'in oğulları Hasan ve Ayas, 1166,5 kuruş mu'accele ödemek suretiyle 1/3lik hisseyi satın almışlardı. Bundan yaklaşık bir yıl sonra 8 Muharrem 1145 (1 Temmuz 1732) tarihinde kayıtları bir yenileme geçirir ve hisselerinin mu'accelesi 1.132 kuruşa çıkarılmak suretiyle ilgili gelir alanını yeniden malikâne üzere aynı kişiler üzerine almıştı. Aynı tarihte diğer bir 1/3lik hisseyi ise babaları Elhac Mehmed, 1.250 kuruş mu'accele ödemek suretiyle deruhte etmişti²⁷⁴.

2.4.2 Diğer Sancaklardaki Kazalar

Diyarbakir Eyaleti içinde yer alan Çermik, Ergani ve Tercil sancaklarının da merkez kazalarında yer alan bir kısım köy ve mezraalar ise voyvodalığın coğrafi alanının diğer bölümlerini oluşturmaktaydı.

2.4.2.1 Çermik Kazası

16. yüzyılda Çermik sancağı, Çermik ve Berdinç nahiyelerinden oluşmaktadır. Burada bizi ilgilendiren bölüm Çermik nahiyesidir. Çermik nahiyesinde 1518'de 6'sı virân olmak üzere 55 köy 1 mezraa, 1523'te 51 köy 2 mezraa, 1540'ta 50 köy 18 mezraa, 1566'da 55 köy 10 mezraa bulunmaktaydı²⁷⁵.

²⁷⁴ BOA, MAD-9518, s.70.

²⁷⁵ M.S. Erpolat, *XVI. Yüzyılda Diyarbakir Beylerbeyliği'ndeki Yer İsimleri*, s.360.

18. yüzyılda sancak statüsü devam eden Çermik sancağı²⁷⁶ içerisinde oluşturulan Çermik kazası gelirleri uygulamanın başlangıcında tıpkı Hani kazasındaki gibi bir bütün olarak da malikâneye konu olmuştu. Selh-i Cemaziyelevvel 1111 (23 Kasım 1699) tarihinde İsmail, Hasan ve Ahmed adlı kişilere iştirâken malikâne üzere deruhte edilmişti²⁷⁷. Ancak bu, tespit edemediğimiz bir tarihten sonra bırakılarak köy ve mezraaların tek tek malikâne ile verilmelerine devam edilmişti.

Çermik kazasından ise 34 köy 2 mezraa voyvodalık kapsamına girmekteydi. Dolayısıyla yine kazanın yaklaşık 2/3lük kısmı merkezî hazine gelirleri arasına katılmıştır. Çermik kazasındaki bu yerleşimler günümüze 25 köy 4 mezraa olarak ulaşmıştır. Ancak bunlardan 17 yerleşimin lokalizasyonu yapılabilmektedir (bkz.: Harita-4).

Çermik kazasındaki malikâne uygulaması da diğer kazalardan farklı değildir. Yani kimi köyler tek başlarına kimi köylerse başkalarıyla birleştirilmek suretiyle malikâne üzere verilmişlerdi. Bununla ilgili birkaç örnek vermek gerekirse; Hacı Merek ve Mülaki köyleri 7.044 akçe yıllık vergi ve 35 kuruş mu‘accele ile 17 Receb 1134 (3 Mayıs 1722) tarihinde Diyarbekir sakinlerinden Elhac Halil’e deruhte edilmişti²⁷⁸. Harunkuyusu ve Melek Ahmed köyleri, 25,5 kuruş yıllık vergi ile iki

²⁷⁶ F. Başar, *Osmanlı Eyalet Tevcihati*, s.111.

²⁷⁷ BOA, MAD-9856, s.51.

²⁷⁸ BOA, MAD-9518, s.38.

yarı hisse halinde İsmail, Hasan ve Ahmed ile Seyyid Ahmed'e verilmişti²⁷⁹. Çermik kazasındaki gelir alanı içerisinde farklı coğrafi alanlardan ekleme yapılmamış tamamı kazanın kendi içinden oluşturulmuştu.

2.4.2.2 Ergani Kazası

Ergani'nin Diyarbekir Eyaleti'nin oluşturulduğu 1518'den²⁸⁰ itibaren müstakil bir sancak olduğu ve varlığını 18. yüzyılda da sürdürdüğü görülmektedir²⁸¹. Ergani sancağı 1518'de Ergani, Çüngüş ve Hisaran (Hasaran) olmak üzere üç nahiyeden oluşmaktadır. 1566 yılında ise Behremaz (Behrimaz) nahiyesinin katılımıyla sancağın nahiye sayısı dörde çıkmıştır²⁸².

Ergani nahiyesinin 1518'de köy sayısı 109, 1523'te 119, 1530'da 212, 1566'da ise 139'dur. 18. yüzyılda Diyarbekir voyvodalığının yönetiminde olan Ergani kazasında yer alan 8 mezraa ve 89 köy voyvodalık kapsamına girmektedir. Ergani kazasında bulunan bu yerleşimlerden 16. yüzyıldan günümüze kadar 95 köy ve 33 mezraa ulaşabilmiştir. Bunların 93'ünün lokalizasyonu harita üzerine yapılabilmektedir (bkz.: Harita-5). Yine bu haritada da diğerlerinde olduğu gibi voyvodalık köyleri gösterilmek suretiyle voyvodalığın kaza içerisindeki hangi köyleri bünyesine aldığı daha net ortaya konulmuştur.

²⁷⁹ BOA, MAD-9518, s.39.

²⁸⁰ M.M. İlhan, *Amid (Diyarbakır)*, s.85.

²⁸¹ F. Başar, *Eyalet Tevcihatı*, s.112.

²⁸² M.S. Erpolat, *XVI. Yüzyılda Diyarbekir Beylerbeyliği'ndeki Yer İsimleri*, ss.324-25.

Ergani nahiyesinin 16. yüzyılda ortalama köy sayısı 144'tü. Dolayısıyla kazanın yaklaşık 2/3'lik kısmı merkezî hazinenin gelirleri arasına dahil edilmişti. Bunun yanında genel güvenlik ve yönetime ilişkin vergiler bölümünde detaylı olarak açıklanan ve sancakbeyi haslarından olan Ergani şehrine ait vergilerin de voyvodalığın idaresinde olması Ergani sancağının bu dönemde merkezî hazine için büyük bir öneme sahip olduğunu göstermektedir.

Ergani kazası içerisinde yer alan köy ve mezraaların büyük biri kısmı birkaç köyün birleşimi ile malikâneye konu olmaktadır. Herenlu, Nife, Kuzuncak köyleri 280 kuruş yıllık vergi ile yarı hissesi Mehmed Emin'e, dörtte birlik hisselerden biri Seyyid Mustafa'ya, dörtte birlik hisselerden diğeri de Seyyid İbrahim'e olmak üzere 16 Muharrem 1120 (7 Nisan 1708) tarihinde malikâne üzere deruhte edilmişlerdi²⁸³. 10 Rebiülahir 1113 (14 Eylül 1701) tarihinde ise hisseler ayrılmayıp bir bütün olarak Mehmed ve kardeşi Mahmud, Cuma'nın oğulları Ahmed ve Şeyh Musa ile Ebubekir ve Ali adlı kişilere deruhte edilmişti²⁸⁴.

Yine Hurşid ve Yakud, Havan ve Til Ömer, Bubderan, Boydirek (?) ve İsakendi köyleri, her birinin yıllık vergileri ayrı olmak üzere 663 kuruş yıllık vergi ile 16 Muharrem 1120 (7 Nisan 1708) tarihinde İbrahim'e 358,5 mu'accele ile, 28 Zilkade 1120 (8 Şubat 1709) tarihinde ise Elhac Ahmed'e 360 kuruş mu'accele ile deruhte edilmişti²⁸⁵.

²⁸³ BOA, MAD-9518, s.51.

²⁸⁴ BOA, MAD-9486, s.186.

²⁸⁵ BOA, MAD-9518, s.52.

Bu konudaki örnekler daha da artırılabilir. Edis-i Ulya, Edis-i Süfla, Kuma Beğ, Feraşlu, Küçük Girdi, Çulad, Deluban ile Garbî Amid'e bağlı olan Tomad köyü birleştirilmişti. Balahor, İsrakviranı, Eski Emir el-meşhûr Özcik, Heveklicik ve Mağaracık köyleri yine birleştirilmişti. Kayaksan, Eski Zilan ve Laleviranı birlikte malikâneye konu olmuşlardı.

Diğer bir grup gelir alanında köy sayısının diğerlerine göre fazlalığı dikkat çekmektedir. Aynşat, Safırdeğın, Tilhum, Gaso, Cenan-ı Ulya'ya Elyos, Bercemal, Çakmak, Çakerşan, Kuhistani'l-meşhûr Yeni Til, Ağcaka'la, Gökceviran, Kırkpınar köyleri katılmak suretiyle onüç köyden oluşan bir gelir alanı oluşturulmuştu. Toplam 982,5 kuruş yıllık vergi ve 420 kuruş mu'accele ile 2 Zilhicce 1121 (2 Şubat 1710) tarihinde Seyyid Mehmed'e deruhte edilmişti. 1 Receb 1134 (17 Nisan 1722) tarihinde ise yıllık vergisi değişmemek üzere 450 kuruş mu'accele ile Seyyid Abdurrahim ve Seyyid Mustafa'ya deruhte edilmişti²⁸⁶. Oysaki bu köylerden Elyos ve Bercemal köyleri malikâne uygulamasının ilk yıllarında 6 Rebiülahir 1111 (1 Ekim 1699) tarihinde Hüseyin, Mehmed ve Mustafa adlı kişiler tarafından 200 kuruş mu'accele ödenmek suretiyle deruhte edilmişti²⁸⁷.

Bir diğer vergi birimini Kara Dibek, Şahab Viranı ve Türkan adlı köyler oluşturmaktaydı. Bu köyler de tıpkı daha önce bahsettiğimiz köyler de olduğu gibi

²⁸⁶ BOA, MAD-9518, s.55.

²⁸⁷ BOA, MAD-9486, s.182.

coğrafi olarak Ergani kazası içerisinde yer almışlar ve birlikte malikâneye konu olmuşlardı²⁸⁸.

Sincik, Ribat, Sarsab, Hızırili adlı köyler ise ayrı ayrı malikâneye konu olmuşlardı. Bunlardan Sincik'in yıllık vergisi 147 kuruş, mu'accesesi 242,5 kuruştı. Ribat'ın yıllık vergisi 67 kuruş, mu'accesesi 150 kuruştı. Sarsab'ın yıllık vergisi 166 kuruşken mu'accesesi 186 kuruştı²⁸⁹. Hızırili köyünün de yıllık vergisi 100 kuruş, mu'accesesi 328 kuruştı.

Aşağıdaki tabloda Ergani kazası içinde coğrafi olarak belirlenen gelir alanlarını toplu olarak görebilmekteyiz. Bu köylerden 10'u tek başına malikâneye konu olmuştu. Aralarında en yüksek yıllık vergiyi ödeyecek olan köy Sarsab köyü, en düşüğü ise Metelik köyü idi. En yüksek mu'accele Babacık köyü için ödenmişti. En düşük mu'accele ise yine Metelik köyü için ödenmişti. Malikâne sahipleri iki, üç, beş ve yedi köyün birleştirilmesi suretiyle gelir alanlarını oluşturabilmekteydiler. Bunun yanında en dikkati çeken on ve on üç köyün birleştirilmesi ile oluşturulanlardı. Bunlar arasında en yüksek mu'accele ise yedi köy için 3.795 kuruş olarak ödenmişti. Bu köyler için müzayedenin oldukça çekişmeli geçtiği düşünülebilir. Zira bilindiği üzere malikâne uygulamasında yıllık vergi merkezi hazine tarafından belirlenirken mu'accele müzayedeye katılanlar tarafından belirlenmektedir. Oysa on üç köy sayı olarak fazla olmasına rağmen 420 kuruş

²⁸⁸ BOA, MAD-9518, s.55.

²⁸⁹ BOA, MAD-9518, s.54.

mu'accele ile deruhte edilmişti. Ancak bunların da yıllık vergisi diğerlerine göre en yüksek olanıydı.

Tablo 5: Ergani Kazası'nda Yer Alan Gelir Alanlarının Yıllık Vergileri ve Mu'acceleleri

Gelir Alanın Adı	Gelir Alanını Oluşturan Köy ve Mezraa Sayısı	Yıllık Vergisi (Kuruş)	Mu'acceleleri (Kuruş)
Ribat	1 köy	67	150
Sincik	1 köy	147	242,5
Sarsab	1 köy	166	186
Hızırili	1 köy	100	328
Herçelik	1 köy	6	34
Darıviranı	1 köy	6	170
Solak nd. Hamza Kendi	1 köy	28	60
Hacıboğlu (Hacetoglu?)	1 köy	50	25
Metelik	1 köy	5	20
Babacık	1 köy	25	330
Vanek ve Ekel (Eğil ?)	2 köy	31	55
'Aynhud, Karto	2 köy	416	330
Akpınar-ı 'Ulya, Timurtaş, Şehir Beğ mz. (İlhak)	2 köy, 1 mezraa	164	100
Herenlu, Nife, Kuzuncak	3 köy	280	Belli Değil
Kayaksan, Eski Zilan ve Laleviranı	3 köy	79	167,5
Kara Dıbek, Şahab Viranı ve Türkan	3 köy	89	480
Baş Gühriz, Gühriz-i Süfla, Evsat	3 köy	236,5	608
Balahor, İsrakviranı, Eski Emir el-meşhûr Özcik, Heveklicik ve Mağaracık	5 köy	316,5	186
Birun, Kafirgör ma'a-Akmeşhed, Eynegöm (İnnegöm), Çulad	5 köy	194,5	660,5
Edis-i Süfla, Kuma Beğ, Feraşlu, Küçük Girdi, Çulad, Deluban ile Garbi Amid'e bağlı olan Tomad köyü	7 köy	503, 5	3.795
Hurşid ve Yakud, Havan ve Til 'Ömer, Bubderan ve Bostan ve Milan ve Musikan, Boydirek (?) ve 'İsa Kendi,	10 Köy	663	358,5
Aynşat, Safirdeğın (bâc-ı ubûr ile birlikte), Tilhum, Gaso, Cenân-ı 'Ulya, Elyos, Bercemal, Çakmak, Çakerşan, Kuhistani'l-meşhûr Yeni	13 köy	982,5	420

Til, Ağcakal'a, Gökceviran, Kırkpınar			
TOPLAM	68 Köy 1 Mezraa	4555,5	8710,5

Bu köyler içinde önemli bir yere sahip olduğu söylenebilecek olan Çüngüş köyü Mogan-ı Ulya, Mogan-ı Süfla ve İsmail Özü köyleri, Çüngüş köyü silahhânesi, tamga-yı hıml vergisi, debbağhanesi, ihtisab, bâd-ı hevâ ve cürm-i cinâyet vergileri ile birlikte malikâneye konu olmuştu. Aynı zamanda bu köyde yer alan boyahane de bu gelir alanı içerisinde sayılmaktaydı. 1.033 kuruş yıllık vergi ile 16 Muharrem 1120 (7 Nisan 1708) tarihinde yarı hissesi Seyyid Ahmed ve Seyyid Ali adlı kişilere 1.012,5 kuruş mu'accele ile deruhte edilmişti. Diğer yarı hissesi ise 12 Muharrem 1126 (28 Ocak 1714) tarihinde Cami-i Kebir mahallesinde ikamet eden Koca Yusuf Ağa'nın adamlarından olan Hasan'a 1.012,5 kuruş mu'accele karşılığında malikâne üzere verilmişti²⁹⁰.

Ergani Sancağı'nda yaşayan Karaulus aşiretine bağlı olan köyler de voyvodalık idaresi altında bulunurdu. Örneğin Milvanlu ve Sulak köyleri bunların arasında zikredilebilir. 240 kuruş yıllık vergiye sahip olmakla birlikte, 115 kuruş mu'accele ile 5 Cemaziyelevvel 1120 (23 Temmuz 1708) tarihinde Ahmed adlı kişiye malikâne üzere deruhte edilmişti²⁹¹.

²⁹⁰ BOA, MAD-9518, s.52.

²⁹¹ BOA, MAD-9518, s.58.

2.4.2.3 Tercil Kazası

Diyarbakir Voyvodalığı'nın coğrafi alanını oluşturan yerlerden biri de Tercil kazası idi. Tercil, bölgenin fethinin ardından yapılan 1518 tarihli ilk tahrir defterinde görüldüğü üzere Amid Sancağı'nın nahiyelerindendi. Buna göre Tercil nahiyesinin vergilerinin bir kısmı merkezî hazineye giderken bir kısmı da zeamet sahibine ayrılmıştı. Hazineye ayrılan hisse, maktû' olarak yani her yıl değişmez bir meblağ olarak belirlenmişti²⁹². Nahiyenin vergilerinin bir kısmı havâss-ı hümâyûn haline getirilmiş ve maktû' olarak toplanması sağlanmıştı. Dolayısıyla bu vergi toplama işi bir mültezim tarafından yapılacaktı²⁹³.

Tercil'in 1526 yılında da Amid Sancağı'na bağlı nahiye statüsü devam etmişti. 1540 yılından sonra ise müstakil bir sancak haline getirilen Tercil, yurtluk-ocaklık sancak statüsüne getirilerek idare edilmişti. 16. yüzyılda sancağın idaresi, Zirkanlı aşiretinin²⁹⁴ elinde idi²⁹⁵. Tercil Sancağı, 18. yüzyılın başlarında ise yirmi üç sancak ile ülke genelinde en fazla sancak sayısına sahip olan Diyarbakir Eyaleti'nin hükümet statüsündeki sancaklarından biri olmuştu²⁹⁶. Sancağın hükümet statüsünde

²⁹² M.M. İlhan, *Amid (Diyarbakır)*, s.107.

²⁹³ M.Mehdi İlhan burada mültezimin, zeamet sahibi olan kişi olduğunu tahmin etmektedir, *Amid (Diyarbakır)*, s.107.

²⁹⁴ Zirkanlı aşireti, Ekrâd taifesinden bir aşirettir. Erzurum eyaleti ve Mardin sancağında yaşarlar, C. Türkay, *Oymak, Aşiret ve Cemaatler*, s.148.

²⁹⁵ M.S. Erpolat, *XVI. Yüzyılda Diyarbakir Beylerbeyliği'ndeki Yer İsimleri*, s. 581.

²⁹⁶ F. Başar, *Osmanlı Eyâlet Tevcihâtı*, s.16.

olması 18. yüzyıl boyunca devam ederken 19. yüzyıl başlarında da bu durumun değişmediği görülmektedir²⁹⁷.

16. yüzyılda Tercil'in köy sayıları ise şu şekildedir:

Tarih	İdari Statüsü	Bağlı Bulunduğu İdari Yapı	Köy Sayısı
1518 ²⁹⁸	Nahiye	Amid Sancağı	48
1526 ²⁹⁹	Nahiye	Amid Sancağı	33
1530 ³⁰⁰	Nahiye	Amid Sancağı	70
1567 ³⁰¹	Nahiye	Tercil Sancağı	86

18. yüzyılda bu sancak içinden merkez kazasının bir kısım köylerinin gelirinin voyvodalık idaresinde olduğu anlaşılmaktadır. Tercil kazasındaki bu alan, 31 köy ve 2 mezraadan oluşmaktadır. Bu sancakta yer alan yerleşimlerden günümüze 33 köy 15 mezraa ulaşmıştır. Bunlar arasından 15 yerleşim yerinin lokalizasyonu yapılabilmıştır (bkz.: Harita-6).

Malikâne uygulamasının kaza içinde sahip olduğu özellikler diğer kazalardaki uygulamalarla benzerlik göstermektedir. Tercil'in sancak olduktan sonra köy sayısının artmış olduğu görülmektedir. 18. yüzyılda voyvodalıkla idare edilen köy sayısının ise neredeyse sancakta yer alan köylerin yarısı kadar olduğu

²⁹⁷ İ. Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır*, s.133.

²⁹⁸ M.M. İlhan, *Amid (Diyarbakır)*, ss.595-628. Asıl kaynak için bkz.: BOA, TD-64.

²⁹⁹ M.S. Erpolat, *XVI. Yüzyılda Diyarbekir Beylerbeyliği'ndeki Yer İsimleri*, ss.584-587. Asıl kaynak için bkz.: BOA, TD-34.

³⁰⁰ 998 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Diyar-ı Bekr, ss.49-54.

³⁰¹ M.S. Erpolat, *XVI. Yüzyılda Diyarbekir Beylerbeyliği'ndeki Yer İsimleri*, ss.584-587. Asıl kaynak için bkz.: T.K.G.M.A., TD-97.

anlaşılmaktadır. Üstelik Tercil Sancağı hükümet statüsünde bir sancaktır. Yani buralardaki gelirler sancak içerisinde etkin olan bir ailenin denetimindedir. Dolayısıyla doğrudan merkezî hazineye giden gelirler burada bulunmazlardı. Ancak malikâne uygulaması ile burada yer alan özellikle tarımsal üretime dayalı olan gelirler merkezî hazinenin denetimi altına girmeye başlamıştır.

2.4.3 Voyvodalığa Gelir Sağlayan Diğer Yerleşimler

Malikâne uygulamasının başladığı 1695 yılından iki sene sonra 1697 yılında düzenlenen bir fermanla hasların da malikâne üzere deruhte edileceği ilan edilmişti. Ancak bunların *has* özellikleri korunacaktı. *Malikâne-has* olarak adlandırılan bu birimde mukâta‘ayı üzerine alan malikâne sahibi, yıllık vergisinin belirlenen bir kısmını merkezî hazineye öderken geriye kalan kısmını has sahibine ödeyecekti³⁰². Bununla ilgili örneklere Diyarbakır voyvodalığının gelir kaynakları içerisinde de rastlamaktayız. Siverek sancağında Mazgird sancakbeyinin haslarından olan on köy, 175 kuruş yıllık vergi ve 50 kuruş mu‘accele ile Milli Ali Ağa ve Şem‘an-zâde Süleyman Ağa’ya 21 Ramazan 1155 (19 Kasım 1742) tarihinde malikâne üzere verilmişti. 175 kuruş olan yıllık verginin 150 kuruşu Mazgird sancakbeyine (mirlivâsına) ödenirken 25 kuruşu ise Diyarbakır hazinesine ödenecekti³⁰³. Yine Atak sancakbeyinin haslarından Koca ma‘a-mezra‘a-i Hammarvan, Şimşim ve Beşirçayı nd. Siniçayı köyleri, 9 Cemaziyelevvel 1146 (18 Ekim 1733) tarihinde yarı hissesi 125 kuruş mu‘accele ile Mahmud Ağa’ya, yarı hissesi de yine 125 kuruş

³⁰² Y. Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, ss.42-43.

³⁰³ BOA, MAD-9518, s.73.

mu‘accele ile Sabit ve Numan adlı kişilere malikâne üzere deruhte edilmişti. Üç köy ve bir mezraadan oluşan bu gelir alanının yıllık vergisi 200 kuruştur³⁰⁴.

Diyarbakir Eyaleti’nde beylerbeyi ve sancakbeyi haslarının malikâne üzere verilmesi ile ilgili örnekleri tüm 18. yüzyıla yaymak mümkündür. Örneğin Diyarbakir beylerbeyinin haslarından olan Kadı-yı Ulya, Sukmani nd. Dellukan ve Sumani adlı köyler, 25 kuruş mu‘accele ve 50 kuruş yıllık vergi ile 9 Şaban 1196 (20 Temmuz 1782) tarihinde Seyyid Abdulgani Efendi’ye deruhte edilmişti³⁰⁵.

2.5 Diyarbakir Voyvodalığının Diğer Gelir Kaynakları

2.5.1 Aşiretlerden Alınan Vergiler

Osmanlı vergi düzeninde aşiretler raiyyet statüsünde kabul edilirdi. “Vergi mükellefleri, bennâk, mücerred, toprağı ve davarı olan kendi kendine yeten haneden ibarettir”³⁰⁶. Aşiretlerden alınan vergiler yaşadıkları bölgenin iktisadî şartlarına göre belirlenirdi. Bunlar arasında hububatla ilgili öşürler, bostan öşrü, bâd-ı hevâ ve resm-i arûs, adet-i dönüm veya resm-i zemin, adet-i ağnâm, resm-i ağıl, resm-i kışlak (resm-i duhan-ı kışlakçıyan), resm-i yaylak, resm-i koşum ve bâc-ı râh gibi vergiler sayılabilir³⁰⁷.

³⁰⁴ BOA, MAD-9518, s.72.

³⁰⁵ BOA, MAD-9518, s.77.

³⁰⁶ Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Aşiretlerin İskanı*, İstanbul 1987, ss.23-25.

³⁰⁷ Gökür Gögebakan, *XVI. Yüzyılda Malatya Kazası (1516-1560)*, Malatya 2002, s.363.

16. yüzyılda gelirleri havâss-ı hümâyûna tahsis edilmiş olan Karaçıyan cemaatinin 18. yüzyılda da durumu aynen devam etmiş ve voyvodalığın gelirlerinden birini oluşturmuştu. Cemaatin yönetimle ilgili “rüsûmât, bâd-ı hevâ, cürm-i cinâyet, resm-i arûs” vergileri bir mukâta‘a haline getirilmişti. 860 kuruş yıllık vergi ve 110 kuruş mu‘accele ile bu mukâta‘anın yarı hissesi Ahmed Bey’e 22 Zilhicce 1148 (4 Mayıs 1736) tarihinde malikâne üzere deruhte edilmişti. Ancak Ahmed Bey vefat edince deruhte ettiği yarı hisse mahlûl kalmış ve yapılan müzâyedeler neticesinde 345 kuruş mu‘accele ile Beşir Ağa’ya³⁰⁸ malikâne üzere deruhte edilmişti³⁰⁹.

Yine bölgedeki aşiretlerden biri olan Behramki aşiretinin bir kısım gelirleri Karaulus aşireti mukâta‘asına bir kısmı da Ergani kazasında bulunan Batanlı aşireti mukâta‘asına bağlı bulunmaktaydı. Dolayısıyla aşiretler de kendi aralarında bir alt gelir alanı oluşturarak tıpkı kazalar da olduğu gibi bir üst mukâta‘a alanına bağlı bulunmaktaydılar. Bu bağlamda Çobaniyye-i Karaulus aşireti mukâta‘ası ve Batılı aşireti gelirleri bir üst mukâta‘a grubunu oluştururken Behramki aşireti alt mukâta‘a grubunu oluşturmaktaydı. Çobaniyye-i Karaulus mukâta‘ası, Kürt oymaklarının bağlanmış olduğu bir gelir alanı idi. Ergani kazasında bulunan Batılı aşireti ve diğer aşiretlerle birlikte Bitlis’te yaylayıp diğer yerlerde kışlamakta idiler³¹⁰.

Behramki aşiretinin gelirleri bu iki üst mukâta‘a grubu arasında paylaşılmıştı. Bu paylaşılan gelirlerin mukâta‘a haline getirilmesi neticesinde Çobaniyye-i

³⁰⁸ Beşir Ağa, darüssade ağası silahşörlerindendir. Bkz.: BOA, DAD-2, s.23

³⁰⁹ 14 Cemaziyelevvel 1162 (2 Mayıs 1749) tarihli belge için bkz.: BOA, CML-6216.

³¹⁰ C. Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Aşiretlerin İskanı*, ss.18-19.

Karaulus aşireti mukâta‘asına bağlı olan kısmı 100 kuruş, Batılı aşireti mukâta‘asına bağlı kısmı 10 kuruş yıllık vergi ile yarısını Mehmed, İbrahim, Hasan ve Ali, diğer yarısını Resul ve Mehmed adlı kişiler 140 kuruş mu‘accele karşılığında 23 Receb 1116 (21 Kasım 1704) tarihinde deruhte etmeye başlamışlardı³¹¹. Yine Batılı aşireti mukâta‘asından Elvacı mukâta‘ası, 125 kuruş yıllık vergi ve 55 kuruş mu‘accele ile 15 Zilhicce 1122 (4 Şubat 1711) tarihinde Elhâc Abdullatif’e deruhte edilmişti³¹².

Ergani sancağında bulunan Karakayan aşiretinin adet-i ağnâm vergisi, voyvodalığın gelir kaynaklarından birini oluşturmaktaydı. 30 kuruş yıllık vergi ile birlikte ödenen 25 kuruş mu‘accele karşılığında 7 Cemaziyelevvel 1124 (12 Haziran 1712) tarihinde Mehmed ve Abdullah adlı kişilere deruhte edilmişti³¹³.

Çobaniyye-i Karaulus mukâta‘asına dahil olan Şihan cemaatinin vergilerini toplama işi, 350 kuruş mu‘accele ile Esseyyid Osman ve Elhac Yusuf adlı kişilere malikâne üzere deruhte edilmişti. Ancak başka talipleri çıkınca yeniden müzayede yapılmış ve 1.700 kuruş mu‘accele ile yine Esseyyid Osman ve Elhac Yusuf’a verilmesine karar verilmişti. Aşiretin mu‘accelesi olan 1.700 kuruşun 85 kuruşu “vech-i ma‘işet” olarak voyvodaya ayrılmış ve geriye kalan 1.615 kuruş merkezî hazineye gönderilmişti³¹⁴.

³¹¹ BOA, MAD-9518, s.61.

³¹² BOA, MAD-9518, s.48.

³¹³ BOA, MAD-9518, s.66.

³¹⁴ 15 Şevval 1110 (16 Nisan 1699) tarihli hüccet için bkz.: BOA, CML-17756.

Diyarbakir voyvodalığı aklâmından olan Çobaniyye-i Karaulus aşireti mukâta‘asına dahil olan aşiretlerden yıllık vergilerin tahsilinde voyvodalar büyük güçlükler yaşamaktaydılar. Bu nedenle başta Diyarbakir valisi olmak üzere dağınık bir halde bölgeye dağılmış olan aşiretlerin bulunduğu yerlerin ehl-i örf yetkilileri, aşiretlerin zimmetlerinde kalan yıllık vergilerin tahsil edilmesinde voyvodaya yardımcı olmakla görevliyidiler. Eğer bu konuda herhangi bir ihmalleri görülür ise ilgili meblağın bu yöneticilerden tahsil edileceği konusunda merkezden sık sık emirler gönderilmişti³¹⁵. Örneğin bu aşiretlerin Palu sancağında olanlarından yıllık vergilerini vermeyenlerin “sancağ-ı mezbûrun tobrağından mürûr etmeyub evlerin ve davarın ‘ubûr etdirilmeyub” yıllık vergilerin Palu beyi tarafından tahsil ettirilmesi konusunda Diyarbakir valisi, kadısı ve Palu beyine hitaben bir emir gönderilmişti³¹⁶.

Yine obaniyye-i Karaulus aşireti mukâta‘asına dahil olan Karaulus aşiretlerinin çoğu Erzurum, Kars ve Bayezid kalesi çevresinde sakindiler. Bunların yıllık vergilerinin tahsili için Diyarbakir voyvodasının adamları gitmiş ancak vergileri toplayamamışlardı. Adı geçen yerlerde sakin olan Karaulus aşiretlerinin yıllık vergilerinin tamamen tahsil edilmesi için Erzurum, Kars ve Diyarbakir valisine ve Diyarbakir kadısına emir gönderilmişti³¹⁷.

Karaulus aşireti cemaatlerinin Amid kapılarından geçişleri de vergiye tabiydi. Bu vergilerden sağlanan gelir de voyvodalığın gelirlerinden birini oluşturmaktaydı.

³¹⁵ 7 Safer 1111 (4 Ağustos 1699) tarihli Palu hakimi, Atak, Mıhrani ve Tercil beylerine gönderilen emir için bkz.: BOA, MAD-4879, s.69.

³¹⁶ 21 Şaban 1103 (8 Mayıs 1692) tarihli hüküm için bkz.: BOA, CML-31722.

³¹⁷ 21 Şaban 1103 (8 Mayıs 1692) tarihli hüküm için bkz.: BOA, CML-31722.

Bu vergi birimi 30 kuruş yıllık vergi ile Diyarbekir’de Molla Bahaeddin mahallesinde ikamet eden İsmail adlı kişiye malikâne üzere deruhte edilmişti³¹⁸.

Karaulus aşiretlerinin geniş bir alanda hareket ediyor olmaları yıllık vergilerinin toplanmasında yaşanan güçlükler bu konuda devleti yeni çözüm arayışlarına götürmekteydi. Gelirlerini malikâne üzere toplatılmasının yanı sıra bunların idarelerini farklı malî-ıdarî birimlere bağlamak da bunlardan biriydi. Bu aşiretlerin gelirleri kimi zaman Diyarbekir voyvodaliğine kimi zaman da Erzurum gümrüğüne ilhak olunmaktaydı. Ancak bu konuda ne voyvodalar ne de gümrük eminleri yeterli başarı gösterememişler ve yıllık vergilerin tahsilinde istenilen verim alınamamıştı. Bu sebepten devlet, aşiret reayalarının buldukları yerlerin tespitinin yapılıp hangi taraftan toplanması daha kolay olursa orası tarafından toplanması yönünde emir yollamıştı. Erzurum ve Diyarbekir valileri yaptıkları yoklamalar neticesinde Karaulus aşiretine bağlı olan aşiretlerin gelirleri, Erzurum’dan toplanması daha uygun olacağı için 1123 Mart’ından (1711 Mart’ı) itibaren Diyarbekir voyvodaliğinden çıkarılıp Erzurum gümrüğüne ilhak edilmişti³¹⁹.

Karaulus aşiretine bağlı aşiret gelirlerinin malikâne üzere toplanmasının uygulamadaki örnekleri hakkında özellikle yıllık vergilerinin tahsil edilememesi gibi konularla ilgili olarak merkez tarafından pek çok emir gönderilmekteydi. Diyarbekir voyvodaliğı aklâmından olan Dögerli aşiretinin 737 kuruş yıllık vergisi vardı. Bu aşiret “kadîmü’l-eyyâmdan” beri yıllık vergilerini eksiksiz eda ederlerdi. Ancak bu

³¹⁸ 19 Safer 1128 (13 Şubat 1716) tarihli kayıt için bkz.: BOA, MAD-9518, s.61.

³¹⁹ 3 Rebiülahir 1123 (21 Nisan 1711) tarihli derkenar kaydı için bkz.: BOA, MAD-7836, s.94.

aşiretlerin mîri olan kişi, “yeniçeri olduk” diyerek yıllık vergilerinin toplanmasına karşı çıkar olmuştu. Bu durum R.1110 (1699/1700) senesi voyvodalık mukâta‘asının hazineye ödeyeceği verginin “itlâf”ına sebep olmuştu. Aşiretten yıllık vergilerin süratle toplanması için voyvodaya emir gönderilmişti³²⁰.

Voyvodalık dahiline yalnızca Diyarbekir bölgesinde bulunan aşiretler dahil edilmemişti. Belirttiğimiz üzere dağınık bir halde hareket eden ve geniş bir sahada faaliyet gösteren aşiret gelirleri bir vergi birimi haline getirilmek suretiyle vergileri toplanmaktaydı. Buna örnek olarak Konya ve Kayseri civarında bulunan cemaat-i Söydü aşireti mukataası verilebilir³²¹.

2.5.2 Hizmete (Göreve) Dayalı Vergiler

Diyarbekir voyvodalığının önemli gelir kaynakları arasında bulunan çeşitli görevlerin de malikâne uygulaması dahiline alındığı görülmektedir. Böylece hem bu görevler yerine getiriliyor hem de devlet bu görevlerden de nakdî bir gelir sağlamış oluyordu. Burada görevi yapan kişi ile malikâne sahibi aynı kişi idi.

Bu görevler arasında öncelikle ele alacağımız Diyarbekir mukâbeleciliği görevidir. Mukâbeleci, sözlükte bir büroda temize çekilen yazıları müsveddeleriyle karşılaştırmakla görevli memur olarak tanımlanır. Maliye kaleminde gelir ve gider hesaplarını karşılaştıran, askerlikte yoklama işlemlerini yapan görevliye verilen ünvanıdır. Tam olarak ne zaman kurulduğu bilinmemesine rağmen Fatih

³²⁰ 7 Safer 1111 (4 Ağustos 1699) tarihli emir için bkz.: BOA, MAD-4879, s.68.

³²¹ H.1175 (1761/62) tarihli arz için bkz.: BOA, CML-1236.

Kanunnamesi'nde bu görevliye yer verilmesi erken dönemlerden itibaren var olduğunu göstermektedir³²².

17. yüzyılın ilk çeyreğinde Diyarbakır hazine defterdarlığı teşkilatı içinde iki mukâbele kalemi bulunmaktaydı. Bunlardan ilki mukâbele-i gilmândır ki burada 1 mukabeleci, 1 halife ve 2 şakird görev yapardı. İkinci mukâbele kalemi ise mukâbele-i kılâ' olarak geçmektedir. Burada da 1 mukâbeleci, 1 halife ve 2 şakird bulunurdu³²³.

18. yüzyıla gelindiğinde mukâbelecilik kaleminin bütün unsurlarıyla devam edip etmediği konusu netleşmemekle beraber en azından 18. yüzyılda mukâbelecilik adı altında bir görevin sürdürüldüğünü bilmekteyiz. Ancak bu görevlinin sayı olarak bir kişi olması muhtemeldir. Çünkü hazine dahilindeki yerlerin defterdarlıkla idare edilmesi yerine voyvodalıkla yönetilmeye başlamasının nedenlerinden biri hazine teşkilatı içinde istihdam edilen kadronun fazlalığıydı³²⁴.

³²² Mehmet Zeki Pakalın, "Mukabeleci", *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c.II, İstanbul 1993, s.574.

³²³ E. Özvar, "Diyarbakır'da Hazine Defterdarlığından Voyvodalığa Geçiş", s.108.

³²⁴ E. Özvar, "Diyarbakır'da Hazine Defterdarlığından Voyvodalığa Geçiş", s.104. Özvar, başlangıçta defterdarlık yönetimi kaldırılmış olmasına rağmen kalemlerin kaldırılmadığını ve merkezî denetimden uzak oldukları için suistimale açık olduğunu belirtmektedir. Voyvodalık yapısının kurulmasından itibaren on sene süresince defterdarlığın teşkilat yapısının dağılmadığı ve voyvodaların emri altında görevlerine devam ettiklerini ifade eder. 1660'lı yıllarda ise hazine kadrolarının kaldırılması gündeme gelmişse de dönemin merkezî bütçe kayıtlarından kadroların hala bürokrasi içinde yer aldığı tespit edilmiştir.

18. yüzyılda Diyarbekir hazinesinin mukâbeleciliği görevi bir mukâta‘a olarak bir gelir kaynağı haline getirilmiş ve malikâneye konu olmuştu. Mukâbelecilik mukâta‘asını deruhte eden malikâne sahibi, görevi tasarruf eden kişi idi. 1 Mart 1110 (11 Mart 1699) tarihinden başlamak üzere bu görevi malikâne üzere deruhte eden kişi Mehmed Emin’di. Bu görevin mu‘accelesi 1.200 kuruşken yıllık vergisi 30 kuruş olarak tespit edilmişti. 12 Rebiülahir 1113 (16 Eylül 1701) tarihinde görev Mehmed Emin’in üzerinden alınarak Said Mehmed adlı kişiye deruhte edilmişti³²⁵. 1 Cemaziyelahir 1130 (2 Mayıs 1719) tarihinde ise Seyyid Mustafa’nın üzerinden alınan bu görev, Diyarbekir valisinin telhisi üzerine Ahmed Halife adlı kişiye verilmişti. Yıllık vergisi değişmemiş 30 kuruş olarak devam etmişti³²⁶. Yüzyılın sonlarında ise Seyyid Ahmed bu görevi üstlenmiş ve yıllık vergisinin de 60 kuruşa yükselmiş olduğunu tespit edebilmekteyiz³²⁷.

Böyle bir görevin hazine içinde konumlandırılması voyvodalık yapısının malî özelliğini de güçlendirmektedir. Aslında burada önemli olan mukâbelecinin voyvodanın ne kadar denetiminde olduğunun tespit edilmesidir. Diyarbekir voyvodası, eğer hesapları karıştırırsa ve voyvodalık mukâta‘asının yıllık gelirinin eksik çıkmasına sebep olursa mukabelecinin değişmesi konusunda divana başvurabilirdi³²⁸.

³²⁵ BOA, MAD-9486, s.180.

³²⁶ BOA, MAD-9518, s.59.

³²⁷ BOA, D.BŞM.MLK-14094, s.15.

³²⁸ 29 Şaban 1145 (14 Şubat 1733) tarihli Diyarbekir mukabeleciliğinin Abdullah Çelebi’nin üzerinden alınarak 60 kuruş *mâl-ı maktû*’unu Diyarbekir voyvodalarına vermek üzere “erbâb-ı istihkâk”dan Hüseyin’e tevcih edilmesi hakkındaki berat için bkz.: BOA, D.BŞM.DBH-D.24-G.56.

Diyarbakir keyyâlliği yani kile ile ölçme işi görevi de voyvodalığın gelirlerinden birini oluşturmaktadır. Yıllık vergisi 111.000 akçeydi. Bunun 100.000 akçesi buldukları yer belirtilmeyen neferler için, 11.000 akçesi ise Diyarbakir hazinesi irsâliyyesi için tahsis edilmişti. Keyyâllik görevi, İbrahim, Mehmed ve Mustafa adlı kişiler tarafından 500 kuruş mu‘accele ile 23 Şevval 1115 (29 Şubat 1704) tarihinde üzerlerine alınmıştı³²⁹.

Diyarbakir tamga-yı siyah mukâta‘asının gelir kaynaklarından biri olan Diyarbakir yaban bezi dellallığını deruhte eden görevli, yıllık vergilerini voyvodalara vermekteydi. Amid şehrine çevreden satmak için ham bez getirenlerden *tellâllık resmi* alınmaktaydı. Bu vergi, tamga mukâta‘asının gelirini oluşturmaktaydı. Ancak kimi zaman bu verginin ödenmesine muhalefet edenler olurdu. Örneğin basmacı esnafından bazı kişiler, Savur ve Çermik gibi kasaba ve köylere giderek “ticaret tarîkiyle tamga mukâta‘asına gelen yaban ham bezlerini iştirâ ve cem‘ edub” Diyarbakir’e getirmişlerdi. Yabanbezi dellalı da tamga mukâta‘asına dahil olan *tellâllık resmini* bu basmacılardan isteyince, “basma yemeni edub sonra fûrûht edub sana tellâllık nâmıyla alınacak mîri virmezüz deyu haber edub ve ba‘zıları dahi yeniçerilik iddi‘âsı idub ve ba‘zıları birer kimesneye intihâb sebebiyle” vergilerini vermemişlerdi. Bu durum hem yaban bezi dellalına hem de mukâta‘anın yıllık vergisine zarar vermekteydi. Bu durumun çözümü için merkeze gönderilen arzında mukâta‘anın şürûtu üzere basmacı esnafında, yeniçeri ta’ifesi elinde ya da sâir kişilerde bezler bulunur ise “tamgaya getürüb tamgalanur ve ber-vech-i mu‘tâd olan

³²⁹ BOA, MAD-9518, s.59.

mîrisin” ödemeleri ve ödemeyen olur ise *tellâllık zabitleri* tarafından tahsil edilmesi konusunda Diyarbekir valisine, kadısına ve voyvodasına emir yazılmasını istemişti³³⁰.

Diyarbekir yaban bezi dellallığı, H.1144 (1731-32) senesinde yıllık 3.000 akçe yıllık vergi ile Diyarbekir voyvodalığı gelirine zam olarak kaydedilmişti. Her sene yıllık vergisini voyvodalara teslim etmek üzere Feyzullah, Abdurrahman ve Numan adlı kişilere tevcih edilmişti. 1 Rebiülevvel 1145 (22 Ağustos 1732) tarihinde ilgili kişilere berat verilmişti³³¹.

Amid kalesinin bazı işlerini yapma görevleri de malikâne kapsamına alınmış idi. Ancak bu görevlilerin kale teşkilatı içinde mi yoksa Diyarbekir voyvodalığının bürolarından biri mi olduğunu kesin olarak tespit edemiyoruz. Ancak bazı verilerden bir çıkarımda bulunmak da mümkündür. Daha önceki yüzyılda Diyarbekir hazinesinin bürolarını tespit edebilmekteyiz. Bunlar arasında “mukabele-i kılâ” ve “mukâbele-i gilmân” yer almaktadır. Bu bürolar içinde mukâbeleci, halife ve şakirdler yevmiyeli olarak çalışırlardı³³². Bir Osmanlı kalesindeki idarî teşkilata bakıldığında ise dizdar, kale kethüdası ve kale erleri dışında *hizmetkâr-ı kal’a* olarak belirtilen neccâr (marangoz), seng-traş (taş yontucu) ve pasban (gece bekçisi) da bulunmaktadır. Ayrıca ambarcı, bevvâb (kapıcı), fenâri (fenerci), nukrezen, surnay (zurnacı), tabbal (davulcu), meremmetçi (tamirci) ve tirger (okçu) gibi görevliler ile

³³⁰ BOA, CML-12743.

³³¹ 8 Cemaziyelahir 1148 (26 Ekim 1735) tarihli telhis için bkz.: BOA, D.BŞM.DBH-D.25-G.62.

³³² E. Özvar, “Diyarbakır’da Hazine Defterdarlığından Voyvodalığa Geçiş”, s.108.

hafız, hatip ve imam gibi dinî görevliler de bulunurdu³³³. Ancak görüleceği üzere malikâne üzere gördürülen Amid kalesindeki gılmanların veznedarlığı ve kitâbeti ile topçu ve mustahfızların kitâbeti görevleri bu teşkilatlanmalar içerisinde yer almamaktadır. Bu görevlerin yeni oluşturulmuş görevler olup voyvodalığın malî organizasyonu içinde yer aldığı düşünülebilir. Dolayısıyla voyvodalığın bir önceki yüzyılda yer alan hazine defterdarlığının sahip olduğu büroları kısmî de olsa bünyesinde barındırdığı anlaşılabilir. Yani voyvodalık kapsamındaki işler de tıpkı daha önceki yüzyılda olduğu gibi bazı bürolar vasıtasıyla gördürülebilmektedir. Bunlardan birini de kaledeki bazı işler oluşturmaktadır. Ancak belirtilmesi gereken husus da diğerlerinde olduğu gibi bu görevi üzerine alan kişinin aynı zamanda malikâne sahibinin kendisi olduğudur.

Bunlar arasında ele alınacaklardan ilki Amid gılmanlarının veznedarlığı görevidir. Yıllık vergisi 25 kuruştur. Mustafa adlı kişiye 200 kuruş mu'accele ile 9 Safer 1118 (23 Aralık 1706) tarihinde tevcih edilmişti³³⁴. Amid gılmanları kitâbetinin, 12.000 akçe yıllık vergisi bulunmaktaydı. Şeref adlı kişiye 12 Şaban 1119 (8 Kasım 1707) tarihinde 150 kuruş mu'accele ile tevcih edilmişti³³⁵. Diyarbekir topçu ve mustahfızlarının³³⁶ kitâbeti de 500 akçe yıllık vergi ve 20 kuruş

³³³ Eftal Şükrü Batmaz, "Osmanlı Devletinde Kale Teşkilatına Genel Bir Bakış", *OTAM*, S.7, Ankara 1996, ss.7-8.

³³⁴ BOA, MAD-9518, s.59.

³³⁵ BOA, MAD-9518, s.59.

³³⁶ Kale mustahfızları kaleyi korumakla görevli olan kullardır. Bu göreve beratla tayin edilirdi. Kendilerine görevleri karşılığı dirlik verilirdi. Kendileri kale dizdarı ve kale kethüdasının yönetimi

mu'accele ile Ahmed adlı kişiye 5 Receb 1124 (8 Ağustos 1712) tarihinde verilmişti³³⁷. Diyarbekir iç kalesinde dizdar ve kethüdanın dışında onların denetiminde olan mustahfizler bulunmaktaydı. 18. yüzyılın son çeyreğinde kalede 103 mustahfiz, 133 azeban ve 51 topçu olmak üzere toplam 287 kale görevlisi bulunurken 19. yüzyılın başlarında 52 mustahfiz, 8 topçu ve 97 azeban olmak üzere 157 kişinin kalede görev yaptığı görülmektedir³³⁸.

Bunun dışında Diyarbekir kalesi içindeki bir takım görevlerin de malikâne üzere verildiği görülmektedir. Bunlardan Amid azebler ağalığı 20 kuruş yıllık vergi ve 150 kuruş mu'accele ile 28 Şevval 1117 (12 Şubat 1706) tarihinde Ferhad adlı kişiye deruhte edilmişti³³⁹.

Diyarbekir kalesinde dizdardan sonraki en önemli görevli kale kethüdası idi³⁴⁰. Kale kethüdasına yaptığı göreve karşılık olarak dirlik tevcih edilirdi³⁴¹. Ancak 18. yüzyılda Diyarbekir voyvodalığının gelirlerinden biri olan ve görevlerin

altındadırlar. Bkz.: Özer Ergenç, *Osmanlı Klasik Dönemi Kent Tarihçiliğine Katkı XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara 1995, s.80.

³³⁷ BOA, MAD-9518, s.62.

³³⁸ İ. Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır*, s.23.

³³⁹ BOA, MAD-9518, s.65.

³⁴⁰ “Mâl-ı mîriye ve kal'aya hizmet eylemekte” kale dizdarına yardımcıdır. Kale erlerinin dirlik ve düzenlerinin sağlanmasından ve diğer hizmetlerin görülmesinden dizdarla birlikte sorumludur. Bkz.: Ö. Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, s.79.

³⁴¹ E.Ş. Batmaz, “Osmanlı Devletinde Kale Teşkilatına Genel Bir Bakış”, s.5.

malikâne ile gördürülmesi kapsamında kale kethüdalığı görevi de malikâne üzere verilmeye başlamıştı.

Diyarbakir çavuşlar kethüdalığının yıllık vergisi 300 kuruştı. Ancak yapılan zamlarla bu miktar 1.200 kuruşa kadar yükselmişti. 11 Rebiülevvel 1124 (18 Nisan 1712) tarihinde müderris Abdülatif'e deruhte edilmişti³⁴².

Diyarbakir voyvodalığı aklâmından 60.000 akçe yıllık vergisi olan kul ağalığı Küçük Mehmed'in; 30.000 akçe yıllık vergisi olan kul kethüdalığı görevi ise Mehmed adlı kişinin üzerinde idi³⁴³.

Diyarbakir gümrüğü kitâbeti de 50 kuruş mu'accele karşılığında 3 Şaban 1117 (20 Kasım 1705) tarihinde Salih adlı kişiye deruhte edilmişti³⁴⁴. Bunun yanında Diyarbakir gümrüğü ikinci kitâbeti de voyvodalık kapsamında bulunurdu.

Osmanlı esnaf teşkilatında her sanat kolunun bir şeyhi, bir kethüdası ve bir yiğitbaşısı olurdu. Bunlar o meslek grubu ustalarının oybirliği ile seçilir ve seçim işlemi kadı siciline kaydedildikten sonra seçim işlemi tamamlanırdı³⁴⁵. Ancak 18. yüzyıla gelindiğinde Diyarbakir şehrindeki bazı esnaf şeyhliklerinin de malikâne üzere verildiğini görmekteyiz. Ancak elimizdeki kayıtlar hangi esnaf şeyhliklerinin malikâneye konu olduğu dışında uygulamanın işleyişiyle ilgili bilgiler

³⁴² BOA, MAD-9518, s.62.

³⁴³ 7 Safer 1111 (4 Ağustos 1699) tarihli emir için bkz.: BOA, MAD-4879, s.68.

³⁴⁴ BOA, MAD-9518, s.62.

³⁴⁵ Ö. Ergenç, *Ankara ve Konya*, s.90.

vermemektedir. Zira seçim işinde ustaların oy birliği gerekirken şimdi malikâne uygulamasının doğası gereği belli bir malî güce sahip olmak öncelikli bir özelliktir. Malikâneyle verilen şeyhlikler arasında ekmekçi, pamukçu ve boyacı esnafı şeyhlikleri sayılabilir³⁴⁶. 18. yüzyılda malikâne üzere verilen görevlerden bir diğeri de *bazar ve bakkal bazarbaşılığı* idi. Dolayısıyla Diyarbekir’de esnafı şehir idarecileri karşısında temsil eden *şeyh ve bazarbaşılık* görevleri de malikâne üzere deruhte edilmişlerdi.

Diyarbekir şehri iplik pazarındaki kırmızı ve beyaz iplik dellalbaşılığı ile yine Diyarbekir şehrinde keten bezi ve kırmızı bogasi dellallığı görevleri de malikâne ile deruhte edilirdi. Ayrıca Diyarbekir’in doğu ve batısından toplanacak olan avarız ve nüzül vergilerinin havalesi görevi de voyvodalığın gelirlerinden birini oluştururdu.

Diyarbekir voyvodalığı dahilindeki bazı görevler başta olmak üzere kaledeki bir kısım görevler, Osmanlı esnaf şeyhliklerinin bir kısmı, Diyarbekir şehrindeki üretim ve ticaretle ilgili bazı görevler malikâne üzere deruhte edilmişti. Bunda Diyarbekir şehrinin önemli bir ticarî üretime sahip olması nedeniyle bu faaliyet içerisindeki bir kısım hizmetlerin malikâne üzere deruhte edilmesi kârlı gözükmektedir. Bunun yanında Diyarbekir kalesi şehir yapısı içinde önemli bir yere sahipti. Geniş bir kadroya sahip olan bu yapılanmada belirli görevlerin malikâne üzere gördürülmesi ve bunun bir gelir kaynağı halinde düşünülmesi 18. yüzyıl için şaşırtıcı sonuçlardan olmasa gerektir.

³⁴⁶ BOA, MAD-9518, çeşitli yerler.

2.5.3 Genel Güvenlik ve Yönetim Hizmetleriyle İlgili Vergiler

Sancakbeyi haslarının iltizamla verilmesi 18. yüzyıl için yeni bir uygulama değildi. 16. yüzyılın ikinci yarısından sonra gelirlerin genellikle iltizamla toplanmasının nedeni tıpkı merkezî hükümetin olduğu gibi sancakbeylerinin de nakit paraya ihtiyaç duymalarıydı. Ancak vergi birimleri has statülerini kaybetmeyerek gelirleri iltizamla toplanırdı. Mukataalaşma süreci ile birlikte buna dahil edilen dirliklerden ilki beylerbeyi ve sancakbeyi haslarıydı. Önce has-mukâta'a daha sonrasında mukâta'a haline getirilen bu alanlar içerisine Diyarbekir voyvodalarının gelir kaynaklarından biri olan Ergani şehrine ait vergiler ve Ergani Sancağı'nın niyabet türü vergileri de girmektedir. Bunlar Ergani Sancağı'nın arûsâne, kışlak, yava ve kaçgun vergileri, Hisaran ve Behremaz nahiyeleriyle birlikte yine sancağın bâd-ı havâ, cürm-i cinâyet ve arûsâne vergileri ile Ergani Sancağı'nın adet-i ağnâm vergileriydi. Bu gelirlerin bütünü bir vergi birimini oluşturmakta ve yıllık vergisi 121.748 akçeyi bulmaktaydı.

Daha sonraki yıllarda Ergani şehri mukâta'asına sancağın mahsûl-i mâbeyn-i tımarhâ, mahsûl-i resm-i yaylak, mahsûl-i beytûlmâl ve mâl-ı mefkûd ve gâ'ib vergileri ile Gökceviran, Karviran, Serahud ve Emek Yurdu adındaki dört mezraa da katılmıştı³⁴⁷. Böylece Ergani Sancağı'ndaki bu mukâta'a çok daha geniş bir faaliyet grubunu içerisine çekmişti.

³⁴⁷ BOA, MAD-9518, s. 51.

Bu vergi kaynağının malikâne uygulamasına dahil edilmesi hemen olmamış ancak yedi sene sonra 1702 yılında uygulama kapsamına alınmıştı. 10 Rebiülahir 1114 (3 Eylül 1702) tarihinde Yahya, İbrahim, Osman ve Ahmed'e deruhte edilmişti. Bu kişilerden Yahya, Milli aşiretine mensuptu ve Diyarbekir voyvodalığı yapmış olan Milli İsmail Beğ'in oğluydu³⁴⁸. Dolayısıyla hem güvenlikle ve yönetimle ilgili hem de geliri yüksek böylesi önemli bir alanda malikâne sahibi olarak aşiret mensuplarını da görebilmekteyiz.

Bu mukâta'a başlangıçta bir bütün olarak yukarıda adı geçen kişilere verilmiş olmasına rağmen birkaç yıl sonra ¼lik hisseler halinde satılmıştı. Buna göre mukâta'anın yarı hissesinin 16 Muharrem 1120 (7 Nisan 1708) tarihinde Osman ve Mustafa'nın kasrıyedinden İbrahim adlı kişiye deruhte edildiğini görmekteyiz. Bir ¼lik hisse, 24 Şaban 1121 (29 Ekim 1709) tarihinde Seyyid Ebubekir'e, bir diğer ¼lik hisse ise 1 Cemaziyelevvel 1128 (23 Nisan 1716) tarihinde Seyyid Abdullah'a deruhte edilmişti³⁴⁹.

2.5.4 Diğer Vergiler

2.5.4.1 Ulaşım ve Ticarete Dayalı Vergiler

Dicle ve Fırat nehirleri üzerinde taşıma faaliyeti ya nehir gemileriyle ya da keleklerle yapılmaktaydı. İran üzerine yapılacak harekat sırasında ordu için zahire ve mühimmatı yerine ulaştırmak ve ticarî malları taşımak için bu nehirler büyük bir

³⁴⁸ BOA, MAD-9486, s.187.

³⁴⁹ BOA, MAD-9518, s. 51.

öneme sahiplerdi. Fırat üzerindeki ticaret yolu Birecik'ten başlar Basra'ya kadar devam ederdi. Hindistan'dan Basra'ya gelen mallar aynı yolu takip ederek Birecik'e kadar gelir ve buradan deve kervanlarıyla Halep, İskenderun, Trablus ve diğer yerlere sevk edilirdi. Bu yolun hem doğulu hem de Avrupalı tüccarlar tarafından tercih edilmesinin en önemli sebebi ulaşımın, özellikle akış yönünde süratli olmasındandı³⁵⁰.

Kelekler, çeşitli ticaret mallarının ve zahirenin ilgili yerlere taşınmasında kullanılmaktaydı. Dicle nehri üzerinden keleklerle yapılan nakliyatın başlangıç noktası Diyarbakir'di. Ticarî mallar, Dicle üzerinde Diyarbakir-Musul-Bağdat güzergahında taşınırken Fırat üzerinde de Halep-Birecik-Bağdat güzergahı kullanılmaktaydı³⁵¹. Bu yol üzerindeki önemli geçiş noktasını Diyarbakir oluştururdu. Faaliyetin ne kadar önemli olduğu şehrin ticarî yollar üzerinde olmasına büyük ölçüde bağlıydı.

Nehir yoluyla yapılan taşımacılığın bir diğer konusunu zahire taşımacılığı oluşturmaktaydı. Osmanlı Devleti'nde her kazada üretilen hububatın o kaza içinde tüketilmesi esası kabul edilmişti. Ancak çevresinde yetiştirilen hububatın yeterli gelmediği bölgelere ve şehirlere (İstanbul, Edirne, Mekke ve Medine gibi), hububata daima ihtiyacı olan adalara, stratejik durumları dolayısıyla tüketici durumunda olan sınır boylarına, uzun kış aylarının da etkisiyle devletin diğer üretici bölgelerinden

³⁵⁰ Halil Sahillioğlu, "Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat", *Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar*, der.Salih Özbaran, İzmir 1984, ss.117, 127.

³⁵¹ H. Sahillioğlu, "Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat", ss.124-128.

hububat nakli gerekmektedir. Sınırdaki kalelerin ihtiyacı olan hububat esasen her yıl gönderilmekte idi. Bağdat, Basra ve çevre köyleri hububat tüketen merkezlerdendi. Bu bölgelerde zahire yani buğday, arpa gibi tahılları yetiştirmek güç olduğu için Rakka, Diyarbakır ve Musul taraflarından satın alınarak nehir yoluyla buralara ulaştırılmaktaydı. Fırat nehrinden gönderilen zahire nakliyatının başlangıç noktası Birecik, Dicle nehrinden de Hısnıkeyfa idi. Buralardan Bağdat'a nakil faaliyeti gerçekleştirilmekteydi. Diyarbakır Eyaleti, Basra ve civarının hububatını temin eden önemli bir merkezdi. Basra Eyaleti'ndeki kalelerin zahire ve mühimmat durumunun yeter olmasına hatta fazla olmasına İran'a karşı tedbirli olmak bakımından özellikle dikkat edilirdi. Bağdat ve Basra Eyaletleri'nden birisi zahire sıkıntısı çekse zahiresi fazla olan yeni nakliyat yapıncaya kadar sıkıntı çeken eyalete fazlasını göndermekte idi.

Nehirler yoluyla ticarî mal ve zahire naklinin yanısıra barut başta olmak üzere savaş malzemesi de ilgili yerlere nakledilmekteydi³⁵². Bunun yanında yukarıda da belirttiğimiz gibi İran üzerine yapılan hareket için yalnızca mühimmat değil askerler de keleklerle taşınmaktaydı. Dicle ile Fırat nehirlerinin birleştiği yer olan Şat nehri üzerindeki keklele taşıma faaliyeti, Diyarbakır voyvodasının yetkisi dahilindeydi. Voyvodaya gönderilen 24 Rebiülahir 1111 (19 Ekim 1699) tarihli bir tezkire³⁵³ ile Bağdat savunmasında kullanılmak üzere gönderilecek 4000 yeniçerinin keleklerle Musul'a kadar güvenle taşınması gerektiği bildirilmişti.

³⁵² H. Sahillioğlu, "Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat", ss.131-133.

³⁵³ BOA, MAD-2467, s.151.

Yukarıda değinildiği üzere Diyarbekir önemli yollar üzerinde bulunmaktaydı ve nehir taşımacılığı hem bölge için hem de doğudaki mühimmatın karşılanabilmesi için devlet açısından da önem arz etmekteydi. Bu sebepten ulaşım ile ilgili vergiler de bir mukâta'a haline getirilmek suretiyle malikâne üzere verilmeye başlamış ve voyvodalığın gelir kaynakları arasında sayılmışlardı. Şat nehri üzerinden keklele yapılan geçiş vergiye tabi idi. Bunun yanında Kıtırbil-i Süfla köyünden de nehirle yapılan geçişler vergiye tabi idi. Bu iki ulaşım faaliyeti 120 kuruş yıllık vergi ile 1/3'lik hisseler halinde malikâne üzere deruhte edilmişti³⁵⁴.

Keleklerle yapılacak nakliyenin masrafları Diyarbekir voyvodalığının yıllık vergisinden karşılanmaktaydı. Ancak zaman zaman voyvodalığın yıllık vergisi bu masrafları karşılamaya yeterli derecede olmazsa o zaman eyaletin cizyesinin yıllık vergisinden karşılanması sağlanırdı³⁵⁵. Yani devlet, her şekilde nakliyatın başarıyla gerçekleştirilmesini beklerdi.

Çapakçur Sancağı özellikle aşiretler için yaylak-kışlaklar arasındaki geçiş güzergahında bulunurdu. Murat suyu üzerinden gemiyle yapılan geçişler ile gemi kullanılmayarak burada bulunan köprüden yapılan geçişler ulaşım ile ilgili önemli bir gelir kaynağını oluşturmaktaydı. Murat suyundan gemi ile yapılan geçişlerde insan ve hayvan üzerinden vergi alınırken köprüden geçişte yalnızca hayvanlar üzerinden

³⁵⁴ BOA, MAD-9518, s.44.

³⁵⁵ BOA, MAD-2467, ss.176-77.

vergi alınmaktaydı. Bunlar ise Çapakçur sancakbeyinin gelirini oluşturmaktaydı³⁵⁶. Klasik dönemdeki bu gelirlerden köprü üzerinden alınan vergi, 18. yüzyılda malikâne üzere verilerek voyvodalığın gelirlerinden biri haline getirilmişti. 3 Rebiülahir 1126 (18 Nisan 1714) tarihinde sipahilerden İbrahim Osman Ağa ile Ömer Ağa'ya 750 kuruş mu'accele ve 2.000 kuruş yıllık vergi karşılığında vergilerini toplama hakkı malikâne üzere deruhte edilmişti³⁵⁷.

Ticarî vergiler arasında Amid şehrindeki ticarî faaliyetlerin malikâneye konu edildiği söylenmelidir. Bunlar arasından harir-i elvân damgası, tamga-yı gön ve sahtiyân ve gayruhu, debbağhane, macunhane ve bazar-ı esb vergileri 850 kuruş yıllık vergi ve 150 kuruş mu'accele karşılığında Seyyid Hamza ve Seyyid Hüseyin'e satılmıştı³⁵⁸. Bunun yanında Diyarbekir tahmis-i kahvesi de voyvodalığın gelirlerinden biri idi. 5 Cemaziyelahir 1118 (14 Eylül 1706) tarihinde 780 kuruş mu'accele ile İbrahim'e malikâne üzere deruhte edilmişti³⁵⁹.

Diyarbekir, önemli bir dokuma üretim merkezi olduğu için boyahâneler bu faaliyetin önemli bir ayağını oluştururdu³⁶⁰. Voyvodalığın gelir kaynaklarından biri

³⁵⁶ 1540 tarihli Bozulus kanunnâmesi için bkz.: Ömer Lütfi Barkan, *XV ve XVI inci Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları Kanunlar*, c.1, İstanbul 1943, s.141.

³⁵⁷ BOA, MAD-9518, s.67.

³⁵⁸ 20 Şevval 1133 (14 Ağustos 1721) tarihli kayıt için bkz.: BOA, MAD-9518, s.66.

³⁵⁹ BOA, MAD-9518, s.61.

³⁶⁰ 16. yüzyılda Diyarbekir eyaletinde yer alan boyahaneler hakkında bkz.: Yılmaz Kurt, "XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbekir Eyaleti'nde Sanayi ve Ticaret", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, V, İzmir 1990, ss.191-200.

olan boyahâneler, uygulamanın ilk yıllarında Ergani kazası içerisinde yer alan Çüngüş köyü boyahânesi ve Karto köyü boyahânesi ile Harput Uluabad'da bulunan Gökçen-i Ulya boyahânesi idi. Uygulamanın 18. yüzyılda bu üç boyahaneyle sınırlı kalmasına karşılık 19. yüzyıla gelindiğinde boyahânelerin voyvodalığın gelir kaynakları arasında dikkat çekici bir hasılatla sahip oldukları görülmektedir. Birkaç gelir kalemi arasında çeşitli yıllara ait hasılatları karşılaştıracak olursak karşımıza şöyle bir tablo çıkmaktadır: 1797-1798 yılında boyahane mukâta'asının hasılatı 35.000 kuruşken ihtisâb mukâta'asınınki 8.344 kuruş, damga mukâta'asınınki 35.550 kuruştur. 1804-1805 yılında boyahâne mukâta'ası 19.726 kuruş hasılatla sahipken ihtisab mukâta'ası 10.742 kuruş, damga mukâta'ası ise 30.078 kuruş hasılatla sahipti³⁶¹.

Voyvodalığın üretime dayalı gelir alanları arasında yer alan Çüngüş köyü boyahanesinin yıllık vergisi 1.025 kuruş, mu'accesesi ise 1.100 kuruştur³⁶². Başlangıçta Çüngüş köyünde yer alan bu boyahâne tek başına malikâneye konu olmuş ancak daha sonra "mukâta'a-i Çüngüş ve gayruhu" şeklinde ifade edilen bir gelir alanı oluşturulmuş ve boyahâne bu alan içerisindeki gelir kalemlerinden biri haline getirilmişti. Diğerlerini ise Mogan-ı Ulya ve Mogan-ı Süfla, İsmail Özü ile birlikte Çüngüş köyü, silâhhane, tamga-yı hıml, debbağhane, ihtisabhâne ve Çüngüş köyünün bâd-ı hevâ ve cürm-i cinâyet vergileri oluşturmuştu. Bunun yarı hissesi 16 Muharrem 1120 (7 Nisan 1708) tarihinde, diğer yarısı ise 12 Muharrem 1126 (28 Ocak 1714) tarihinde olmak üzere malikâne üzere deruhte edilmişlerdi.

³⁶¹ İ. Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır*, s.286.

³⁶² BOA, MAD-9486, s.181.

İlk zamanlarda sadece boyahaneyi, haklarında isimleri dışında bilgi edinemediğimizden bölgenin yerel ahalisinden olduğunu tahmin edebildiğimiz Halid ve Yusuf adlı kişiler deruhte etmişlerdi. Daha sonrasında ise iki yarı hisseye ayrılmak suretiyle oluşturulan, boyahânenin de içinde yer aldığı mukâta‘anın bir yarısını Diyarbakir’de Cami-i Kebir mahallesinde ikamet eden Koca Yusuf Ağa’nın adamlarından biri olan Hasan adlı kişi, diğer yarısını ise Seyyid Ahmed ve Seyyid Ali deruhte etmişlerdi³⁶³.

Karto köyü boyahanesinin yıllık vergisi 220 kuruşken mu‘accesesi ise 80 kuruştı. Bu mu‘accelenin 50 kuruşu voyvodaya 30 kuruşu ise merkezî hazineye teslim edilecekti. Karto köyündeki boyahanenin malikâne sahibi Yusuf adlı kişi idi ve boyahaneyi 29 Safer 1111 (26 Ağustos 1699) tarihinde malikâne olarak üzerine almıştı³⁶⁴.

Bunun yanında Harput mukata‘ası içinde yer alan 3.600 akçe yıllık vergiye sahip Gökçen-i Ulya köyündeki boyahâne de başlangıçta malikâne üzere verilmiş gelir kaynaklarından bir diğeri idi. Burası Uluabad nahiyesinde yer alan iki köyle birlikte malikâneye konu olmuş ve mu‘accesesi 1.200 kuruş olarak belirlenmişti. Malikâne sahibi ise hassa musâhiblerinden Hoca Hamza Ağa idi.

³⁶³ BOA, MAD-9518, s.52.

³⁶⁴ BOA, MAD-9486, s.183.

Diyarbakir Eyaleti'nde kumaşların boyanması şehirlerde yapılmaktaydı. Boyahanelerdeki boyama faaliyetinin voyvodalık gelirleri arasında bulunduğu belirtilmişti. Ancak zaman zaman bunların gelirlerinin düşmesine yönelik durumlar da yaşanabilmekteydi. Bazı malikâne sahipleri ile zeamet ve tımar sahipleri, tasarruf ettikleri köylerde birer boyahâne kurmaya başlamışlardı. Bu durum hem boyahâne düzenine zarar vermekte hem de voyvodalık gelirin düşmesine sebep olmaktaydı. Bunun önlenmesi için voyvodalar sık sık merkeze başvurmuşlardı³⁶⁵.

2.5.4.2 Tarımsal Üretime Dayalı Vergiler

Diyarbakir Eyaleti'nin ekonomisi tarım, hayvancılık ve küçük el sanatlarına dayalıydı. Tarımsal üretim içerisinde sayılabilecek madrablar yani pirinç ekilen yerler de voyvodalığın gelir alanlarından biri idi. Bunlar 16. yüzyılda havâss-ı hümâyûn olarak kaydedilmişlerdi. Bu dönemde Amid sancağında yer alan madrablar şunlardır: Madrab-ı Mecnûn, Madrab-ı Döldül, Madrab-ı Mu'allakat, Madrab-ı Kara Pınar ve Süd Pınarı, Madrab-ı Tildar, Madrab-ı İrfan, Madrab-ı İskenderi, Madrab-ı Kazık Depe, Madrab-ı Devın, Madrab-ı Şuayb, Madrab-ı Ayrıntı Kara, Madrab-ı Ayn Germe, Madrab-ı Hatun-ı Marta, Madrab-ı Hatun-ı Mamaş, Madrab-ı Ağca Kal'a ve Madrab-ı Zeraver³⁶⁶.

³⁶⁵ 25 Zilkade 1123 (13 Mayıs 1711) tarihli derkenar kaydı için bkz.: BOA, MAD-7836, s.106; 3 Zilhicce 1138 (2 Ağustos 1726) tarihli derkenar kaydı için bkz.: BOA, MAD-10168, s.253.

³⁶⁶ T.K.G.M.A, TD-155, s.56b.

Başlangıçta malikâne uygulamasına dahil edilenler arasında da yer alan madrablar ise şunlardır: Madrab-ı ‘Askerim Pınarı³⁶⁷, Madrab-ı Kara Pınarı ma‘a-Süd Pınarı, Madrab-ı Hatun, madrab-ı Mu‘allakât-ı³⁶⁸, Madrab-ı Meryem Pınarı der-Karacadağ³⁶⁹, madrab-ı Beğ Pınarı der-nezd-i Karaca Dağ³⁷⁰, madrab-ı Mahtun³⁷¹ olarak sıralanabilir. Uygulamanın ilk yıllarında madrablar kimi zaman gelirleri birleştirilerek bir bütün halinde kimi zaman da tek tek veya mu‘acceleri birlikte ama yıllık vergileri ayrı olarak belirlenmek suretiyle işletilmeleri sağlanmaktaydı. Örneğin 19 Şevval 1107 (22 Mayıs 1696) tarihinde merkezden satılan Mahtun madrabının mu‘accesi 40 kuruşken yıllık vergisi 32 kuruş olarak tespit edilmişti³⁷². Ancak bu madrab 6 köy ve 1 mezraa ile birlikte satışa konu olmuştu. Karacadağ yakınlarında bulunan Beğpınarı madrabı ise sadece kendisi 22 Şaban 1113 (22 Ocak 1702) tarihinde 50 kuruş mu‘accele ile İbrahim ve Yusuf adlı kişilere deruhte edilmişti³⁷³.

Daha sonraki yıllarda Amid’de bulunan bir kısım madrabların bir araya getirilmesi suretiyle geliri maktû‘ olarak kaydedilmek üzere bütün bir gelir alanı oluşturulmuştur Belgelerde “maktû‘-ı mahsûl-i madrabhâ-i Amid” olarak kaydedilen bu alan H.1143 (1730) yılında Diyarbekir voyvodaliğında çıkarılmıştı. 1.000 kuruş

³⁶⁷ BOA, MAD-9486, s.191.

³⁶⁸ BOA, MAD-9486, s.182.

³⁶⁹ BOA, MAD-9486, s.185.

³⁷⁰ BOA, MAD-9486, s.187.

³⁷¹ BOA, MAD-9486, s.188.

³⁷² BOA, MAD-9486, s.188.

³⁷³ BOA, MAD-9486, s.187.

olan yıllık vergisini ve kalemiyelerini merkezî hazineye ödemek şartıyla 1 Mart 1143 (12 Mart 1731) tarihinden itibaren mektûbî-i hazret-i sadr-ı ‘âli Halife Osman Efendi ile Diyarbekir voyvodası Mustafa Ağa’ya malikâne üzere verilmişti³⁷⁴. Burada Diyarbekir voyvodasını da malikâne sahibi olarak görebilmekteyiz. Ancak bu vergi kaynağı, R.1191 (1777/78) senesinde yeniden Diyarbekir voyvodalığı gelirleri arasına katılmıştı³⁷⁵. 1.000 kuruş olan yıllık vergisinin değişmediğini gördüğümüz Amid madrabları, artık 1/3lik ve 2/3lik hisseler haline getirilmişti. 1/3lik hisse, Seyyid Mustafa, Seyyid Sa‘id ve Seyyid Mes‘ud adlı kişilere deruhte edilirken 2/3lik hisse ise Seyyid Abdurrahman Efendi, Seyyid Ebubekir Efendi ve Seyyid Mehmed Arif Efendi adlı kişilere deruhte edilmişti³⁷⁶.

Bu bölümün önemli bir ayağını şüphesiz ki voyvodalığın coğrafi alanını oluşturan kazalardaki köy ve mezraalardan sağlanan gelirler oluştururdu. Ancak bu gelirleri sadece tarımsal üretim kaynaklı vergilerin oluşturduğunu söylemek eksik olacaktır. Bunun yanında raiyyet rüsûmu da köylerin gelirlerindendi. Ancak incelediğimiz defterler, klasik tahrir defterlerinden farklı veriler sağladığı için bu vergilerin tam olarak ne kadar olduğu bilinmemektedir. İncelenen defterler, daha öncede belirtildiği üzere ilgili vergi biriminin yıllık vergisini, mu‘accelesini ve deruhte eden kişilerini göstermektedir. Defterlerin sahip oldukları bu anlamdaki sınırlılıklar dolayısıyla köy ve mezraa ölçeğinde tarımsal üretim açısından bir değerlendirme yapılamamıştır. Ancak kaza ölçeğinde verilen mu‘accele miktarlarıyla

³⁷⁴ 6 Safer 1144 (10 Ağustos 1731) tarihli derkenar için bkz.: BOA, MAD-9518, s.5.

³⁷⁵ BOA, MAD-3602, s.89.

³⁷⁶ BOA, D.BŞM.MLK-14094, s.19.

her bir kazanın merkezî hazineye ne kadar katkısı olduğu hakkında fikir sahibi olunabilecektir. Köy ve mezraalara bağlı olarak Amid kazasından 17,124,5 kuruş; Ergani kazasından 8.710,5 kuruş; Hani kazasından 3.855,5 kuruş³⁷⁷; Savur kazasından 2.237 kuruş; Çermik kazasından 2.046 kuruş³⁷⁸; Berazi kazasından 2.023 kuruş ve Tercil kazasından 590 kuruş mu‘accele ödemesi yapılmıştı.

³⁷⁷ Bu kazanın gelir alanlarından olan Beğ Çayırı, Garib ve Bereste, Eyuban ve Haferi, Fatin, Hama Beğ, Nakkaş, Kudsiyye ve Yakın köylerinin mu‘acceleleri kaydedilmediği için bu köylere ait mu‘accele miktarları bu meblağa dahil edilememiştir. Bunun yanında bazı köylerin tümüne ait değil yalnızca hisselerine ait meblağlar kaydedilmiştir. Örneğin Monla Sinan ve Küçük Viran köylerinin 1/8lik hisselerinin mu‘acceleleri 60 kuruştur. Bkz.: BOA, MAD-9518.

³⁷⁸ Bu kazanın gelir alanlarından olan Haloderesi ve Yenice Dut, Harunkuyusu ve Melek Ahmed, Hasud ve Harman, Kurdviranı ve Nicebil köylerinin mu‘acceleleri kaydedilmediği için bu köylere ait mu‘accele miktarları bu meblağa dahil edilememiştir. Bkz.: BOA, MAD-9518.

3.BÖLÜM

DİYARBEKİR VOYVODASI VE MALİKÂNE SAHİPLERİ

3.1 Diyarbekir Voyvodası

17. yüzyılda iltizam sisteminin yaygınlaşmasıyla beraber *hazine defterdarlarının* yönetiminde bulunan *havâss-ı hümâyûn* gelirleri tek tek mültezimlere verilmek yerine gelirlerin bir kısmı tek bir mukâta‘a haline getirilip tek bir mültezimin idaresine bırakılmıştır. Dolayısıyla devlet, defterdarlık idaresini ve pek çok alt mültezimi aradan çıkarmak suretiyle taşra yönetiminde yeni bir malî-idarî yapı oluşturmuştur. Voyvodalık olarak adlandırılan bu birim, defterdarlık yönetimine ait bazı özellikleri koruyarak bir kısım ekonomik faaliyetler ile eyalet içinde geniş bir coğrafi alanı kapsayan malî-idarî bir yapıdır. 18. yüzyılda ortaya konulan malikâne uygulamasına voyvodalık mukâta‘asının dahil edilmesi, bu yapının başında bulunan voyvodanın üstlendiği fonksiyonu farklılaştırmıştır. Malikâne uygulamasından önce voyvoda, mukâta‘ayı iltizamlı üzerine alan ve mukâta‘adan kâr elde etmeyi bekleyen bir mültezimdir. Sonrasında ise İstanbul bürokrasisi içinden gelen malikâne sahipleri tarafından tespit edilen ve voyvodalık mukâta‘asının “mahsûlât ve rûsûmâtını” toplayan ve buraya ait yıllık vergiyi merkezî hazineye zamanında ödemekle yükümlü bir görevli haline gelmiştir.

3.1.1 Tayini

16. yüzyılın sonları ve 17. yüzyılda yaşanan siyasî ve ekonomik koşullar malikâne uygulamasına zemin hazırlamıştı. Temkinli davranan merkezî hükümet, başlangıçta Diyarbekir voyvodalık mukâta'asının bütününe malikâneye konu etmemişti. Öncelikle voyvodalık alanı içerisine giren yerlerden bir kısmı, daha sonraki aşamada ise voyvodalığın kendisi uygulamaya dahil edilmişti. Diyarbekir voyvodası, malikâne uygulamasının voyvodalık mukâta'asına uygulandığı döneme kadar bir mültezimdi. Tahvil süresi üç yıldır³⁷⁹. Malikâne uygulamasından sonra ise voyvodalık mukâta'asının malikâne sahipleri tarafından bu göreve bir yıllığına getirilen kişiler oldukları anlaşılmaktadır³⁸⁰. Bu dönemde voyvoda, voyvodalık mukâta'asının gelirlerini oluşturan vergi birimlerini alt mukâta'a/maktû' hale getirip alt mültezimlere/malikânecilere vermek suretiyle yönetirdi.

3.1.1.1 Malikâne Uygulamasından Önce

Malikâne uygulamasından önce bir mültezim olduğunu belirttiğimiz voyvoda, iltizam şartları gereğince mukâta'aya ait mu'acceleli hazineye ödeyecek ve kefil gösterecekti. Örneğin R.1106-1108 (1695/96-1697/98) seneleri Diyarbekir voyvodalık mukâta'ası ile avarız ve bedel-i nüzül vergilerini tahsil etme işi, Milli İsmail Bey'e deruhte edilmişti. Milli İsmail Bey, 10.000 kuruş mu'accele ve rikâb-ı

³⁷⁹ Abdulvahhab Ağa ve Mehmed Emin Ağa'nın 1 Mart 1130 (12 Mart 1718) tarihinde başlayacak tahvil sürelerinin yer aldığı Diyarbekir voyvodalığı mukâta'asına ait muhasebe kaydı için bkz.: BOA, MAD-10161, s.212.

³⁸⁰ 29 Zilkade 1157 (3 Ocak 1745) tarihli ferman için bkz.: BOA, MAD-10188, s.399.

hümâyûn çavuşbaşısı kefâletiyle yukarıda zikredilen vergi birimlerinin vergi toplama hakkını üzerine almıştı³⁸¹. R.1121-1123 (1709/10-1711/12) seneleri Diyarbekir voyvodalık mukâta‘asını ise Abdulvahhab Ağa, kardeşi bezirganbaşı Emin Mehmed’in kefâletiyle deruhte etmişti³⁸².

R.1110 (1700/01) senesi Diyarbekir voyvodalığı mukâta‘ası “mâl-ı kadîmi” ile talibi olmadığından ve tevcih vakti geldiğinden bir önceki senenin voyvodası Milli İsmail Bey’in muhasebesi esasına göre Ahmed Ağa’ya “üç yıl bir tahvil” olacak şekilde deruhte edilmişti³⁸³. Milli İsmail Bey 13.147,5 kuruştan muhasebe görürken Ahmed Ağa da aynı miktar meblağ üzerinden muhasebe görecekti. Ahmed Ağa’nın iltizamında olan gelirler, yalnızca Diyarbekir voyvodalık mukâta‘asını değil aynı zamanda Amid Sancağı avarız ve nüzül vergileri ile Diyarbekir Eyaleti’ndeki dönüm-i duhân³⁸⁴ ve gümrük-i duhân vergilerini de kapsamaktaydı³⁸⁵. Görüldüğü

³⁸¹ BOA, MAD-918, s.2; BOA, MAD-10142, s.152; BOA, AE.SMSTII-D.13-G.1227; BOA, AE.SMSTII-D.13-G.1233; BOA, AE.SMSTII-D.13-G.1279.

³⁸² BOA, MAD-7839, s.106-107.

³⁸³ BOA, MAD-4879, s.71.

³⁸⁴ Tımar arazisine dışarıdan gelen reayadan alınan dönüm resmi, toprağa bağlı olarak alınan bir raiyyet rüsumudur. Bu şekilde dışardan gelen reaya, çoğunlukla göçebelendir. Duhan resmi ise, yine bir sipahinin arazisine dışardan gelip ancak tarım yapmayan çoğunlukla kışlamak için gelen reayadan alınan vergidir. Bkz.: Halil İnalçık, “Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu”, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, İstanbul 1996, s.46-48. Diyarbekir sancağının 1540 tarihli icmâl kanunnâmesinde ise bu verginin nasıl alındığı şöyle anlatılır: “bir kimesne bir sipahinin yerinde kışlasa altı akçe resm-i duhân, zirâ‘at ederse resm-i zemin virur duhan resmin virmez, üç yıldan ziyâde olursa bennâk resmin virur”. Bkz.: M.M. İlhan, *Amid (Diyarbakır)*, s.127.

³⁸⁵ BOA, MAD-6521, s.4-8.

üzere voyvodanın iltizam süresi yani tahvili üç yıl olarak belirlenmiştir. Ancak tespit edebildiğimiz voyvodaların iltizam tarihlerine bakıldığında her zaman tahvil süresini tamamlayamadıkları görülmektedir. Örneğin malikâne uygulamasının ilk yıllarında voyvoda olan Milli İsmail Bey'in üç yıllık tahvil süresini tamamladığı buna karşılık R.1110 (1699/1700) senesi voyvodası Ahmed'in ve R.1111 (1700/01) senesi voyvodası Elhac Şaban'ın iltizam süresinin bir yıl devam ettiği tespit edilebilmektedir (Bkz. Tablo 6: Tespit Edilen Diyarbekir Voyvodalarının İsimleri).

R.1111 (1701/02) senesi Diyarbekir voyvodalık mukâta'asını deruhte eden Elhac Şaban için düzenlenen berat, hem voyvodalık hakkında bilgi sahibi olmamızı hem de malikâne uygulamasından önce voyvodanın nasıl atandığını görmek açısından önemlidir. Elhac Şaban, Diyarbekir voyvodalık mukâta'asının “bir senenin fazlası bir senenin kesrine mahsûb olmak üzere üç sene bir tahvîl ile bozulmamak şartıyla” 1 Mart 1111 (12 Mart 1700) tarihinden başlamak üzere eski senenin şartları üzerinden kendisine deruhte olunması için divana başvurur. Bunun üzerine Baş Muhasebe defterlerinde bir inceleme başlatılır. Burada Diyarbekir voyvodalık mukâta'asının yıllık vergisinin, daha önce iltizamına dahil iken sonrasında mâl-ı maktû'larını kendileri merkezî hazineye ödeyecek köyler haricinde, 128 yük³⁸⁶ 52.264 akçe olduğu tespit edilir. Ancak bazı sebeplerden daha önceki yıllarda mukâta'anın yıllık vergisinde bir indirim yapılmış olup buna göre ilgili meblağ 88 yük 70.964 akçe olmuştur. Tespit edilen bu yıllık vergi ve “üç sene bir tahvîl” üzere 'avârız ve nüzül ile birlikte 1 Mart 1110 (11 Mart 1699) tarihinde “25 kîse akçe

³⁸⁶ Malî bir tabir olarak “yük”, 100.000 akçeyi ifade etmektedir. Bkz.: İ.H. Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, s.387.

peşînle” Ahmed adlı kişiye deruhte edilmişti. Aynı kişi, aynı sözleşme ile avarız ve nüzül vergilerini toplama hakkını da üzerine almıştı. Ancak henüz R.1111 (1701/02) senesinin tevcihi vakti gelmemiş olduğundan, muhasebesinin 88 yük 70.964 akçe üzerinden görülmesi, avarız ve nüzül için de 17.668 akçe ödenmesi ve verilen 25 kîse akçe *peşîn*in merkezî hazineye teslim edilmesiyle birlikte baş defterdarın verdiği arz ve telhîsle 1 Mart 1111 (12 Mart 1700) tarihinden başlamak üzere “üç sene bir tahvîl” şartıyla Elhac Şaban Ağa’ya voyvodalık beratı verilmesi uygun görülür. Bunun yanında R.1112 (1701/02) senesi Diyarbekir avarız ve nüzül gelirlerinin toplanmasına ilişkin emir ve beratları da kendisine verilir. Elhac Şaban’ın iltizamına dahil olan Arzuoğlu köyünün 17.954 akçe, Zoğa köyünün 7.5019 akçe, Çaruği köyünün 37.820 akçe, Çıska mukâta’asının 1 yük 28.120 akçe, Hücçeti ve Zirkan köylerinin 82.500 akçe, Fatma Hatun köyünün 6.600 akçe, tahmis-i kahve-i Diyarbekir’in 6.000 akçe, kitâbet-i gilmânân-ı Amid’in 12.000 akçe, mukâbecilik-i Diyarbekir’in 3.600 akçe, veznedarlık-ı gilmânân-ı Amid’in 3.000 akçe, keyyâllik mukâta’asının 1 yük 11.000 akçe toplamda ise 4 yük 16.093 akçe yıllık vergileri bulunmaktaydı. Bu vergi birimlerinden köyler, vergilerini her sene merkezî hazineye kendileri teslim etmek üzere malikâne üzere deruhte edilmiş ve ellerine birer temessük verilmişti. Ancak bunların yıllık vergileri R.1111 (1700/01) senesi voyvodalık mukâta’asının gelirine zam olarak eklendiği için bunları deruhte edenlerden yıllık vergileri tahsil edilerek voyvodalığın yıllık vergisi ile hazineye teslim edilecek ve voyvoda, bunların malikâne sahiplerine temessük verecekti. Bu bağlamda eğer başka talibi çıkmazsa yukarıda zikredilen vergi birimleri ve keyyâllik mukâta’asından mustahfizân ocağına tayin olunan 100.000 akçe, voyvodanın hesabına dahil edilir. Böylece avarız ve nüzülden ayrı olarak Diyarbekir voyvodalık

mukâta‘ası, zam olunan 4 yük 16.093 akçenin eklenmesiyle toplam 132 yük 68.757 akçe yıllık vergi ve bunun 92 yük 23.057 akçesi irsâliyye olmak üzere Elhac Şaban’a deruhte edilmişti. Bundan sonra Elhac Şaban, voyvodalık mukâta‘asına bağlı olan gümrük ve kayseriyye-i Amid, boyahâne-i Diyarbekir, bâzâr-ı rişte, şırahâne, kapan-ı ‘arasta, ihtisâb ve tevâbi‘i mukâta‘âtı gibi Amid şehrinin üretim ve ticarî faaliyetlerine ait vergileri; Karaulus aşiretleri ile havâss-ı hümâyûndan voyvodalığa bağlı “kadîmden zabt olunugelan” köy ve mezraaları, 1 Mart 1111 (12 Mart 1700) tarihinden itibaren üç sene bir tahvîl olmak üzere deruhte edecekti. Böylece voyvoda, yukarıda zikredilen gelirlerin voyvodalık iltizamına zam olan 4 yük 16.093 akçe ile irsâliyyesi olan 92 yük 22.057 akçe üzerinden muhasebesini görecekti. Voyvodalık mukâta‘ası ahalisi ise Elhac Şaban’ı üzerlerine “voyvoda ve zâbit” bileceklerdir. Voyvodalık mukâta‘asından vazife alacak olan “mütakâ’idîn ve du‘âguyânın” ellerinde olan yeni beratları gereğince bunlara vazifeleri ödenecek, beratlarına ödendiğini gösteren bir açıklama eklenecek ve muhasebesi esnasında ibraz edecekti. Ayrıca voyvodalık mukâta‘asından çeşitli kalelerde görev yapanların mevâciblerinin ödemesi de yapılacak ve yine bunu da muhasebesi esnasında ibraz edecekti. Bunun yanında avarız ve nüzül vergilerini tahsil etmek de beratının şartları arasında yer almaktaydı³⁸⁷.

R.1130 (1718/19) senesi Diyarbekir voyvodalık mukâta‘asının, 1 Mart 1130 (12 Mart 1718) tarihinde başlayacak tahvil süresinde babalarının kefâleti ve 15.000 kuruş *peşîn* ile Abdulvahhab Ağa ile kardeşi Mehmed Emin Ağa’ya deruhte edilmesi, 1 Zilhicce 1129 (6 Kasım 1717) tarihinde verilen beratla kesinleşmişti.

³⁸⁷ 16 Şevval 1111 (6 Nisan 1700) tarihli berat için bkz.: BOA, MAD-2467, s.246-247.

Ancak iltizam sözleşmesi yapılmasına rağmen Diyarbekir voyvodalık mukâta'asına zam olunan 11 yük akçeden ayrı olarak 10 yük akçe daha zam yapıp R.1130 (1718/19) senesi avarız, nüzül ve cizye vergileri ile birlikte üç sene bir tahvil sayılmak ve tahvili bozulmamak şartıyla Milli-zâde Mustafa Bey, voyvodalığın kendisine deruhte edilmesi için başvuruda bulunmuştu. İltizam bedelindeki bu arttırma sonucunda, voyvodalığın yıllık vergisine 10 yük akçe zam ve *peşîni* olan 15.000 kuruş mu'acceleyi ödemek şartıyla Abdulvahhab Bey'in üzerinden alınıp Mustafa Bey'e deruhte edilmişti³⁸⁸. R.1132 (1720/21) senesi Diyarbekir voyvodalığı mukâta'ası ile avarız, nüzül ve cizye vergilerinin tahsili işi ise, Tophane-i 'Amire Nazırı Kibleli-zâde Muhammed Bey'in kefaletiyle Yusuf ve Mustafa adlı kişilere verilmişti³⁸⁹.

Voyvodanın, mukâta'anın yıllık vergisini eksiksiz ödemesi ve bunu merkezin tayin ettiği ilgili yerlere layıkıyla göndermesi, mukâta'anın bir sonraki tahvil döneminde aynı kişiye verilmesinde merkez için önemli bir referanstı. Voyvodalık mukâta'asının 103 yük 93.431 akçe olan yıllık vergisinin 17 yük akçesi kale mevâcibine ve erbâb-ı vezâ'ifin ödeneklerine, 86 yük 93.431 akçesi irsâliyye olarak hazine-i amireye tahsis edilecek olmasına rağmen R.1145 (1733/34) senesinin vergisi "mesârif-i mühimme"ye havale edilmişti. Voyvoda Şem'an-zâde Hüseyin Ağa muhasebesini bu şekilde görmüş ve hatta bir miktar da fazla çıkarmıştı. Bunun yanında Musul ve Bağdat taraflarında olan askerlerin yiyecekleri için Diyarbekir ve Mardin'den alınacak zahirenin satın alımında da gösterdiği başarının etkisiyle

³⁸⁸ 3 Safer 1130 (6 Ocak 1718) tarihli berat için bkz.: BOA, MAD-10161, s.212.

³⁸⁹ 17 Rebiülevvel 1133 (16 Ocak 1721) tarihli Baş Muhasebe kaydı için bkz.: BOA, CML-19663.

R.1146 (1734/35) senesi voyvodalık mukâta'ası ve avarız ve nüzül vergileri tahsilinin Şem'an-zâde Hüseyin Ağa'ya verilmesi uygun görülmüştü³⁹⁰.

Voyvodaların malî güçleri yeterli olmadığında ve güvenilir bir portre çizmedikleri zamanlar olsa dahi iltizamlarına son verilmediği de olurdu. Böylesi durumlarda üzerlerine bölgeden bir nâzır tayin edilirdi. Mukâta'anın işlemlerinin yapılması ve yıllık vergisinin hazineye teslimi bu nâzır tarafından yapılmaktaydı. Diyarbekir voyvodalığı mukâta'ası ile avarız, nüzül ve cizye vergilerini toplama hakkı, R.1132 (1720/21) senesi için Yusuf ve Mustafa adlı kişilere iltizamen verilmiştir. Ancak bu kişilerin malî güçleri olmadığının yanı sıra güvenilir kişiler olmadıklarına da dayanılarak yine bölgeden her bakımdan güvenilir ve dikkatli bir kişi olan Mustafa Ağa, voyvodaların üzerine *nâzır ve kabz-ı mâl* olarak atanmıştır. Mustafa Ağa'nın buradaki görevi, tüm voyvodalık mukâta'ası ile avarız ve cizye gelirlerinin hesabını tutmak ve merkezî hazineye teslim edilmesi gereken yıllık vergiyi eksiksiz göndermekti. Yıllık verginin toplanması tamamlanmadıkça voyvodalar Yusuf ve Mustafa, bu meblağın tek bir akçesine bile dokunmayacaklardı. Daha öncesinde bu hükmü içeren bir ferman gelmiş olmasına rağmen voyvodalar Yusuf ve Mustafa'nın hala açıkları olduğu halde yıllık vergiye dahlettikleri ve ellerine geçen miktarları gizleyip kendileri için harcama istediğinde oldukları merkez tarafından tespit edilmişti. Bu sebepten R.1132 (1720/21) senesi Diyarbekir voyvodalığı mukâta'ası, avarız ve nüzül vergilerinin ve R.1133 (1721/22) senesi cizyesinin bir akçesine voyvodaların el koymaması; yıllık vergilerin bütünüyle nâzır Mustafa Ağa tarafından toplanıp merkezî hazineye teslim edilmesi ve merkezde

³⁹⁰ 13 Cemaziyelevvel 1146 (22 Ekim 1733) tarihli berat için bkz.: BOA, MAD-2819, s.219.

muhasebesinin yine nâzır tarafından görülmesi; eğer yıllık vergiden “fazla” ortaya çıkarsa nâzır ile voyvodaların bunu kendi aralarında paylaşmaları; eğer voyvodalar elinde ilgili senelerin vergilerinden herhangi bir şey mevcut ise hemen geri alınıp nâzır Mustafa Ağa’ya teslim edilmesini içeren 17 Rebiülevvel 1133 (16 Ocak 1721) tarihli bir ferman düzenlenmişti³⁹¹.

3.1.1.2 Malikâne Uygulamasından Sonra

Malikâne uygulamasından önce yukarıdaki beratlarda da görüldüğü üzere voyvoda olacak kişi bir mültezimdi ve tahvil süresi üç yıl olacak şekilde, iltizam şartları dahilinde kefil göstermek ve hazineye bir *peşîn* ödemek şartıyla mukâta‘ayı üzerine almaktaydı. Malikâne uygulamasının voyvodalık mukâta‘asına uygulanmasıyla beraber voyvodalar, malikâne sahibi tarafından belirlenmekte ve merkezin de uygun görmesiyle bir yıllığına atanmaktaydı. Voyvodalığı deruhte eden dönemin malikânegilerinden Hacı Mehmed Emin Ağa, 21 Zilkade 1153 (7 Şubat 1741) tarihli bir mektupla³⁹², hem kendisi hem de ortakları adına Halil Ağa’ya, voyvodalık mukâta‘asını “...bir sene tamâmına dek zabt ve rabt edub cüz’i ve külli vâki‘ olan mahsûlât ve rüsûmât ve ‘â’idât-ı sâ’iresin sene-i sâbık ve olageldiği üzere yerlü yerinden cem‘ ve tahsîl ve ahz ve kabz edub tarafımızdan ve taraf-ı aherden vechen-mine’l-vücûh dahl ve ta‘arruz olunmaya ...” diyerek voyvoda olarak atandığını bildirmişti.

³⁹¹ BOA, CML-19663.

³⁹² DŞS-360, s.156.

Voyvodalık mukâta‘asını deruhte eden malikâne sahiplerinin, voyvodalarının kim olacağını belirlenmesinde olduğu kadar eğer herhangi bir şekilde uygun olmayan davranışları ortaya çıkarsa değiştirilmesinde de doğrudan yetkilidiler. Diyarbakir voyvodası olan Ahmed’in voyvodalık işlerini yerine getirmede eksikliği görüldüğü gerekçesiyle yürüttüğü voyvodalık görevi kendisinden alınarak malikâne sahipleri tarafından 1 Mart 1158 (12 Mart 1745) tarihinden başlamak üzere Vahhab-zâde Ahmed adlı kişiye verilmişti³⁹³.

Diyarbakir voyvodasının sahip olduğu kişisel özellikler ve yıllık vergileri toplayarak ilgili yerlere ulaştırmasında gösterdiği itinalı çalışma, görevini bir sonraki yıl da devam ettirebilmesinde etkili olmaktadır. Zira 4 Zilhicce 1186 (26 Şubat 1773) tarihli belgede, voyvoda İsmail Ağa’nın R.1185 (1772/73) senesi voyvodası olarak görev yaptığı ve “zâtında olan gayret ve hamiyet” ile voyvodalığı “hüsn-i nizâm” ile idare ettiği görülmüştü. Yıllık vergilerin toplanmasında gösterdiği azami gayret, merkezde İsmail Ağa hakkında bir “hüsn-i zan” oluşmasını sağladı. Bu sebepten voyvodalık mukâta‘asını deruhte eden malikâne sahiplerinin de uygun bulmasıyla R.1186 (1773/74) senesi voyvodalık mukâta‘ası bir seneliğine yine İsmail’e verildi³⁹⁴.

³⁹³ 29 Zilkade 1157 (3 Ocak 1745) tarihli emr-i şerif hakkında bkz.: BOA, MAD-10188, s.399.

³⁹⁴ “...voyvodalık-ı mezkûru sene-i merkûm Martı ibtidâsından bir sene-i kâmile sâbıkı ve şürûtu mücebince zabt ve rabt ve hâsılı olan mahsûlât ve rûsûmâtı cem‘ ve tahsîl ve mukayyed olan mâl-ı mîrîsin dahi hazine-i ‘amirem ve havâle olunan mahallere tamâmen ve kâmilen edâ ve teslime müsâra’at-birle hakkında olan hüsn-i zan-ı mülûkânemin hilâfî hareket zuhûrunda bundan tehâşi ve mücânebet eylesin...”, 4 Zilhicce 1186 (26 Şubat 1773) tarihli ferman için bkz.: BOA, CD-16836.

Diyarbakir voyvodasına, mukâta‘aya ait yıllık verginin toplanması için, devletin otoritesini temsil ettiğini göstermek üzere kapıcıbaşılık ünvanı verilmekteydi. R.1170 (1757/58) senesi Diyarbakir voyvodalığını deruhte eden Diyarbakir voyvodası Abdulvahhab-zâde Ahmed Ağa‘ya³⁹⁵ “reşîd ve sadâkat-şi‘âr ve müddet-i vâfireden beru hıdemât-ı ‘aliyyede imrâr-ı evkât ile emekdâr ve vücûhla ‘inâyet-i ‘aliyye-i padişâhiye sezâvâr olmağla ‘avâtıf-ı ‘aliyye-i cihandâriden” kendisine kapıcıbaşılık ünvanı tevcih edilmişti³⁹⁶. Yine aynı şekilde bölgenin önemli ailelerinden olan Şeyh-zâde ailesine mensup İsmail Ağa yüzyılın sonlarına doğru voyvodalık görevinde bulunmuş ve kendisine becerikli ve tecrübeli olmasının yanısıra görevini iyi yapıyor olmasından dolayı yeniden kapıcıbaşılık ünvanı verilmişti³⁹⁷.

Voyvodalar, yüzyılın sonlarında voyvodalık mukâta‘asını malikâne üzere deruhte eden hissedarlardan biri olarak da karşımıza çıkmaktadır. Mukâta‘anın 1 Mart 1207 (12 Mart 1793) tarihine ait kaydında görüldüğü üzere Diyarbakir voyvodası kapıcıbaşı İbrahim Ağa, mukâta‘anın ¼lik hissesini malikâne üzere deruhte eden malikâne sahiplerinden biriydi³⁹⁸.

³⁹⁵ 7 Zilhicce 1171 (12 Ağustos 1758) tarihli Baş Muhasebe kaydı için bkz.: BOA, MAD-10200, s.239.

³⁹⁶ 13 Rebiülevvel 1170 (6 Aralık 1756) tarihli ruus kaydı için bkz.: BOA, CD-13532.

³⁹⁷ 17 Rebiülevvel 1188 (28 Mayıs 1774) tarihli ruus kaydı için bkz.: BOA, CD-16204.

³⁹⁸ 1 Mart 1207 (12 Mart 1793) tarihli Diyarbakir Voyvodalığı ve tevâbi‘i mukâta‘asına ait muhasebe kaydı için bkz.: BOA, MAD-9519, s.2.

3.1.2 Kimlikleri

Voyvodaların bölgenin nüfuzlu ve maddi güce sahip kişileri arasından tercih edildikleri görülmektedir. Bunlar kimi zaman bölgedeki aşiretlere mensup olabilecekleri gibi kimi zaman da bölgenin önemli aileleri içerisinde gelebilmekteydiler. Voyvodalık mukâta'asının malikâne uygulaması dahiline alınmasının öncesinde ve sonrasında voyvodaların tercih edildikleri gruplar arasında bir değişme olmadığı gözlenmektedir. 18. yüzyıl boyunca belirli gruplar arasında el değiştiren bir görev olan voyvodalığın, aynı aile içinden de birkaç kuşak boyunca elde tutulabildiği görülmektedir.

Malikâne uygulamasının ilk yıllarında voyvoda olanlar yani voyvodalık mukâta'asını iltizamla deruhte eden mültezimler, Milli aşireti içerisinde gelmekteydi. Bu aşiret mensupları, uzun zamandır bölgede etkin olan bir gruptu. Özellikle Mardin şehrinde bir hayli nüfuz kazanmışlar ve Mardin voyvodasının vekili olarak tayin edilmişlerdi³⁹⁹. R.1107 (1696/97) senesi Diyarbekir voyvodalık mukâta'ası ve tevâbi'i, Milli İsmail Bey'e tevcih edilmişti. Yıllık vergisi 15.000 kuruştı. Diyarbekir voyvodası olan Milli İsmail Bey, aynı zamanda Mardin ve tevâbi'i hasları mukâta'asını da deruhte etmekteydi⁴⁰⁰. R.1109 (1698/99) senesinde ise Milli İsmail Bey, hala Mardin ve tevâbi'i hasları mukâta'asını deruhte

³⁹⁹ N. Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, s.46.

⁴⁰⁰ 27 Şaban 1107 (1 Nisan 1696) tarihli Diyarbekir voyvodalığı ve tevâbi'ine ait muhasebe kaydı için bkz.: BOA, MAD-918, s.2.

etmekteydi⁴⁰¹. Milli aşireti mensuplarının voyvodalık görevinde bulunmaları daha sonraki yıllarda da devam etmişti. R.1114 (1703/04) senesi Diyarbekir voyvodalık mukâta‘ası, merhûm Milli İsmail Bey’in oğulları Haydar Beğ ve Mustafa Ağa’ya tevcih edilmişti⁴⁰².

Bölgede etkin olan gruplardan biri de Şeyh-zâde ailesiydi. Şeyh-zâdeler, Tebriz’deki Muhammed Badamyari tarafından kurulan bölgede Nakşibendilerin en önemli kollarından birinden gelmekteydiler. Şeyh-zâde ailesinin kurucusu olan Koç Baba, kendi kolunu Diyarbekir’e 17. yüzyılın başlarında Urmiye yoluyla getirmişti. Diyarbekir’de doğan oğlu Şeyh Mahmud bölgede önemli bir taraftar toplamıştı. Onun bölgedeki etkinliği ise, Sultan IV. Murad’a 1639’da sürgün edilmesi emrini vermesine sebep olmuştu. Yine de 17. yüzyılın ortalarında ailenin devlete olan yakınlığı yeniden kurulabilmişti⁴⁰³. Özellikle 18. yüzyılın ikinci yarısından sonra bölgede hakim olduklarını gördüğümüz bu aile mensupları voyvoda ya da mütesellim görevinde sıklıkla bulunmuşlardı. Bunlar arasında da tıpkı Milli aşireti mensuplarında olduğu gibi akrabalık ilişkileri de söz konusuydu. Malikâne uygulamasından önce 17. yüzyılda bu aileden Şeyh-zâde Abdi Ağa’nın 29

⁴⁰¹ 13 Cemaziyelevvel 1109 (29 Eylül 1697) tarihli Diyarbekir voyvodalığı ve tevâbi‘ine ait muhasebe kaydı için bkz.: BOA, MAD-945, s.4.

⁴⁰² 24 Şevval 1114 (13 Mart 1703) tarihli Diyarbekir voyvodalığı ve tevâbi‘ine ait muhasebe kaydı için bkz.: BOA, MAD-1347, s.2. Başka bir kayıta R.1114 (1703/04) senesi voyvodalık mukâta‘asının müteveffâ İsmail Bey’in oğlu Mustafa ile kardeşleri Timur ve Hayri’ye deruhte olunduğu ifade edilmektedir, 7 Zilhicce 1114 (24 Nisan 1703) tarihli tezkire için bkz.: BOA, MAD-2510, s.145.

⁴⁰³ Ariel Salzmann, “Measures of Empire Tax Farmers and The Ottoman Ancien Regime, 1695-1807”, Basılmamış Doktora Tezi, Colombia 1995, s.281.

Cemaziyelevvel 1087 (9 Ağustos 1676) tarihli bir kayıttan Diyarbekir voyvodası olduğunu görmekteyiz⁴⁰⁴. Diğer taraftan oğlu Bekir Ağa R.1096-97 (1685/86-1686/87) yıllarında voyvodalık görevindeydi⁴⁰⁵. Yine aynı aileden Ebubekir Ağa da R.1096-1099 (1685/86-1688/89) yıllarında voyvoda olmuştu⁴⁰⁶. Şeyh-zâde ailesi mensuplarını 18. yüzyılın sonlarında yeniden tarih sahnesinde görmekteyiz. Şeyh Yusuf-zâde'nin oğlu olan İsmail Ağa, R.1199-1200 (1785/86-1786/87) seneleri Diyarbekir voyvodalığı mukâta'asını ve cizyesini tahsil etme hakkını üzerine almıştı⁴⁰⁷.

Voyvodalık görevinde bulunan gerek Milli aşireti mensupları gerekse de Şeyh-zâde ailesi mensuplarının, 19. yüzyıla gelindiğinde bölgede hala etkin oldukları görülmektedir. Kimi zaman vali kimi zaman mütesellim olarak eyaletin yönetiminden sorumlu olmaya devam etmişlerdi. Örneğin Şeyh-zâde ailesinden İbrahim Paşa'ya, 1796 yılında vezir ünvanıyla birlikte Rakka valiliği verilmişti. 1799/1800 yılında ise Diyarbekir valisi olduğunu görmekteyiz. Sonra bir ara Medine muhafızlığıyla birlikte Cidde valisi olmuştu. 1808'de ise ikinci kez Diyarbekir valisi

⁴⁰⁴ BOA, MAD-9856, çeşitli yerler.

⁴⁰⁵ R.1097 (1686/87) senesine ait Diyarbekir voyvodalığına ait muhasebe kaydı için bkz.: BOA, MAD-2640, s.2-3.

⁴⁰⁶ BOA, MAD-9856, çeşitli yerler.

⁴⁰⁷ Evâ'il-i Zilhicce 1199 (5-14 Ekim 1785) tarihli tezkire için bkz.: BOA, DAD-4, s.126; 2 Safer 1200 (15 Aralık 1785) tarihli ferman için bkz.: DŞS-352, s.23.

idi⁴⁰⁸. Milli aşiretinden Behram Paşa, 1789-1807 yılları arasında vezir rütbesiyle bazı eyaletlerde valilik yapmıştı. 1819 yılında Diyarbekir valisi olmuş ve valiliği beş ay sürmüştü⁴⁰⁹. Bu hakim unsurlar valilik, mütesellimlik ve voyvodalık gibi görevler için birbirleri ile sürekli mücadele eder olmuşlardı⁴¹⁰.

Voyvodaların geldiği diğer bir grup, Abdulvahhab Ağa'nın ailesidir. Kendisi R.1121(1709/10)-R.1122(1710/11)-R.1123(1711/12) yıllarında kardeşi Mehmed Emin'in⁴¹¹ kefaletiyle Diyarbekir voyvodalığı mukâta'asını deruhte etmişti. Abdulvahhab Ağa'nın iltizamına voyvodalık mukâta'ası dışında dahil olan diğer gelir kaynaklarını R.1121 (1709/10) senesi "mukâta'a-i 'adet-i ağnâm ve bedel-i 'avârız-ı Çemişkezek, Pertek, Sağman ve Mazgird" ve "mahsûl-i livâ-i Çemişkezek", R.1121(1709/10)-R.1122(1710/11)-R.1123(1711/12) yılları Diyarbekir Eyaleti'ndeki bazı kazaların avarız ve bedel-i nüzül vergileri oluşturmaktaydı⁴¹². Abdulvahhab Ağa'yı R.1130 (1718/19) senesi voyvodalık mukâta'asını almak üzere olduğunu ancak Milli-zâde Mustafa Bey'in mukâta'anın yıllık vergisine yaptığı zam nedeniyle

⁴⁰⁸ İbrahim Yılmazçelik, "Osmanlı Hakimiyeti Sürecinde Diyarbakır Eyaleti Valileri (1516-1838)", *Uluslararası Kuruluşunun 700. Yıldönümünde Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti Kongresi*, 07-09 Nisan 1999, Konya 2000, s.580.

⁴⁰⁹ İ. Yılmazçelik, "Osmanlı Hakimiyeti Sürecinde Diyarbakır Eyaleti Valileri (1516-1838)", s.582.

⁴¹⁰ İ. Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır*, s.251-255. Milli Behram Paşa'nın 1819 yılında Diyarbekir valisi atanmasıyla birlikte kendisine karşı Diyarbekir eski valisi Şeyhzâde İbrahim Paşa'nın torunu Mehmed Bey ile bölge ileri gelenlerinin isyanı için bkz.: Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitâbeleri İle Diyarbakır Tarihi*, c.2, Ankara 1990, s.684-690.

⁴¹¹ Mehmed Emin, bezirganbaşısıdır. 1 Mart 1130 (12 Mart 1718) tarihli Diyarbekir voyvodalığı mukâta'asına ait muhasebe kaydı için bkz.: BOA, MAD-10161, s.212.

⁴¹² 29 Zilhicce 1122 (18 Şubat 1711) tarihli berat için bkz.: BOA, MAD-7839, s.106-107.

kendisinden alınıp Mustafa Bey'e verildiğini de görmekteyiz⁴¹³. Dolayısıyla voyvodalık mukâta'asını deruhte etmek için bu aileler arasında mücadeleler eksik olmamaktaydı. Bunun yanında Milli-zâde olduğu ifade edilen Mustafa Bey'in de finansal açıdan güçlü olduğu anlaşılmaktadır. Zira mukâta'anın Abdulvahhab Ağa'ya tevcih edilmek üzereyken yıllık vergisini artırmaya yönelik girişiminde bu meblağı, Abdulvahhab Ağa'nın karşılayamadığı ve Mustafa Bey'in ise bunu karşılama gücü olduğu görülmektedir. Abdulvahhab Ağa ailesi üyeleri daha sonraki yıllarda da voyvodalık görevinde bulunmuşlardı. Zira R.1158 (1745/46) senesi Diyarbekir voyvodalığı görevi, mukâta'anın malikâne sahipleri tarafından Abdulvahhab-zade Ahmed Ağa'ya verilmişti⁴¹⁴. Daha sonra R.1170 (1757/58) senesi voyvodalık mukâta'ası cizye ile birlikte yine kendisine deruhte edilmişti⁴¹⁵.

Şem'an-zâde ailesi içinden de voyvodalık mukâta'asını deruhte edenler çıkabilmekteydi. Bu aileden Hüseyin Ağa 1 Mart 1145 (12 Mart 1733) tarihinde Diyarbekir ve tevâbi'i mukâta'asını deruhte etmişti⁴¹⁶. Yine 13 Cemaziyelevvel 1146 (22 Ekim 1733) tarihli bir beratta Diyarbekir Voyvodalığı ve tevâbi'i mukâta'âtının Şem'an-zâde Hüseyin adlı kişiye iltizam üzere deruhte edildiği belirtilmekteydi⁴¹⁷.

⁴¹³ 1 Mart 1130 (12 Mart 1718) tarihli Diyarbekir voyvodalığı mukâta'asına ait muhasebe kaydı için bkz.: BOA, MAD-10161, s.212.

⁴¹⁴ 1 Mart 1158 (12 Mart 1745) tarihli Diyarbekir voyvodalığı mukâta'asına ait muhasebe kaydı için bkz.: BOA, MAD-10188, s.399.

⁴¹⁵ 7 Zilhicce 1171 (12 Ağustos 1758) tarihli tezkire için bkz.: BOA, MAD-10200, s.239.

⁴¹⁶ 1 Mart 1145 (12 Mart 1733) tarihli Diyarbekir voyvodalığı mukâta'asına ait muhasebe kaydı için bkz.: BOA, MAD-3496, s.3.

⁴¹⁷ BOA, MAD-2819, s.17-18.

Voyvodalık görevinin Milli aşireti mensupları, Şeyh-zâde, Abdulvahhab Ağa ve Şem'an-zâde aileleri arasında 18. yüzyıl boyunca el değıştirerek yerine getirilmesi, bu yerel unsurların bölgedeki etkinliklerini artırmada şüphesiz ki etkili olmuştur.

Tablo 6: Tespit Edilen Diyarbekir Voyvodaları

İltizama Aldığı Yıl	Voyvodanın Adı	Kimliği	Kefili	Muaccele	Tespit Edilen Kaynak
R.1106 (1695/96)	Milli İsmail Beğ	Milli aşiretine mensup	Rikâb-ı hümâyûn çavuşbaşısı	10.000 kuruş peşin	BOA, MAD-10142, s.152; BOA, AE.SMSTII-D.13-G.1233.
R.1107 (1696/97)	Milli İsmail Beğ	Milli aşiretine mensup			MAD-918, s.2; BOA, AE.SMSTII-D.13-G.1227.
R.1108 (1697/98)	İsmail Beğ				BOA, AE.SMSTII-D.13-G.1279.
R.1109 (1698/99)	Abdülkadir Ağa				BOA, AE.SMSTII-D.5-G.435.
R.1110 (1699/1700)	Ahmed				BOA, MAD-139, s.2
R.1111 (1700/01)	Elhac Şaban				BOA, MAD-2467, s.246-47
R.1114 (1703/04)	Haydar Beğ ve Mustafa Ağa	Milli İsmail Beyin oğulları			BOA, MAD-1347, s.2
R.1115 (1704/05)	Haydar Beğ, Mustafa Ağa				BOA, MAD-2938, s.229
R.1121 (1709/10)	Abdulvahhab Ağa		Kardeşi bezirganbaşı Emin Mehmed		BOA, MAD-7839, s.106-107
R.1122 (1710/11)	Abdulvahhab Ağa		Kardeşi bezirganbaşı Emin Mehmed		BOA, MAD-7839, s.106-107
R.1123 (1711/12)	Abdulvahhab Ağa		Kardeşi bezirganbaşı Emin Mehmed		BOA, MAD-7839, s.106-107
R.1130 (1718/19)	Mustafa Beğ	Milli-zâde		15.000 kuruş peşin	BOA, MAD-10161, s.212
R.1132 (1720/21)	Yusuf ve Mustafa		Tophâne-i 'Amire Nazırı Kibleli-zâde Muhammed Bey		BOA, CML-19663
R.1138 (1726/27)	Halil Ağa	Eski Veziriazam Mehmed Paşa'nın kethüdası		15.000 kuruş peşin	BOA, MAD-10168, s.252.
R.1140	Halil Ağa				BOA,

(1728/29)					D.BŞM.DBH-D.24-G.12
R.1142 (1730/31)	Mustafa Ağa				D.BŞM.DBH-D.24-G.51
R.1143 (1731/32)	Mustafa Ağa				BOA, D.BŞM.DBH-D.24-G.49
R.1145 (1733/34)	Şem'an-zâde Hüseyn Ağa				BOA, MAD-3496, s.3; BOA, D.BŞM.DBH-D.25-G.62
R.1146 (1734/35)	Şem'an-zâde Hüseyn Ağa				BOA, MAD-2819, s.219
R.1147 (1735/36)	Şem'an-zâde Hüseyn Ağa				BOA, D.BŞM.DBH-D.24-G.91
R.1147 (1735/36)	Mustafa Ağa	Abdulahhab Ağa-zâde			BOA, D.BŞM.DBH-D.25-G.1
R.1148 (1736/37)	Şem'an-zâde Hüseyn Ağa				BOA, DAD-1, s.37
R.1148 (1736/37)	Mustafa Ağa	Abdulahhab Ağa-zâde			BOA, D.BŞM.DBH-D.25-G.81
R.1149 (1737/38)	İsmail Ağa ⁴¹⁸				BOA, MAD-10179, s.244; BOA, D.BŞM.DBH-D.26-G.97.
R.1150 (1738/39)	İsmail				BOA, MAD-8497, s.83
R.1152 (1740/41)	Mustafa Ağa	Abdulahhab Ağa-zâde			DŞS-360, s.8; BOA, MAD-8497, s.139
H.1152 (1742)	Halil Ağa	Mustafa Ağa'nın oğlu			DŞS-315, s.49.
R.1158 (1745/46)	Ahmed Ağa	Abdulahhab Ağa-zâde			BOA, MAD-10188, s.399
R.1170 (1757/58)	Ahmed Ağa	Abdulahhab Ağa-zâde			BOA, MAD-10200, s.239; CD-13532
R.1181 (1767/68)	Ebubekir Ağa				BOA, MAD-9997, s.210
R.1182 (1768/69)	Ebubekir Ağa				BOA, MAD-9997, s.210
R.1199 (1785/86)	Şeyhzade İsmail				BOA, DAD-4, s.126.
R.1200 (1786/87)	İsmail Ağa	Şeyh Yusuf- zâde			DŞS-352, s.23

⁴¹⁸ BOA, D.BŞM.DBH-D.26-G.97.

3.1.3 Görevleri

Malikâne uygulamasından önce voyvodanın bir mültezim olduğu ve mukâta‘ayı iltizamla işlettiği daha önce belirtilmişti. Bu voyvoda-mültezim alt mukâta‘a/maktû‘ şeklinde ayırdığı vergi birimlerini alt mültezimlere ya da malikâne sahiplerine vererek idare ederdi. Malikâne uygulamasından sonra da vergi toplama hakkını aynı şekilde alt malikâne sahiplerine-mültezimlere devrederek yönetmişti. Ancak artık mukâta‘ayı işletme hakkı merkezden değil, malikâne sahipleri tarafından kendisine havale edilmiş ve görev süresi bir yılla sınırlanan bir görevli haline gelmişti. Diyarbekir voyvodasının görevi belgelerde, Diyarbekir voyvodalığı ve tevâbi‘i mukâta‘asını “ bir sene tamâmına dek zabt ve rabt” ederek “cüz’i ve külli vâki’ olan mahsûlât ve rûsûmât ve ‘â’idât-ı sâ’iresin sene-i sâbık ve olageldiği üzere yerlü yerinden cem‘ ve tahsîl”⁴¹⁹ etmek şeklinde ifade bulmaktadır. Bunun yanında mukâta‘anın “irâd ve mesârifinin görülmesi” ve merkezî hazineye teslim edilmesi gerekli olan yıllık verginin eksiksiz toplanması da görevleri arasındaydı⁴²⁰.

Diyarbekir voyvodasının voyvodalık mukâta‘asının gelirlerinin düşmemesini sağlaması ve yeni gelir kaynakları yaratması da bir diğer görev içeriğini oluşturmaktaydı. Diyarbekir Eyaleti’nde bulunan kasaba ve köylerde yaşayan reayadan bazıları buldukları yerleri terkederek şehre gitmişti. Ancak geride kalan reayanın vergileri ödemeye güçleri yetmediğinden köyleri harap hale gelmişti. Bunun yanında aynı sebepten avarız, nüzül ve diğer vergilerin tahsilinde de güçlük

⁴¹⁹ 18 Zilhicce 1153 (6 Mart 1741) tarihli voyvodalık mukâta‘asının malikâne sahibi Hacı Mehmed Emin Ağa’nın kendileri için tespit ettikleri voyvodaya gönderdiği mektup için bkz.: DŞS-360, s.156.

⁴²⁰ 17 Rebiülevvel 1133 (16 Ocak 1721) tarihli Baş Muhasebe kaydı için bkz.: BOA, CML-19663.

yaşanmaktaydı. Bu yüzden kasaba ve köy ahalisinden olup Diyarbekir şehrine gelenlerin yeniden sakin oldukları kasaba ve köylere yönlendirilmeleri konusunda voyvoda merkeze başvurmuştu⁴²¹.

Diyarbekir voyvodası, bu görev çerçevesinde özellikle “hâlî ve hârâb” halde bulunan köylerin “şen ve abâdân” hale getirilmesi koşuluyla malikâne üzere deruhte etme çabası içerisinde olmuştu. Örneğin R.1115 (1703/04) senesi Diyarbekir voyvodası olan Mustafa Ağa, voyvodalık aklâmından olan ve on beş yıldır “hâlî ve harâb” halde bulunan Amid kazasındaki Kızıl Kaya köyünün, malikâne üzere verilmesinin hazine için daha iyi olacağını belirterek 11 kuruş yıllık vergi ve 15 kuruş mu‘accele ile Mehmed Emin ve Seyyid Hasan’a deruhte edilmesi için divana arzda bulunmuştu⁴²².

Voyvodanın karşılaştığı en büyük sıkıntı ise alt malikâne sahiplerinden yıllık vergilerin ve kalemiyelerin tahsil edilmesinde yaşanmaktaydı. Voyvodalık mukâta‘asına bağlı yerlerin malikâne sahipleri eğer yıllık vergilerini ve kalemiyelerini ödemede zorluk çıkarırlarsa voyvoda kadı ile birlikte, tasarruf edilen mukâta‘aları zabt edebilecekti⁴²³. R.1110 (1698/99) yılına ait düzenlenen bir zimmet defterinde Diyarbekir voyvodası Ahmed Ağa, köy ve mezraaları tasarruf edenlerin, Diyarbekir’e ait defterler gereğince vermeleri gereken yıllık vergilerini vermekten kaçındıklarını merkeze bildirmişti. Merkez de malikâne sahiplerinin “berat yazılarına

⁴²¹ 21 Zilhicce 1138 (20 Ağustos 1726) tarihli emir için bkz.: BOA, MAD-10168, s.253.

⁴²² 18 Zilkade 1115 (24 Mart 1704) tarihli tezkire için bkz.: BOA, MAD-2938, s.222.

⁴²³ Diyarbekir voyvodası İsmail’in 1774 senesine ait arzı için bkz.: BOA, CML-17707.

i'tibâr olunmayub" Diyarbekir hazinesi defterleri esas alınmak üzere yıllık vergilerinin ve kalemiyelerin kadı ve voyvodalar tarafından tahsil edilmesi yönünde hüküm vermişti⁴²⁴.

Alt malikâne sahipleri eğer belgelerde "izhâr-ı 'acz" olarak ifade edilen yıllık vergilerini toplamada herhangi bir şekilde görevlerini yapamazlarsa verdikleri mu'accele merkezî hazineye kalır ve beratları ellerinden alınarak malikâne kayıtları kaldırılırdı. Mukâta'a ise voyvoda tarafından zabt edilirdi. Çermik kazasında yer alan Bistin-i Süfla köyünü deruhte eden Mehmed Emin ve Mehmed adlı kişilerin malikâne kayıtları, bahsedilen sebep gerekçesiyle 6 Safer 1119 (9 Mayıs 1707) tarihinde kaldırılmıştı⁴²⁵.

R.1110 (1698/99) senesi Diyarbekir voyvodası Ahmed, voyvodalık aklâmında bulunan vergi birimlerine ait gelirleri bazı kişilere deruhte ettikten sonra bunların eline birer temessük vermektedir. Alt malikâne sahipleri ellerinde bu temessükler olmasına rağmen yıllık vergilerinin toplanması sırasında bazı zorluklar çıkarabilmekteydiler. Bu tür durumlarda malikâne kayıtları kaldırılabilir ve hapsedilebilirlerdi. Alt malikâne sahipleri böylesi bir ceza alırken tahsilin engellenmesi için voyvoda zabitlerinin dahi bir müdahalesi olursa bunlar da azledilebilir ve cezalandırılabilir. Bunun takibi görevi ise Diyarbekir valisi ve kadısına verilmişti⁴²⁶. Ancak yıllık vergilerin ödenmesinde çıkan aksamalar

⁴²⁴ BOA, MAD-636, s.2.

⁴²⁵ 6 Safer 1119 (9 Mayıs 1707) tarihli derkenar için bkz.: BOA, MAD-9856, s.51.

⁴²⁶ 16 Receb 1110 (18 Ocak 1699) tarihli emir için bkz.: BOA, MAD-4879, s.65.

konusunda merkezî hükümetin malikânelerin kaldırılacağı yönündeki kararı, pratikte çoğunlukla uygulanmamaktaydı. Bu durum tekrarlanmaya devam ettiği sürece gönderilen fermanlarla yine malikâne sahipleri baskı altında tutulmuştu. Ancak durum ciddi bir hal aldığı zaman ilgili mukâta‘a üzerinden malikâne kaydı kaldırılır ve yeniden müzayede süreci başlatılabildi⁴²⁷.

Voyvodalık mukâta‘ası aklâmını oluşturan mukâta‘alarda yaşanan çeşitli sorunların çözümü için voyvoda merkeze başvurabilmekteydi. Alt malikâne sahipleri kendilerine verilen beratlarında kaydedildiği üzere deruhte ettikleri köylerin mahsûllerini tartıp öşrünü almak ve diğer vergileri toplamakla görevli idiler. Köylerden oluşan bu vergi birimlerinden vergi toplama hakkını malikâne üzere almalarından dolayı buralara ait yıllık vergi ve kalemiyelerini voyvodaya teslim etmek zorundaydılar. Ancak ellerindeki beratın şartları bu olmasına rağmen uygulama aynı şekilde işlememekteydi. Kimi zaman “bu sene karyemiz mîrîsine vefa etmedi” veya “karyem hâlî ve harâbedir ben vaz‘-ı yed etmedim” diyerek mahsulatı gizlerlerdi. Kimi zaman da bazı malikâne sahipleri başka bölgelerde oldukları için vekilleri veya mültezimleri “ben mîri ve kalemiyye virmeğe me‘mûr değilim” gibi çeşitli bahaneler ileri sürerek ödemeleri gereken yıllık vergi ve kalemiyelerini vermekte zorluk çıkarabilmekteydiler. Bu şekilde davrananların ise malikâne kayıtları kaldırılıp ilgili vergi birimi voyvoda ve kadı tarafından zaptedilebilmekteydi⁴²⁸.

⁴²⁷ E. Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, s.88-89.

⁴²⁸ Diyarbekir voyvodası İsmail’in 1774 senesine ait arzı için bkz.: BOA, CML-17707.

Yine Diyarbekir voyvodası Ali'nin imzasıyla gönderilen bir arz, voyvodalık mukâta'ası dahilinde olduğu halde, voyvodalık gelirlerinden çıkarıldığı gerekçesiyle tasarrufundaki köyün "mâl-ı maktû'u"nu vermeyen Müderris Molla Mehmed ile ilgilidir. Ancak voyvoda, böyle bir çıkarılma olmadığı için ilgili meblağı talep etmesine rağmen Molla Mehmed ödemeyi yapmamış ve bu miktar voyvodanın borcuna mahsup edilmişti. Bu nedenle voyvoda Ali, ilgili incelemenin yapılarak çıkarılma durumunun aydınlatılmasını merkezden talep eder. Bunun üzerine yapılan inceleme neticesinde ilgili köyün H.1103 (1691/92) senesinde voyvodalıktan çıkarıldığı ve yıllık vergisini Molla Mehmed'in doğrudan hazineye yapması koşuluyla kendisine verildiği, voyvodaların ise buraya müdahale etmemesi gerektiği belirtilmişti⁴²⁹.

Alt mukâta'aları tasarruf eden malikâne sahiplerinin beratlarının herhangi bir şekilde ortadan kaybolması neticesinde onlara ait bu beratların yenilenmesi için de voyvoda doğrudan divana başvurabilmekteydi. Örneğin, H.1143 (1730/31) yılına ait bir belgede⁴³⁰ voyvoda Mustafa'nın, Hani kazası içerisinde yer alan köyleri malikâne üzere deruhte eden Baş Muhasebe halifeleri kullarının evlerinin yanması neticesinde beratlarının da yandığı, bu sebepten beratlarının yenilenmesi için başvuruda bulunduğunu görmekteyiz. Baş Muhasebe Kalemi'ne ait defterlerde gerekli incelemenin yapılması neticesinde köylerin bu kişilere ait olduğu tespit edilmiş ve beratları yenilenmiştir.

⁴²⁹ 18 Cemaziyevvel 1104 (25 Ocak 1693) tarihli Baş Muhasebe kaydı için bkz.: BOA, D.BŞM.DBH.-D.13-G.43.

⁴³⁰ 19 Zilhicce 1143 (25 Haziran 1731) tarihli Baş Muhasebe kaydı için bkz.: BOA, D.BŞM.DBH.-D.24-G.45.

Voyvoda, voyvodalık *aklâm*ında yapılan “ferâğ ve kasr-ı yed” işlemlerinde söz sahibi değildi. Alt malikâne sahibinin kendisi, malikâne şartları gereğince, “mutasarrıf olduğu hissesin hüsn-i rızâ ve ihtiyâr ve ferâğ-ı mu‘teber-i kat‘i ile” tespit edilen bir “bedel-i makbûz mukâbili” bir başka kişiye malikâne haklarını devredebilirdi. Bunu da mahkemede onaylatır ve hüccetini alırdı⁴³¹. Ancak voyvoda, mukâta‘anın yıllık vergisinden karşılanmak üzere tahsis olunan vazifelerin mutasarrıflarının feragat ve kasr-ı yedlerinde söz sahibi idi. Voyvoda Mustafa Ağa, voyvodalık mukâta‘asının yıllık vergisinden karşılanmak üzere 10 akçe vazifeye mutasarrıf olan İshak’ın kendisinin ricasıyla vazifesinin Hüseyin b. Abdullah Halife’ye verilmesi için divana başvurmuştu. Merkez tarafından uygun görülen bu durum neticesinde Hüseyin’e berat verilmişti⁴³².

Her bir voyvoda iltizam ettiği senenin hesabından sorumluydu. Kendinden önceki senelere ait tahsil edilemeyen yıllık vergilerin tahsilinden sorumlu tutulmamaktaydı. İlgili senelere ait tahsilat içinse merkezden bir mübaşir gönderilir

⁴³¹ Şeyh Bızını aşireti maktû‘sunun yarı hissesinin malikâne sahibi olan Seyyid Ali, “mutasarrıf olduğu hissesin hüsn-i rızâ ve ihtiyâr ve ferâğ-ı mu‘teber-i kat‘i ile elli gurûş bedel-i makbûz mukâbili” Seyyid Mehmed’e devretmiştir. 13 Şevval 1144 (9 Nisan 1732) tarihli satış hücceti için bkz.: BOA, D.BŞM.MLK-14106, s.31.

⁴³² 15 Şaban 1146 (21 Ocak 1734) tarihli berat için bkz.: BOA, D.BŞM.DBH.-D.25-G.30.

ve Diyarbekir valisi ile birlikte alt malikâne sahiplerinin ve mültezimlerin borçlu oldukları meblağlar tahsil edilirdi⁴³³.

Merkezî hazinenin mu'accele dışında mukâta'alardan sağladığı gelirlerden biri resm-i cülûs diğeri cebeli bedeli idi. Resm-i cülûs, yeni bir sultan tahta geçtiğinde her bir malikâne sahibinden, ödediği mu'accelede % 25'i oranında hesaplanarak alınan vergi idi. Bu verginin toplanmasına 1703 yılında başlanmış ve 1754 yılından sonra son verilmişti⁴³⁴. Diyarbekir voyvodası bu vergiyi eksiksiz toplayacak ve merkezî hazineye ulaştıracaktı. Diyarbekir voyvodalığı aklâmından olan gelir kaynaklarından *her bin gurûş mu'acceden ikişer yüz elli gurûş* hesabına göre örneğin Amid kazasında yer alan Kakani köyünün 18 kuruş olan mu'accesine karşılık 4,5 kuruş resm-i cülûs alınacaktı⁴³⁵.

Cebeli bedeli ise 1650 yılında, özellikle malî kriz zamanlarında tımar ve zeamet sahiplerinden sefere götürmek zorunda oldukları cebeli yerine onun masraflarına eşit miktarda alınmaya başlanan vergiydi. Konulduğu ilk zamanlarda bu

⁴³³ R.1158 (1745/46) senesine ait voyvodalık, avarız ve cizye mâllarından malikâne sahibi ve mültezimlerin zimmetlerinde kalanların tahsili konusunda Diyarbekir valisi ve mübaşirin görevli olması hakkında bkz.: BOA, MAD-10188, s.400.

⁴³⁴ M. Genç, "Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi", s.246.

⁴³⁵ 1703 yılında gerçekleşen III.Ahmed'in (1703-1730) tahta çıkmasına istinaden yenilenen berat kayıtları ve resm-i cülûs miktarları için bkz.: BOA, D.BŞM.MLK-14091, s.41; başka örnekler için aynı defterin s.43, 46, 47, 48 vd. 1730 yılında gerçekleşen I.Mahmud'un (1730-1754) tahta çıkması neticesinde yenilenen berat kayıtları ve resm-i cülûs miktarı örnekleri için bkz.: BOA, D.BŞM.MLK-14102, s.111, 115, 125 vd. 1774 yılında gerçekleşen I.Abdülhamid'in (1774-1789) tahta çıkması sebebiyle yapılan berat yenileme ve resm-i cülûs işlemleri için bkz.: BOA, KK-201, s.42-45.

verginin miktarı mu'accelenin %10'u kadarken daha sonraki yıllarda %15'e kadar çıkmıştı⁴³⁶. Malikâne sahiplerinden de 1711 Prut savaşından itibaren tahsil edilmeye başlanmıştı. Bu bedel, "sınırlı bir savaş vergisi" olarak da ifade edilmekteydi⁴³⁷. Diyarbakir Eyaleti'nin genelindeki malikâne sahiplerinden daha önceden H.1124 (1712/13) senesinde gönderilen emir doğrultusunda mu'accelerinin her 1.000 kuruşundan iki nefer ve her bir nefer için 50 kuruş bedel alınması uygun bulunmuştur. H.1130 (1717/18) senesinde eyalet içindeki toplam mu'accele miktarı 78.029,5 kuruştur. Buna karşılık olarak 156 nefer cebelinin her biri için 50 kuruştan 7.800 kuruş bedel ödenmesi gerekmektedir. Bu meblağ bu dönemdeki Avusturya seferlerinde görev yapan kapıkulunun mevâciblerine tahsis olunmuştur⁴³⁸.

Cebeli bedelini devlet belirli ihtiyaçlarına da tahsis edebilirdi. 5 Zilhicce 1187 (17 Şubat 1774) tarihli belgeden tespit edildiği üzere devlet, baruthanede üretilecek barut masrafının karşılanması için Diyarbakir'deki mukâta'a sahiplerinden toplanan cebeli bedelinden 9.665 kuruşun acilen tahsil edilerek gönderilmesini talep etmişti⁴³⁹. Bölgede cebeli bedelini toplayan bir görevli bulunmasına rağmen Diyarbakir valisi ve Diyarbakir voyvodasının, devlet için önemli olan bu verginin tahsil edilerek gönderilmesinde görevlendirilmiş olması önemli bir ayrıntıdır. Dolayısıyla Diyarbakir valisi, eyaletin en yüksek ehl-i örf görevlisi olması dolayısıyla, Diyarbakir voyvodası da konunun mukâta'aları ilgilendirmesi bakımından devletin muhatap saydığı görevlilerdir. Bunun yanında görüldüğü üzere Diyarbakir

⁴³⁶ B. Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi*, s.168-69.

⁴³⁷ Y. Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, s.75.

⁴³⁸ 1718 senesine ait sadrazam telhisi için bkz.: BOA, MAD-4748, s.76.

⁴³⁹ BOA, CML-21148.

voyvodasının yetki alanı yalnızca Diyarbekir voyvodalığı mukâta‘ası üzerinde değildi. Kimi zaman devletin bölgeden talep ettiği vergileri toplamakla da görevlendirilebilmekteydi.

Diyarbekir voyvodasının en önemli görevlerinden biri de ilgili yerlere gönderilmek üzere bölgeden devlet adına zahire satın alınması ve nakledilmesiydi. Voyvoda bölgeden satın alacağı zahireyi ve peksimeti temin ederek kelekçi esnafına teslim ederdi. Bunların keleklerle yüklenmesi ve ilgili yerlere nakledilmesi için kelek başına tespit edilen ücreti esnafa ödemek suretiyle görevi tamamlanmaktaydı. 12 Rebiülevvel 1146 (23 Ağustos 1733) tarihli belgenin⁴⁴⁰ gösterdiği üzere H.1146 (1733/34) senesinde Diyarbekir Eyaleti’nden buğday ve arpa satın alınması, peksimet pişirilmesi ve bunların keleklerle Bağdat’a ulaştırılması görevi Diyarbekir voyvodası Şem‘an-zâde Hüseyin Ağa’ya verilmişti. Bunun için Hüseyin Ağa, Şat nehrinin kenarında kelekâne olarak bilinen yerdeki kelekçi esnafından bu işte kullanılmak üzere on beş kelek gemisi yapımı talebinde bulunmuştu. Eskiden beri uygulanagelen usûl şu şekildeydi: Tulumları esnafa ait olmak üzere her kelek için 250’şer tulum kullanılmıştı. Keleklerin inşa edilmesi ve içerisindeki gereçleriyle birlikte her bir kelek 180 kuruşa kiralanmıştı. Bağdat’a ulaştırılmak için 7.644 batman peksimed, 2.862 batman un, 700 İstanbul kilesi buğday, voyvoda tarafından kelekçi esnafına teslim edilmişti. Bu erzakın taşınması için gerekli olan on beş keleğin 180 kuruştan 2.700 kuruş tutan masrafı voyvoda tarafından kelekçi esnafına ödenmişti.

⁴⁴⁰ BOA, D.BŞM.DBH-D.24-G.80. Aynı konuyla ilgili olarak 13 Zilkade 1146 (17 Nisan 1734) tarihli bir diğer hüküm için bkz.: BOA, D.BŞM.DBH-D.24-G.86.

Diyarbakir voyvodası olan Ahmed, H.1156 (1743/44) senesinde Diyarbakir Eyaleti'nden iki defa olmak üzere zahire satın alımını yapmıştı. Yine aynı sene Bağdat'a zahire nakledilmesi için 150 adet kelek gemisinin inşa ettirilmesinde ve Van Kalesi'ne 30.000 kile buğday ile 20.000 kile arpanın gönderilmesinde görevlendirilmişti⁴⁴¹.

Devlet, voyvodanın sahip olduğu bölgesel kuvveti kimi askerî işleri için de kullanabilmekteydi. Basra'da isyan eden aşiretleri ortadan kaldırmak için Rakka valisi ve Bağdat valisi ile birlikte voyvoda Milli İsmail Bey de görevlendirilmişti⁴⁴².

3.1.4 Voyvodalık İşlerinin Yürütülmesi

Diyarbakir voyvodalığının yöneticisi konumunda bulunan voyvoda, malikâne uygulaması kapsamına alınana kadar, voyvodalık mukâta'asını iltizamla deruhte eden bir mültezimdi. İltizamına dahil olan mukâta'aları kendi zaptedebileceği gibi vergi gelirlerini alt mukâta'alara ayırarak yine iltizama vermek suretiyle işletebilirdi⁴⁴³. Malikâne uygulamasından önce merkez tarafından voyvodalara iltizamla verilen voyvodalık mukâta'asının yönetimi, malikâne uygulamasından

⁴⁴¹ 29 Zilkade 1157 (3 Ocak 1745) tarihli ferman için bkz.: BOA, MAD-10188, s.399.

⁴⁴² Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayîât*, s.575.

⁴⁴³ Örneğin Tokat voyvodası, Rum hazinesine ait mukâta'aların bütünü iltizama verebileceği gibi parça parça da iltizama verebilirdi. Bu alt mültezimler de çoğunlukla yörenin eşraf ve ayanından kimseler olmaktaydılar, E. Özvar, *Rum Hazine Defterdarlığından Tokat Voyvodalığına Geçiş*, ss.42-43.

sonra malikâne sahipleri tarafından yine voyvodalara havale edilmek suretiyle yürütülmüştü. Voyvodalar da iltizamları dahilindeki voyvodalık mukâta‘asının *aklâm* olarak ifade edilen vergi birimlerini malikâne üzere vererek ya da maktû‘ hale getirerek vergilerini toplamaktaydı. Mukâta‘anın *tevâbi‘i* olarak belirtilen bölümünü ise cizye, avarız ve nüzül vergileri oluşturmaktaydı. Bunlar zaman zaman eyaletin tamamını kapsarken zaman zaman da belirli kazalarını kapsamıştı. Voyvoda da bu vergileri iltizamla mültezimlere vermek suretiyle toplatmaktaydı⁴⁴⁴.

Voyvodaların daha önce de belirtildiği üzere en önemli görevleri yıllık vergilerin toplanıp ilgili yerlere gönderilmesiydi. Ancak bu konuda herhangi bir eksiklikleri görüldüğü zaman hapsedilebilirlerdi. Bunun yanında voyvodalar gerekli tahsisatları yapamadıkları durumlarda ilgili meblağ kendilerinin mal ve eşyalarından tahsil edilirdi. Örneğin 7 Zilhicce 1171 (12 Ağustos 1758) tarihli bir hükümde görüldüğü üzere R.1170 (1757/58) senesi Diyarbekir voyvodası olan Ahmed, yıllık vergileri toplamış ancak “umûr-ı mühimme havâlâtını” yerlerine teslim etmeyerek “saliyâneci ve havâlecileri⁴⁴⁵” sıkıntıya sokmuştu. Voyvoda vekili Feyzullah’ın elindeki temessüklere göre alt malikâne sahibi ve mültezimlerin zimmetlerinde bulunan yıllık vergi, merkezden gönderilen mübaşir tarafından tahsil edilecekti. Ancak eğer voyvoda vekili ödenen ve ödenmeyenleri kaydetmemişse, üst malikâne

⁴⁴⁴ Cizye vergisinin toplanması hakkındaki ferman için bkz.: BOA, MAD-10188, s.398.

⁴⁴⁵ “Mukâta‘a gelirlerinden mahallinde yapılan harcamalara (ocaklık vb.) tahsis edilen veya merkezi hazineye yapılması gereken ödemeleri (irsaliye) ilgili yerlere ulaştırılan havale olarak isimlendirilen bir görevli atanabilmekteydi”, bkz.: B. Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi*, s.138.

sahiplerinin de isteğiyle voyvoda ve vekili hapsedilecek ve ilgili meblağ bunların mal ve eşyalarından tahsil edilecekti⁴⁴⁶.

Voyvodanın, ilgili senelere ait yıllık vergiden zimmetinde herhangi bir meblağ kalır ise ve bunu zamanında ödeyemezse bu, kimi zaman voyvodalık mukâta‘asının malikâne sahipleri tarafından karşılanırdı. Sonrasında ise ilgili meblağ yine voyvodanın kendisinden tahsil edilirdi. 7 Zilhicce 1150 (26 Şubat 1738) tarihli belgede R.1149 (1737/38) senesi Diyarbekir voyvodalığı, R.1150 (1738/39) senesi avarız ve bedel-i nüzülü, R.1151 (1739/40) senesi cizyesinden ödenmesi gereken yıllık vergiden Diyarbekir voyvodası İsmail’in havale ve teslimatlar dışında zimmetinde 1.500 kuruş kalmıştı. Bu meblağı gerektiği zamanda göndermediği için yıllık vergiden karşılanması gereken havale ve kalemiye akçeleri voyvodalığın malikâne sahibi Mehmed Emin tarafından karşılanmıştı. Daha sonrasında ise malikâne sahibi bu meblağın voyvodadan tahsil edilmesi için bir vekil göndermişti⁴⁴⁷.

Voyvodanın zimmetinde herhangi bir şey varken eğer vefat ederse, borcu terekesinden ve varislerinden tahsil edilmekteydi. Örneğin Evâ’il-i Cemaziyelahir 1156 (23 Temmuz-1 Ağustos 1743) tarihinde Diyarbekir valisi ve kadısına

⁴⁴⁶ BOA, MAD-10200, s.239. Yine Diyarbekir voyvodası Ebubekir Ağa’nın R.1181-1182 (1767/68-1768/69) senelerine ait Diyarbekir cizye ve avarız mâllarından karşılanacak çadır masrafı dışında 63.288,5 kuruş zimmeti bulunmaktadır. Bunun mal ve eşyalarından tahsil edilmesi hakkında bkz.: BOA, MAD-9997, s.210.

⁴⁴⁷ BOA, MAD-10179, s.244.

gönderilen bir hükümde görüldüğü üzere R.1148 (1736/37) senesi Diyarbekir voyvodası ve mübâya‘acısı olan Şem‘an-zâde Hüseyin Ağa, Bağdat’a nakil işinde kullanılmak üzere kelek siparişinde bulunmuştu. Kelekçi taifesi ise keleklerin masrafını kendilerine havâle olunan yerlerden alacaklardı. Ancak almaları gereken meblağların tahsilinde büyük zorluklar yaşamışlardı. Bu sırada tahsil edilemeyen keleklerin masrafı vefat eden Hüseyin Ağa’nın muhallefâtından talep edilmişti. Muhallefâtı ellerinde tutan Hüseyin Ağa’nın kardeşleri ise buna karşı çıkmışlardı. Kelekçi taifesi de sorunlarının çözümü için merkezden bir mübaşir görevlendirilmesi talebinde bulunmuşlardı⁴⁴⁸.

Görev süresi devam ederken voyvoda eğer ölürse Diyarbekir voyvodalığı mukâta‘asının yıllık gelirinden yapılacak tahsisatlar yine voyvodanın muhallefâtından karşılanacaktı. Örneğin Evâsıt-ı Cemaziyelahir 1155 (13-22 Ağustos 1742) tarihli belgede Van Kalesi neferlerinin mevaciplerinin voyvoda Mustafa Ağa’nın ölmesi üzerine karşılanamamış olduğu belirtilmektedir. Bu durumda bu neferlerin talebi doğrultusunda mevaciplerin, Mustafa Ağa’nın muhallefâtından karşılanmak üzere varislerinden alınması uygun görülmüştü⁴⁴⁹. Dolayısıyla bir sonraki senenin voyvodası kendisinden önceki bir kısım ödemeleri üstlenmek zorunda değildi.

⁴⁴⁸ BOA, DAD-1, s.37.

⁴⁴⁹ BOA, DAD-1, s.2.

Voyvoda olarak görevde bulunan kişi, malikâne üzere verilen her mukâta'anın mu'accesinin belirli bir miktarını, *vech-i maişet*⁴⁵⁰ olarak alırdı. Bu meblağ, voyvodanın yıllık vergilerin tahsil edilmesinde kendisine yardım edecek olan Diyarbekir valisine yapılacak olan ödemelerde kullanılmaktaydı. Örneğin Çermik kazasında bulunan Bistin-i Süfla ve Bistin-i Ulya köyleri, 1 Cemaziyelahir 1110 (5 Aralık 1698) tarihinde 110 kuruş mu'accele ile malikâne üzere deruhte edilmişlerdi. Bu mu'acceleinin %20'si yani 5,5 kuruşu "ma'ışet-i voyvoda" olarak voyvodaya bırakılmıştı⁴⁵¹. Yine Karaulus aşiretine bağlı olan Şihan cemaati, 15 Şevval 1110 (16 Nisan 1699) tarihinde 1.700 kuruş mu'accele ile deruhte olunmuştu. Aynı şekilde bu mu'accele miktarının da %20'si yani 85 kuruşu "vech-i ma'ışet" olarak voyvodaya verilmişti⁴⁵².

Bu konuyla ilgili örnekler çoğaltılabilir. Daha öncede belirttiğimiz gibi Diyarbekir Eyaleti'ndeki havâss-ı hümâyûnların malikâne üzere satışından görevli olan Abdülkadir Ağa'nın bir arzında belirtildiği üzere Berazi kazasında bulunan iki *hâlî ve harâbe* köyün *şen ve âbâdân* hale getirilmesi için müzayede yapılmış ve 20 kuruş mu'accele ile Seyyid Abdurrahman ve Mustafa üzerlerine verilmesi uygun görülmüştü. "Ferman olunduğu üzere mu'accesini olan 20 gurûşun 1 gurûşu vech-i ma'ışet olarak alıkonulmuş ve geriye kalan 19 gurûş mu'accesini asitâne-i sa'âdet hazinesine teslim edip her sene mâl-ı mîrisini ve kalemiyyesini teslim etmek üzere

⁴⁵⁰ Vech-i maişet'in sözlük anlamı, geçim vasıtasıdır. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara 1997, s.1142.

⁴⁵¹ BOA, MAD-3669, s.72.

⁴⁵² BOA, CML-17756.

‘Abdurrahman ve Mustafa kullarına te’bîden malikâne olunmak üzere” deruhte edilmişti⁴⁵³.

Uygulamanın ilk yıllarında bu ma’îşet miktarı, belgelerde belirtiliyor olmasına rağmen daha sonraki yıllar için bunun mu’accelenin ne kadarlık bir kısmını kapsadığı ya da alınmaya devam edip etmediği açık değildir. Savur kazasına bağlı olan Çarşı köyü, 50 kuruş mu’accele ile “iktizâ eden kalemiyye ve *voyvoda ma’îşetin* virub şen ve abâdân eylemek şartıyla” 11 Safer 1147 (13 Temmuz 1734) tarihinde Hüseyin ve ‘Abdulbaki adlı kişilere malikâne üzere deruhte edilmişti⁴⁵⁴. Ancak burada ma’îşet olarak verilen miktarın ne kadar olduğu belirtilmemektedir.

İltizam sisteminin Osmanlı Devleti’nde uygulanması sırasında eyaletteki yöneticilerin mültezimlere vergilerin toplanması sırasında yardım etmek durumunda oldukları ve gerektiğinde askerî birlikleriyle destek verdikleri bilinmektedir⁴⁵⁵. Diyarbakir Eyaleti’nde de mukâta‘alarla ilgili işler Diyarbakir valisi ve kadısının yetkisi dahiline girmektedir. Özellikle mukâta‘alardan yıllık vergilerin toplanmasında yaşanan sıkıntılarda merkezden sık sık bu görevlilere emirler gönderilmiştir. Diyarbakir voyvodalığında da voyvodalık mukâta‘ası aklâmından yıllık vergilerin toplanması için voyvodalara “himmet” veya “i’nâyet” olarak ifade edilen yardım için Diyarbakir valilerine voyvodalar tarafından belli bir meblağ ödenirdi. Bu voyvodalık mukâta‘asının yıllık vergisinden değil voyvodanın kendisi

⁴⁵³ BOA, AE.SMSTII-D.8-G.771.

⁴⁵⁴ BOA, MAD-9518, s.72.

⁴⁵⁵ H. İnalçık, “Military and Fiscal Transformation”, s.328.

tarafından karşılanırdı. 11 Şevval 1111 (1 Nisan 1700) tarihinde hem Diyarbekir valisine hem de Diyarbekir voyvodası Elhac Şaban'a gönderilen emir bu konuyla ilgilidir. Diyarbekir valilerinin voyvodalardan aldığı 6.000 kuruş kalemiye ve 1.000 kuruşluk ödeme voyvodanın ma'îşetinden karşılanacak ve voyvodalık mukâta'asının yıllık vergisine dokunulmayacaktı. Voyvodalık aklâmından olan mukâta'aların yıllık vergilerinin valilerin "himmeti" ile toplanmasına ihtiyaç duyulduğu için ödenen bu miktarlar dışında valiler voyvodalardan başka talepte bulunmayacaklar, voyvodalar da bu meblağı voyvodalık mukâta'asından karşılamaya çalışmayacaklardı⁴⁵⁶.

Bu uygulama, voyvodalık mukâta'asının malikâneye konu olduğu yıllarda da devam etmişti. Malikâne sahipleri de buna müsaade etmişler ve valiler yine voyvodalar tarafından ödenen meblağ karşılığında mukâta'aların yıllık vergilerinin tahsil edilmesinde yardımcı olmuşlardı. Diyarbekir voyvodalıklarına Diyarbekir valisinin yıllık vergilerin tahsili için yardım etmesi konusunda H.1161 (1748) yılında bir emir gönderilmişti. Bu yardım karşılığında da voyvodalar, valilere 1.000 kuruş ödeme yapacaklardı. Bu meblağ dışında valilerin herhangi bir şey talep etmeleri de yasaklanmıştı. Valilerin voyvodalardan bunun dışında talepte bulunmamaları konusunda daha önceleri de pek çok emir gönderilmişti. Voyvodalık mukâta'asının malikâne sahiplerinden Elhac Mehmed Sadık da gönderdiği bir arzuhalde "vüzerâ-yı 'izâmdan birisi müceddeden vârid oldukda emvâl-i mîriye tahsiline voyvodalara i'ânet eylemek mukâbelesinde" voyvodalardan 1.000 kuruş verdiklerini ve bunun dışında voyvodalardan herhangi bir şey talep etmemeleri hususunda emir verildiğini belirtmekteydi. Ayrıca bu meblağın voyvodalığın malikâne uygulamasından önce

⁴⁵⁶ BOA, MAD-2467, s.250.

alınageldiğini ancak voyvodalık uygulamaya dahil edildikten sonra bu meblağın ödenmek zorunda olmamasına rağmen yine de kendilerinin rıza gösterdiğini belirtmekteydi. Ancak valilerin bunun dışında herhangi bir talepte bulunmaması için H.1161 (1748) yılında gönderilen emre uygun hareket etmeleri konusunda yeniden bir emir daha yazılmasını malikâne sahibi Elhâc Mehmed Sadık Ağa talep etmişti⁴⁵⁷.

Diyarbakir şehrine dışardan gelen şarap gibi Müslümanlar arasında satışı yasak olan malların, “bu hamrın mîrisi vardır” diye alınıp satılmasına Diyarbakir voyvodası izin verince mahalle ve çarşılar arasında Müslümanlar tarafından bu ürünler aşikar bir şekilde alınıp satılır olmuştu. Ancak Diyarbakir şehrine her hafta ikişer üçer yük şarap (hamr) geldiğinin ve bunun alınıp satılmasına göz yumulduğunun merkez tarafından tespit edilmesi üzerine konuyla ilgili emir ulaştığında, dışarıdan Diyarbakir’e şarap gelmesine ve satışına kesinlikle izin verilmemesi emredilmişti. Bu emrin uygulanması ve gerektiği zaman ilgili kişilerin uyarılması ise Diyarbakir valisi tarafından yapılacaktı. Bundan sonra Diyarbakir şehrine dışarıdan bir şekilde şarap geldiği ve bunun alınıp satılmasına izin verildiği merkez tarafından tekrar tespit edilirse bundan Diyarbakir valisinin sorumlu tutulacağı ve buna göre davranılacağı da aynı emirle bildirilmişti⁴⁵⁸.

Voyvodanın, malikâne uygulamasının voyvodalık mukâta‘asına uygulanmasından öncesinde ve sonrasında, görevini gereği gibi sürdürüp sürdürmediği vali ve kadı tarafından kontrol edilmekteydi. Voyvodanın görev süresi

⁴⁵⁷ 11 Safer 1171 (25 Ekim 1757) tarihli tezkire için bkz.: BOA, MAD-10200, s.238.

⁴⁵⁸ Evâhir-i Muharrem 1122 (22-31 Mart 1710) tarihli ferman için bkz.: BOA, CZB-442.

içinde yıllık vergilerin toplamasından ve ilgili yerlere ulaştırmasına kadarki işlerin takibinde büyük özen gösterilmesi, hem ehl-i örften (bu vali olabileceği gibi mütesellim de olabilir) hem de kadıdan istenmekteydi. Örneğin voyvoda atanması için gönderilen bir ferman, bu konuyu şöyle açıklamaktaydı: “...sen ki mütesellim-i mumâ-ileyhsin voyvoda-i mumâ-ileyhin sene-i merkûma mahsûben voyvodalık-ı merkûmu sâbıkı üzere zabt ve rabtına ve emvâl-i mîrîsinin tahsîl ve havâle olunan mahallere edâ ve teslîmi husûsunda ihtimâm ve dikkât ve hilâf-ı emr-i ‘âlişânım vaz‘ ve hareketden mübâ‘adet eyleyesin ve senki kadı-yı mumâ-ileyhsin sen dahi müceb-i emr-i şerifimle ‘amel ve hareket eylemek bâbında fermân-ı ‘âlişânım sâdır olmuştur”⁴⁵⁹.

Voyvoda ile eyaletin en büyük idarecisi olan valiyi karşı karşıya getiren en önemli husus ise voyvodalık mukâta‘asının yıllık gelirinden valiye yapılan “kalemiye” ödemelerinde yaşanan sıkıntılardı. Kalemiye vergisi, mukâta‘a, avarız ve cizye gelirlerine bağlı olarak alınan bir vergi idi⁴⁶⁰. Voyvodalık ve tevâbi‘i mukâta‘asının kalemiye resminin bir kısmı sadrazam payı olarak bir kısmı da defterdarın payı olarak hesaplanırdı. Buna karşılık voyvodalık *aklâm*ındaki mukâta‘a ve maktû‘ların kalemiye resmi ise Diyarbekir valilerine ödenirdi⁴⁶¹. Zaman zaman voyvodalar, mukâta‘aya ait yıllık vergiyi toplamakta zorluklar yaşadıklarından

⁴⁵⁹ 4 Zilhicce 1186 (26 Şubat 1773) tarihli ferman için bkz.: BOA, CD-16836.

⁴⁶⁰ B. Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi*, s.75.

⁴⁶¹ Diyarbekir voyvodası Kürd Ahmed Ağa’nın 1670/71 yılında Diyarbekir beylerbeyisine 1.250 kuruş kalemiye ödemektedir. Bu beylerbeyinin eyalette hükümet adına gelir toplayan görevlilerden aldığı paydır, İ.Metin Kunt, *Bir Osmanlı Valisinin Yıllık Gelir-Gideri Diyarbekir 1670-71*, İstanbul 1981, s.18, 21.

valilere kalemiye ödemelerini yapamamaktaydılar. Örneğin 8 Cemaziyevvel 1103 (27 Ocak 1692) tarihli belgede⁴⁶², Diyarbekir muhafızı Vezir Ali Paşa'nın "voyvodalık kalemiyesi" diye voyvodadan her ay 912,5 kuruş istediği görülmektedir. Ancak voyvoda, divana gönderdiği arzda voyvodalık mukâta'asının yıllık vergisini toplayamadığını belirterek bu sebepten valinin isteğini yerine getirmenin hem kendisine hem de devlete zarar vereceğini ifade etmekteydi. Divandan çıkan kararlar yalnızca yıllık vergi hazineye ulaştırılacak ve valiler voyvodadan kalemiye talebinde bulunmayacaklardı.

3.1.5 Voyvodalık İşlerinin Yürütülmesini Sağlayan Görevliler

Diyarbekir voyvodasının, voyvodalık işlerini yerine getirmek için bir kadrosunun olduğu şüphesizdir. Ancak bunların nasıl bir örgütlenmeye sahip olduklarını tespit edemesek de elimizde ki bir kısım ipuçları bunlar hakkında fikir sahibi olmamıza imkan sağlamaktadır. Aşağıda tespit edebildiğimiz ölçüde voyvodalık işlerinin yürütülmesini sağlayan görevliler üzerinde durulacaktır.

Bu görevlilerden ilki *voyvoda katipleri* idi⁴⁶³. Mukâta'aların muhasebelerini tutmak ve senetlerini yazıp suretlerini korumak, mültezimlerin deruhte ettikleri alanları doğru olarak kaydetmek, mukâta'aların yıllık gelir ve giderlerini yazmak

⁴⁶² BOA, D.BŞM.DBH-D.13-G.18.

⁴⁶³ DŞS-352, s.6, 8; DŞS-310, s.8; BOA, D.BŞM.MLK-14094, s.7; BOA, D.BŞM.DBH-D.24-G.20; BOA, CML-17756; BOA, MAD-10188, s.400.

katiplerin görevleri arasındaydı⁴⁶⁴. Dolayısıyla bu katiplerin⁴⁶⁵, voyvodalığa ait muhasebe defterlerini düzenlemek ve merkez tarafından düzenlenen defterlerin yazılarını okuyabilecek ve hesapları buna göre tutacak kişiler olması gerekmektedir. *Diyarbakir hazinesi defterleri* olarak adlandırılan bu defterler, Osmanlı malî belgelerinin yazı stili olan siyakat yazısı⁴⁶⁶ ile yazılmıştı. Dolayısıyla bu kayıtları okuyabilecek yetkinliğe sahip kişilerin bu görevde bulunması gerekmektedir. Tespit edebildiğimiz katiplerin yalnızca isimleri ve ünvanları hakkında bilgimiz vardır. Bir tür çeşitliliğe sahip olan bu ünvanlar arasında *ağa, efendi ve çelebi* yer almaktadır. Dolayısıyla bu görevlilerin merkezî bürokrasi içinden bölgeye gönderilen görevliler oldukları tahmin edilebilir. Ancak yüzyılın sonlarında artık bu görevi yapan kişilerin aynı yetkinlikte olmadıkları anlaşılmaktadır. Diyarbakir voyvodası Elhac Mehmed Emin Ağa, katibinin siyakat yazısına aşina olmadığı için mukâta‘alara ait çoğu kaydın okunamadığını belirterek bu durumun yıllık vergilerin toplanmasında sorun çıkardığını belirtmişti. Bunu önleyebilmek için “Diyarbakir voyvodalığı tevâbi‘inden olan maktû‘ât-ı mîrîyenin kuyûdâtı siyakâtden rik’aya” çevrilerek merkezden bir suret defter gönderilmesini isteyen bir arzda bulunmuştu⁴⁶⁷.

⁴⁶⁴ B. Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi*, s.138.

⁴⁶⁵ Bu görevlilere malikâne sahibi olarak da rastlanmaktadır. Örneğin Onarım mezraasıyla birlikte Balat köyü ve Serküran köyünün malikâne sahiplerinden biri olarak “Seyyid Mustafa Kamil Efendi kâtib-i voyvoda”yı görmekteyiz. Bkz.: BOA, D.BŞM.MLK-14094, s.7.

⁴⁶⁶ Maliye kayıtları ve hazine tezkireleri, Selçuklular ve İlhanlılarda olduğu gibi Farsça ve siyakat harfleri ile yazılmaktadır. Bkz.: İ.H. Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, s.365.

⁴⁶⁷ BOA, D.BŞM.MLK-14094, s.20.

Bunun yanında voyvodanın bir de mührü bulunmaktaydı. Bölgeden merkeze gönderilecek defter ve belgelerde herhangi bir karışıklığa meydan vermemek için ilgili senenin voyvodası mührünü merkeze bildirirdi. Örneğin R.1106 (1695/96) senesi voyvodası olan Milli İsmail Beğ'in mührü bu seneye ait muhasebe defterine kaydedilmişti⁴⁶⁸.

Bilindiği üzere Osmanlı şehirlerinde devlete ait belgeler (mufassal ve icmal defterleri, avarız ve cizye defterleri suretleri gibi), devlet geliri için ahalden toplanan para ve tüccarın kıymetli malları iç kalede (hisarda) saklanmaktaydı⁴⁶⁹. Diyarbakır hazinesine ait defterler, Diyarbakır valisinin mührü ile Diyarbakır kalesinde muhafaza edilirdi⁴⁷⁰. Defterlere ihtiyaç duyulduğunda kadı tarafından açılır ve işlem görülürdü⁴⁷¹.

Voyvoda, iltizam ettiği süre sonunda ilgili senelere ait muhasebesini görmeye merkeze gitmek zorundaydı. Burada “senedât-ı mu‘tebereyi” yani voyvodalık mukâta‘asının yıllık vergisinden yapılan vazife ödemelerini ve çeşitli teslimatları yaptığını gösteren temessükleri kalemlerine teslim eder, “cânib-i mîri ile hesâbın rü‘yet ve zimmetinde her ne mikdâr mâl-ı mîri zuhûr eder ise edâsına ta‘ahhüd” eyledikten sonra kendisine bir temessük verilir ve Baş Muhasebe’de kaydı

⁴⁶⁸ “Hâlâ voyvoda olan İsmâ‘il Beğ’in mührüdür tatbik iktizâ eyledikde nazar oluna”, bkz.: BOA, MAD-10142, s.154.

⁴⁶⁹ Ö. Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara 1995, s.39.

⁴⁷⁰ Diyarbakır kalesinin kullanıldığı diğer amaçlar için bkz.: İ.Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır*, s.21-23.

⁴⁷¹ 16 Receb 1110 (18 Ocak 1699) tarihli emir için bkz.: BOA, MAD-4879, s.64.

yapılırdı⁴⁷². Ancak bazen muhasebesini görmek için merkeze gidemediği durumlar da olabilmekteydi. R.1999 (1785/86) senesi voyvodası olan Şeyhzâde İsmail, arkasında bırakacağı güvenilir bir adamı olmadığı, bölgede bulunan mübaşirlere de böylesi yüklü bir meblağı teslim etmekle mukâta'anın yıllık vergisinin telef olacağı gibi gerekçelerle merkeze fiilî olarak gitmeyip yıllık vergiyi teslim etmek için merkezden bir görevli gönderilmesi talebinde bulunmuştu. Merkez tarafından voyvodanın talebi uygun görülmüş ve konuyla ilgili birinin görevlendirileceği hakkında Evâil-i Cemaziyelahir 1200 (1-10 Nisan 1786) tarihinde Diyarbekir valisine emir yazılmıştı⁴⁷³.

Geniş bir faaliyet sahasını kapsayan voyvodalık mukâta'asının gelir kaynaklarının işlerinin belirli bölümlere ayrılmak suretiyle farklı katipler tarafından yürütüldüğü tespit edilmiştir. Örneğin 23 Receb 1144 (21 Ocak 1732) tarihli beratta⁴⁷⁴, Diyarbekir voyvodalığına tabi olan kara tamga mukâta'asının katibi Seyyid Osman'a yine bu mukâta'anın yıllık vergisinden karşılanmak üzere günlük 10 akçe ulufe verilecekti. Seyyid Osman vefat edince oğlu Seyyid Ahmed, boşalan katiplik görevinin yine aynı şartlar altında kendisine verilmesi için divana arzda bulunmuştu. Durum merkez tarafından uygun görülmüş ve günlük 10 akçe ulufesini kara tamga mukâta'asının yıllık vergisinden ödenmek üzere adıgeçen katiplik Seyyid Ahmed'e verilmişti. Böylece voyvodalığı oluşturan yerlerin bir kısmının işlerini yürüten ayrı görevliler bulunduğu ve bunların ilgili mukâta'adan karşılanmak üzere

⁴⁷² 15 Safer 1182 (1 Temmuz 1768) tarihli Baş Muhasebe kaydı için bkz.: BOA, MAD-3120, s.143.

⁴⁷³ BOA, DAD-4, s.134.

⁴⁷⁴ BOA, D.BŞM.DBH-D.26-G.18; BOA, D.BŞM.DBH-D.26-G.75.

ulufe alarak bu görevleri yerine getirdikleri anlaşılmaktadır. Bunun yanında Seyyid Ahmed'in isminin arkasından dua olarak zikredilen “zîde şerefuhu siyadetuhu” kalıbından ve “kıdvetü's-sadât-ı kirâm” elkâbından kendisinin “seyyid”⁴⁷⁵ olduğu görülmektedir. Dolayısıyla voyvodalık işlerini yapacak olanlar bölge ahalisinden ancak seçkin kişiler içerisinde tercih edilmişlerdi. Bunun yanında katibin tespitinde voyvodanın bir müdahalesi olmadığını da görmekteyiz. Yani her ne kadar voyvodalığın gelir kaynaklarından birini oluştursa da işlerinin yürütülmesi merkez tarafından uygun görülen bir katip tarafından yerine getirilmekteydi.

Voyvodalık aklâmından olan bazı mukâta'alar da kendi içlerinde bir örgütlenmeye sahiptiler. Örneğin tamga-yı siyah mukâta'asının gelirlerinden birini oluşturan yaban bezi dellallığı görevi de malikâneye konu olan alanlardan bir tanesi

⁴⁷⁵ “Seyyid ve Şerif olmanın temel ölçütü, Hz.Peygamber ailesi ya da Ehl-i Beyt'e mensubiyettir”. İslamiyet sonrasında toplumun bir üyesi olan seyyidler, soylarının asilliği sebebiyle şahsında topladığı üstün özelliklerle toplum içinde manevi bir güce sahip olmaya başlamışlardır. Bu özelliği ona kazandıran ise Hz.Peygamber'in ölümünden sonra hilafet sorunu etrafında süren mücadele ve tartışmalardır. Seyyid ve şeriflerin manevi etkinlikleri yani İslamiyet'i yayma misyonları Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren varolmuştur. Devletin ve toplumun bunlara gösterdiği saygı şüphesiz ki devlet yararına gelişmeleri beraberinde getirir. Devletin ilk zamanlarında yeni yerlerin fethedilmesiyle buralarda devletin ve İslam'ın gücünün yayılmasında rol oynamışlardır. Devlet de onların bu hizmetlerini karşılıksız bırakmamıştır. Onlar için kurulan meskenler ve tahsis edilen vakıflar yoluyla kendileri korunmuştur. Bunun yanında vergi muafiyetleri de sağlanmıştır. Bkz.: Rüya Kılıç, “Seyyid ve Şeriflerin Osmanlı Yönetimiyle İlişkileri: XIV-XVI. Yüzyıllar”, *Uluslararası Kuruluşunun 700. Yıldönümünde Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti Kongresi 07-09 Nisan 1999*, Konya 2000, s.425-436.

idi. Bu görev kapsamına giren vergileri ödemeyenlerden tahsilat, “tellâlık zabitleri” yoluyla yapılacaktı⁴⁷⁶.

Voyvodanın yanında bir de *voyvoda vekili* adlı bir görevlinin olduğunu görmekteyiz. Voyvoda vekili, vergilerin toplanmasında doğrudan yetkili olmakla birlikte, voyvodanın yaptıklarından o da sorumlu tutulmaktaydı. Örneğin Diyarbekir voyvodalığı aklâmı içerisinde yer alan maktû‘ ve mukâta‘a alanlarını tasarruf eden malikâne sahiplerinden resm-i cülûsun toplanması işini voyvoda vekili Yusuf’un yaptığını tespit etmekteyiz⁴⁷⁷. Diğer taraftan R.1170 (1757/58) senesi Diyarbekir voyvodalığını deruhte eden voyvoda Ahmed’in toplanan yıllık verginin ilgili yerlere gönderilmesi konusunda yetersizliği görülmüştü. Bu nedenle voyvodanın ve “vekili Feyzullahın ber-mûceb-i temessükât zimmetlerinde icâb eden emvâl-i mîriye mübâşir ma’rifetiyle” alınacaktı. Alınamazsa hapsedilecekler ve ilgili meblağ mal ve eşyalarından tahsil edilecekti⁴⁷⁸. Bunun yanında voyvoda vekilinin arz yetkisi de bulunmaktaydı. Ergani kazasında bulunan Hasiloğlu mukâta‘asının malikâne sahibi Ömer vefat etmiş ve mukâta‘a on iki sene mahlûl (boş) kalmıştı. “Evlâdiyye şürûtu” gereğince “malikâneliğine oğlu ‘Ömer rağbet etmeyub” uzun zamandır beratsız olarak birileri tarafından zaptedilmiş daha sonra yine mahlûl (boş) kaldığının öğrenilmesi üzerine yapılan müzayede neticesinde Seyyid Hacı Abdulhamid’e

⁴⁷⁶ BOA, CML-12743.

⁴⁷⁷ BOA, D.BŞM.MLK-14091, s.41.

⁴⁷⁸ 7 Zilhicce 1171 (12 Ağustos 1758) tarihli hüküm için bkz.: BOA, MAD-10200, s.239.

malikâne üzere verilmişti. Ancak Ömer'in, bu mukâta'aya "evlâdiyye şürûtu" üzere yeniden talip olduğu Diyarbekir voyvodası vekili tarafından divana bildirilmişti⁴⁷⁹.

3.2 Malikâne Sahipleri

Bu bölümde öncelikle Diyarbekir voyvodalık mukâta'asını deruhte eden malikâne sahipleri anlatılacaktır. Daha sonrasında ise voyvodalığın *aklâmı* ya da *mülhakâtı* olarak ifade edilen alt maktû'/mukâta'aları deruhte eden malikâne sahiplerine değinilecektir.

3.2.1 Diyarbekir Voyvodalığı Mukâta'asını Deruhte Eden Malikâne Sahipleri

Voyvodalık mukâta'ası, 19 Şaban 1149 (23 Aralık 1736) tarihinde düzenlenen beratla ¼lik hisseler halinde malikâne üzere deruhte edilmişti. Her bir hisse için 10.000 kuruş mu'accele belirlenirken mukâta'anın yıllık vergisi içinse 10.443.231 akçe tayin edilmişti. Mukâta'anın ilk malikâne sahipleri Silahdar Ağası Elhac Mehmed Emin Ağa⁴⁸⁰, oğulları Kapıcılar Kethüdası Elhac Mehmed Sadık Ağa ve Matbah-ı Amire Emine Hüseyin Ağa, diğeri de Elhac Mehmed Emin'in kardeşinin oğlu Mustafa Ağa idi⁴⁸¹.

⁴⁷⁹ 9 Şaban 1160 (16 Ağustos 1747) tarihli ferman için bkz.: BOA, D.BŞM.MLK-14117, s.9.

⁴⁸⁰ Silahdar Ağası olarak gösterilen Mehmed Emin Ağa, 7 Zilhicce 1150 (26 Şubat 1738) tarihli belgede "ser-gulâm-ı bâki" olarak gösterilmektedir. Bkz.: BOA, MAD-10179, s.244.

⁴⁸¹ BOA, MAD-9518, s.1; BOA, D.BŞM-1361, s.14; BOA, MAD-3394, s.71.

R.1155 (1742/43) senesinde Elhac Mehmed Emin Ağa, oğulları Elhac Mehmed Sadık Ağa ve Hüseyin Ağa'nın mukâta'anın malikâne sahibi olma halleri devam ederken aralarına Elhac Sadullah Efendi'nin katıldığını görmekteyiz⁴⁸². Elhac Sadullah Efendi'nin de diğer malikâne sahipleri gibi merkezî bürokrasi içinde yer alan ve İstanbul'da ikamet eden görevlilerden biri olduğu söylenebilir. Ancak kendisi H.1157 (1744/45) senesinde hissesini Pir Mehmed Ağa'ya devretmişti⁴⁸³. Elhac Mehmed Sadık Ağa ise babasının mahlûlüyle 24 Rebiülevvel 1156 (18 Mayıs 1743) tarihinde düzenlenen beratla mukâta'anın ¼ ve 1/8 hisselerini 17.000 kuruş mu'accele ile üzerine almıştı⁴⁸⁴. 1 Mart 1158 (12 Mart 1745) tarihli muhasebe kaydında voyvodalık mukâta'asının malikâne sahibi olarak Elhac Mehmed Sadık Ağa, Hüseyin Ağa ve Pir Mehmed Ağa görülmektedir⁴⁸⁵.

R.1160-1168 (1747/48-1755/56) yılları arasında da bu üç kişi mukâta'ayı malikâne üzere deruhte etmeye devam etmektedirler⁴⁸⁶. Bu kişilerden Mehmed Sadık Ağa'nın H.1159 (1746/47) yılına ait bir kayıttan Darbhâne-i Amire Nâzırı

⁴⁸² BOA, MAD-3408, s.57.

⁴⁸³ BOA, MAD-3408, s.58. Malikâne uygulamasında, malikâne sahibi deruhte ettiği malikâneyi kendi isteği ile başka bir kişiye devredebilmekteydi. Böyle bir durumda mukâta'anın bulunduğu mahallin kadısından bir hüccet alıp beratlarının üzerine işlemin uygunluğunu kaydettirirlerdi. Daha sonrasında ise mukâta'ayı devralan kişiye yeni bir berat verilirdi. Bkz.: B. Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi*, s.163.

⁴⁸⁴ BOA, MAD-19186, s.74.

⁴⁸⁵ BOA, MAD-10188, s.398.

⁴⁸⁶ BOA, D.BŞM-3011; BOA, MAD-2528, s.106-107; BOA, MAD-3394, s.71-72.

olduğunu⁴⁸⁷, H.1164 (1750/51) yılında ise Kapıcılar Kethüdası olduğunu görmekteyiz⁴⁸⁸. R.1169-1173 (1756/57-1760/61) yılları arasında da yine Mehmed Sadık Ağa, Hüseyin Ağa ve Mehmed Ağa voyvodalık mukâta‘asının malikâne sahibi olma durumlarını devam ettirmişlerdi⁴⁸⁹.

R.1174-1175 (1761/62-1762/63) yılında ise yeniden dört kişi olarak karşımıza çıkan malikâne sahiplerinden Elhac Mehmed Sadık Ağa ile Hüseyin Ağa değişmezken aralarına Abdurrahman Efendi ile Abdulvahap Efendi katılmıştı⁴⁹⁰.

R.1179 (1766/67) yılına gelindiğinde ise ilk malikâne sahiplerinden Hüseyin Ağa halen mukâta‘anın hissedarlarından biri olarak devam etmekteydi. Diğerleri ise Abdurrahman Efendi, Abdulvahap Efendi ve Mehmed Tahir Ağa idi⁴⁹¹. Mehmed Tahir Ağa, voyvodalık mukâta‘asının 1/8 ve yarım 1/8’lik hisselerini 13.512,5 kuruş mu‘accele ile deruhte etmekteydi⁴⁹². Voyvodalık mukâta‘asını deruhte eden malikâne sahiplerinin aynı zamanda alt mukâta‘a/maktû‘ları da malikâne üzere deruhte ettikleri görülmektedir. Örneğin Mehmed Tahir Ağa, 25 Zilhicce 1165 (3 Kasım

⁴⁸⁷ 1 Zilkade 1159 (15 Kasım 1746) tarihli bir hüküm için bkz.: BOA, MAD-10188, s.400.

⁴⁸⁸ BOA, MAD-3394, s.71-72.

⁴⁸⁹ BOA, MAD-10199, s.143-145; BOA, MAD-10200, s.238.

⁴⁹⁰ BOA, MAD-10204, s.238; BOA, MAD-4069, s.63.

⁴⁹¹ BOA, MAD-3363, s.230.

⁴⁹² 14 Cemaziyelevvel 1179 (29 Ekim 1765) tarihinde ise ilgili kişinin beratı düzenlenmiştir. Bkz.: BOA, MAD-9520, s.24.

1752) ve 14 Ramazan 1180 (13 Şubat 1767) tarihlerinde Amid, Tercil ve Ergani kazalarında yer alan altı köyü malikâne üzere tasarruf etmişti⁴⁹³.

R.1183 (1770/71) yılında Abdurrahman Efendi'nin mukâta'anın yarı hissesini, Abdulvahap Efendi'nin 2.5 1/8'lik hisseyi ve Mehmed Tahir Ağa'nın ise 1.5 1/8'lik hisseyi malikâne üzere deruhte ettikleri görülmektedir⁴⁹⁴. 7 Şevval 1199 (13 Ağustos 1785) tarihli bir fermanla Diyarbekir voyvodalığı ve tevâbi'i mukâta'asının malikâne sahiplerinin, hâcegân-ı divân-ı hümâyûndan Mehmed Tahir Ağa, Ahmed, İbrahim ve İsmail adlı kişiler oldukları tespit edilmektedir⁴⁹⁵. Mehmed Tahir Ağa'nın daha sonraki yıllarda vefat etmesiyle boş kalan hissesi yeniden satışa çıkarılmıştı⁴⁹⁶.

Yüzyılın sonlarına doğru ise her bir hisse ayrı tarihlerde olmak üzere malikâne üzere deruhte edilmeye devam etmişti. Mukâta'anın en büyük hissedarı 2.5 1/8lik hisseyi deruhte eden Hurşid Süleyman Efendi'dir. Kendisi eski cizyedar muhasebecisi idi. 20 Zilkade 1206 (10 Temmuz 1792) tarihinde kendisine berat verilmişti. Mukâta'anın 1.5 1/8lik hissesini üç kişi deruhte etmekteydi. Bunlar Seyyid Akmeşkur (?) Efendi ile rikâb-ı hümâyûn kaimmakamı kethüdası Rasih Efendi'nin oğulları Mehmed Nurullah ile İbrahim Efendi idi. Berat verilme tarihi ise 6 Zilhicce 1205 (6 Ağustos 1791)'ti. Mukâta'anın geriye kalan iki ¼lik hissesinden

⁴⁹³ BOA, MAD-9520, s.24.

⁴⁹⁴ BOA, MAD-3120, s.145; BOA, CML-17707.

⁴⁹⁵ DŞS-352, s.12.

⁴⁹⁶ Konuyla ilgili 7 Ramazan 1201 (23 Haziran 1787) tarihinde ferman verilmiştir. Bkz.: BOA, MAD-9520, s.24.

birini tezkire-i evvel Mehmed Arif Efendi, 27 Cemaziyelahir 1206 (21 Şubat 1792) tarihinde verilen beratla malikâne üzere deruhte etmekteydi. Diğer ¼lik hisse ise 20 Safer 1199 (2 Ocak 1785) tarihinde düzenlenen beratla Diyarbekir voyvodası İbrahim Ağa'nın malikâne üzere tasarrufundaydı⁴⁹⁷.

Her bir malikâne sahibinin malikâne uygulamasının doğası gereği tasarruf yetkisi kendisine ait bulunmaktaydı. Mukâta'anın ¼lik hissesini malikâne üzere deruhte eden Elhac Sadullah Efendi, hissesini H.1157 (1744/45) senesinde Mehmed Ağa'ya devretmişti⁴⁹⁸.

Mukâta'anın malikâne sahipleri hisselerini sadece malikâne üzere değil başka yöntemlerle de deruhte edebilmekteydiler. Bunlardan biri de emanet yöntemi idi. Örneğin R.1157 (1744/45) senesinde Mehmed Sadık Ağa ve Hüseyin Ağa hisselerini ber-vech-i emanet ile tasarruf etmişlerdi⁴⁹⁹.

Malikâne sahipleri, voyvodalık mukâta'asının yönetimini voyvodalara havale ederek sağlamaktaydılar. Ancak malikâne sahipleri başlangıçta hemen bir voyvoda atamamışlar ve mukâta'aya ait işleri bir *vekil* vasıtasıyla yerine getirmişlerdi⁵⁰⁰. Erzurum kalesi savunmasında görevli olan 945 nefer yeniçerinin kışlık giyeceklerinin masrafı R.1149 (1737/38) senesi voyvodalık mukâta'asının vergisinden ödenmek üzere 170.100 akçe tayin olunmuştu. 1 kuruş=120 akçe hesabı

⁴⁹⁷ BOA, MAD-9519, s.2.

⁴⁹⁸ BOA, MAD-3408, s.58.

⁴⁹⁹ BOA, MAD-3408, s.58.

⁵⁰⁰ 16 Zilkade 1149 (18 Mart 1737) tarihli hüccet için bkz.: BOA, D.BŞM.DBH-D.26-G.94.

üzere 1.417,5 kuruş, voyvodalık mukâta‘asının masrafı olarak 1 Zilkade 1149 (3 Mart 1737) tarihinde Uçaşazâde Hacı Muhammed tarafından hazine-i amire defterlerine kaydettirilip temessük alınmıştı⁵⁰¹. Günlük 60 akçe *vazifeye* mutasarrıf olan Hüseyin’in bir senelik vazifesi olan 21.600 akçe, voyvodalık mukâta‘asının yıllık vergisinden karşılanmak üzere malikâne sahiplerinin vekili tarafından ödemesi yapılmıştı⁵⁰².

Diyarbakir voyvodalığı ve tevâbi‘i mukâta‘asının malikâne sahiplerinin görevi, mukâta‘anın yıllık vergisini merkezî hazineye teslim etmek ve kalemiyelerin ilgili kişilere verilmesini sağladıktan sonra hesaplarının görülmesiydi. Diyarbakir voyvodasının görevi ise, Diyarbakir voyvodalığı ve tevâbi‘i mukâta‘asının aklâmından olan “mukâta‘ât, maktû‘ât, kurâ ve mezâri”nin malikâne sahipleri tarafından ödenecek yıllık vergilerin ve kalemiyelerinin senesinde toplanmasını sağlamaktı⁵⁰³.

Mukâta‘a hisseler halinde ayrı ayrı malikâne üzere verilmesine rağmen mukâta‘aya ait işlerde tüm hissedarlar yerine aralarından birisinin ya da ikisinin merkez ile muhatap olduğu görülmektedir. 1 Mart 1179 (12 Mart 1766) yılından başlamak üzere Diyarbakir voyvodalığı ve tevâbi‘i mukâta‘asının malikâne sahiplerinden biri olan Hüseyin Ağa’nın yazdığı arza göre, Diyarbakir voyvodalığı

⁵⁰¹ 20 Zilkade 1149 (22 Mart 1737) tarihli hüküm için bkz.: BOA, D.BŞM.DBH-D.26-G.95; 15 Zilkade 1149 (17 Mart 1737) tarihli hüküm için bkz.: BOA, D.BŞM.DBH-D.26-G.96.

⁵⁰² 13 Zilhicce 1149 (14 Nisan 1737) tarihli hüccet için bkz.: BOA, D.BŞM.DBH-D.26-G.97.

⁵⁰³ 3 Cemaziyelevvel 1188 (12 Temmuz 1774) tarihli Baş Muhasebe kaydı için bkz.: BOA, CML-17707.

*aklâm*ından olan mukâta‘aları deruhte eden alt malikâne sahiplerinin R.1171-1174 (1758/59-1761/62) senelerine ait zimmetlerinde bulunan meblağların tahsili için birkaç kez merkezden emir gönderilmesine rağmen tahsil olunamadığı bildirilmekteydi. Bu ödemelerin alt malikâne sahiplerinden tahsil edilme işi Diyarbekir valisi, kadısı ve bu husus için gönderilen mübaşir tarafından yerine getirilecekti⁵⁰⁴.

Yine malikâne sahiplerinden Mehmed Sadık Ağa ve Hüseyin Ağa tarafından gönderilen arzda, Diyarbekir voyvodalığı mülhakâtından olan Konya ve Kayseri civarında bulunan ‘aşiret-i cemâ‘at-i Söydü perakendesini mukâta‘ası malikâne sahiplerinin, Diyarbekir voyvodalarına her sene vermeleri gereken mâl ve kalemiyelerinden beş seneliği zimmetlerinde kalmıştı. Bu meblağın malikâne sahiplerinden tahsili, tahsil sırasında zorluk çıkarılırsa “ahz ü habs ve kal‘a-bend olarak bunun mal ve eşyalarından karşılanması için daha önceden Konya valisine bir emir gönderilmişti. Ancak aşiret mensupları gelen mübaşiri bir şekilde kaçırarak zimmetlerinde kalanın tamamını ödememişlerdi. Mehmed Sadık ve Hüseyin bunu bir an önce tahsil edilmesi için Konya ve Kayseri valilerine hitaben emir yazılmasını istemişlerdi⁵⁰⁵.

⁵⁰⁴ 17 Zilhicce 1179 (27 Mayıs 1766) tarihli ferman için bkz.: BOA, MAD-3363, s.231.

⁵⁰⁵ 1175 (1761/62) yılına ait arz için bkz.: BOA, CML-1236.

Tablo 7: Tespit Edilen Üst Malikâne Sahipleri

Malikane İle Aldığı Yıl	Malikane Sahiplerinin İsimleri ve Kimlikleri	
	<i>İsimleri</i>	<i>Kimlikleri</i>
R.1149 (1737/38)	Elhac Mehmed Emin Ağa	Silahdar Ağası
	Elhac Mehmed Sadık Ağa	Kapıcılar Kethüdası, Elhac Mehmed Emin'in oğlu
	Hüseyin Ağa	Matbah-ı Amire Emine, Elhac Mehmed Emin'in oğlu
	Mustafa Ağa	Elhac Mehmed Emin'in yeğeni
R.1155 (1742/43)	Elhac Mehmed Emin Ağa	Silahdar Ağası
	Elhac Mehmed Sadık Ağa	Kapıcılar Kethüdası, Elhac Mehmed Emin'in oğlu
	Hüseyin Ağa	Matbah-ı Amire Emine, Elhac Mehmed Emin'in oğlu
	Elhac Sadullah Efendi	
R.1158 (1745/46)	Elhac Mehmed Sadık Ağa	
	Hüseyin Ağa	
	Pir Mehmed Ağa	
R.1160-1168 (1747/48-1755/56)	Elhac Mehmed Sadık Ağa	H.1159 (1746/47) yılına ait kayıтта Darbhâne-i Amire Nâzırı; H.1164 (1750/51) yılında ise Kapıcılar Kethüdası
	Hüseyin Ağa	
	Pir Mehmed Ağa	
R.1169-1173 (1756/57-1760/61)	Elhac Mehmed Sadık Ağa	
	Hüseyin Ağa	
	Pir Mehmed Ağa	
R.1174-1175 (1761/62-1762/63)	Elhac Mehmed Sadık Ağa	
	Hüseyin Ağa	
	Abdurrahman Efendi	
	Abdulahap Efendi	
R.1179 (1766/67)	Hüseyin Ağa	
	Abdurrahman Efendi	
	Abdulahap Efendi	
	Mehmed Tahir Ağa	
R.1183 (1770/71)	Abdurrahman Efendi	
	Abdulahap Efendi	
	Mehmed Tahir Ağa	
20 Safer 1199 (2 Ocak 1785)	İbrahim Ağa (¼lik hisse)	Diyarbakir Voyvodası
7 Şevval 1199 (13 Ağustos 1785)	Mehmed Tahir Ağa	Hâcegân-ı divân-ı hümâyûn
	Ahmed	
	İbrahim Ağa	Diyarbakir Voyvodası
	İsmail	
6 Zilhicce 1205 (6 Ağustos 1791)	Seyyid Akmeşkur (?) Efendi Mehmed Nurullah ile İbrahim Efendi (1.5 1/8lik hisse)	Rikâb-ı hümâyûn kaimmakamı kethüdası Rasih Efendi'nin oğulları
27 Cemaziyelahir 1206 (21 Şubat 1792)	Mehmed Arif Efendi (¼lik hisse)	Tezkire-i evvel
20 Zilkade 1206 (10 Temmuz 1792)	Hurşid Süleyman Efendi (2.5 1/8lik hisse)	Eski cizyedar muhasebecisi

3.2.2 Voyvodalık Mukâta‘ası “Aklâm”ını Oluşturan Mukâta‘a/Maktû‘ları Deruhte Eden Malikâne Sahipleri

Diyarbakir voyvodalığı aklâmını oluşturan gelir kaynaklarını deruhte eden malikâne sahiplerinden merkezî hükümetin beklentisi berat kayıtlarında açıklıkla belirtilmekteydi. Buna göre alt malikâne sahipleri, tasarruflarında bulunan yerleri “... kemâ-fi’l-evvel hayatda olduklarınca te‘bîden malikâne zabt ve vâki’ olan mahsûlât ve rüsûmâtın kanûn-ı kadîm ve olageldiği üzere ahz ve kabz ve Diyarbakir hazinesi defterleri ve rec‘esi mücebince beher sene ... mâlın Diyarbakir voyvodalarına edâ ve teslîm” edecekler ve ellerine “ma‘mûlün-bih temessük aldıklarınca zabt ve rabtına ve mahsûlât ve rüsûmâtının ahz ve kabzına taraf-ı aherden ferd ta‘arruz ve te‘addî” olunmayacaktı. Yani malikâne üzere deruhte ettikleri gelirlere denk gelen yıllık vergiyi voyvodaya teslim edecekler ve bu yetki dahiline herhangi bir kimse müdahale etmeyecekti⁵⁰⁶.

Diyarbakir voyvodalığı *aklâm*ından olan mukâta‘a/maktû‘ları malikâne üzere deruhte etmek isteyenler doğrudan merkeze başvurabilirlerdi. Örneğin 9 Muharrem 1111 (7 Temmuz 1699) tarihli bir berat kaydında⁵⁰⁷ görüldüğü üzere Ahmed ve Abdulvahab adlı kişiler, Diyarbakir voyvodalığına bağlı Tercil kazasında yer alan Şeyh Davud adlı köyü, yapılan müzayede neticesinde 120 kuruş mu‘accele karşılığında malikâne olarak üzerlerine almışlardı. Köyün yıllık vergisi olan 41 kuruşu Diyarbakir voyvodalarına verecekler ve “hâlî ve harâbe” olan bu köyü “şen

⁵⁰⁶ 15 Safer 1144 (19 Ağustos 1731) tarihli berat için bkz.: BOA, D.BŞM.MLK-14102, s.125.

⁵⁰⁷ BOA, MAD-2467, s.7.

ve âbâdân” hale getireceklerdi. Konuyla ilgili kendilerine berat verilmesi için merkeze arzda bulunmuşlar ve yapılan araştırma sonucunda beratın verilmesi uygun bulunmuştu⁵⁰⁸.

Malikâne şartları gereğince alt malikâne sahibinin yetkisi dahilindeki bu alana voyvoda da dahil olmak üzere kimse müdahale edememekteydi⁵⁰⁹. Alt malikâne sahipleri ile voyvoda arasındaki ilişki, ödenecek yıllık vergiyle ilgiliydi⁵¹⁰. Malikâne sahipleri bunu düzenli ve eksiksiz ödeyecek, voyvoda da bunu eksiksiz toplayıp ilgili yerlere gönderecekti. Ancak zaman zaman voyvodaların da reyadan haksız vergiler aldığı durumlar da yaşanabilmekteydi. Amid sakinlerinden Ömer b. Mehmed ve Ebuzeyd adlı kişiler, Kiki cemaatinin defterde kayıtlı “ra’iyyet ve ra’iyyet oğullarından olmayub ra’iyyet talebiyle” voyvodaların “sizler hâss-ı hümâyûn re’âyâsından imişsiniz” diyerek çevredeki diğer cemaat mensuplarının da desteğini almak suretiyle kendilerinden vergi talebinde bulunduğunu belirtmişler ve bunun

⁵⁰⁸ “İltizam merkezce tasdik olunarak Sultan’ın mültezime gönderdiği bir beratla kesinlik kazanırdı. Ancak mukavele kesinlik kazandıktan sonra dahi, yeniden artıranlar çıkarsa hükümet mukata‘ayı yeni tâlibe verebilirdi. Bu, hazinenin menfaatini daimi surette koruyan bir tedbir olarak düşünülüyordu. Bu ağır şarta rağmen Osmanlılarda mukata‘alar üzerinde mültezimler arasında daima bir rekabet görülmektedir.”. Bkz.: H. İnalçık, “İslâm Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü”, s.29.

⁵⁰⁹ BOA, D.BŞM-1038/19.

⁵¹⁰ 3 Safer 1144 (7 Ağustos 1731) tarihli berat kaydında bu durum açıklıkla görülmektedir: “...karye-i mezbûru kemâ-fi’l-evvel hayatda olduklarıncâ te’biden malikâne zabt ve vâki’ olan mahsûlât ve rûsûmâtın kanûn-ı kadîm ve olageldiği üzere ahz ve kabz ve Diyarbekir hazinesi defterleri ve rec’esi mücebince virilugelan mâlın beher sene müşterikleriyle me’an Diyarbekir voyvodalarına edâ ve teslim eyleyub yedine ma’mûlün-bih temessük aldıkca zabt ve rabtına ve mahsûlât ve rûsûmâtının ahz ve kabzına taraf-ı aherden ferd ta’arruz ve ta’addî eylemiye”, bkz.: BOA, D.BŞM.MLK-14102, s.116.

çözümü için merkeze başvurmuşlardı. Bunun önlenmesine yönelik emir ise Diyarbekir valisi ve kadısına gönderilmişti⁵¹¹.

Diyarbekir voyvodalığı aklâmından olan Ergani kazasında bulunan Timurtaş ve Akpınar-ı Ulya adlı köylerin “müzâyede olunub rağbeti’n-nâs-ı münkat’i oldukdan sonra” 1.000 kuruş mu‘accele ile Kaya adlı kişinin oğulları olan Yusuf ve Nebi’ye 15 Ramazan 1110 (17 Mart 1699) tarihinde malikâne üzere deruhte edilmesine karar verilmiş ve mu‘accesesi de voyvodaya teslim edilmişti. Bu kişilerin malikâne beratlarının yazılmasını içeren voyvoda arzı, Kaya’nın damadı Halil tarafından merkeze gönderilmişti. Ancak Halil, merkeze ulaştığında voyvodanın arzını gizlemiş ve bir yolunu bularak adıgeçen köyleri 100 kuruş mu‘accele ile kendi ve Yusuf üzerine berat ettirmişti. Daha sonra voyvodaya verdikleri 1.000 kuruşu talep ettiklerinde ise voyvoda, mu‘accelenin “bu tarafda cümle ümmet-i Muhammed içinde ‘ala-beyne’n-nâs müzâyede” ile belirlenerek Yusuf ve Nebi adlı kişilere deruhte olunduğunu, mu‘accelenin de kendisi tarafından alındığını belirten ve “hıyânet-i mîrî eyledikleri” gerekçesiyle verdikleri 1.000 kuruşun iade edilmeyerek merkezî hazineye gönderilmesi ve köylerin yeniden malikâne üzere satılmasını talep eden bir arz yazmıştı⁵¹².

Alt malikâne sahipleri eğer deruhte ettikleri vergi kaynağından uzakta iseler ya vekillerini göndererek ya da yeniden iltizama vermek suretiyle mültezimler

⁵¹¹ Evâhir-i Cemaziyelevvel 1170 (11-20 Şubat 1757) tarihli emir için bkz.: BOA, DAD-2, s.88.

⁵¹² Diyarbekir voyvodası Ahmed’in arzı için bkz.: BOA, CML-17756.

vasıtasıyla vergilerini toplatmakta idiler⁵¹³. Elhac Mustafa, Diyarbekir voyvodalığı aklâmından olan Sekfenan-ı Ulyâ ve tevâbi‘i mukâta‘asını malikâne üzere İsmail adlı kişi ile birlikte iştirâken deruhte etmekteydi. İsmail, H.1150 (1737/38) senesinde mukâta‘anın üç yıllık “mahsûlât ve rûsûmâtını” toplaması için Abdullatif adlı kişiyi kendisine vekil yapmıştı. Ancak vekilin topladığı bu üç senelik mahsûlât ve rûsûmâtтан Elhac Mustafa’ya düşen hisse verilmemişti. Elhac Mustafa, hissesine düşenin alınıp kendisine verilmesi için divana arzda bulunmuştu. Sorunun bu şekilde çözümlenmesi için Diyarbekir mütesellimi ve kadısına emir gönderilmiřti⁵¹⁴.

Alt malikâne sahipleri çeşitli sebeplerden deruhte ettikleri mukâta‘anın işletimini bırakabilirdi. Bu durumda ödedikleri mu‘accele hazineye kalır ve buraya ait beratlarını teslim etmelerinden sonra ilgili mukâta‘anın malikâne kaydı kaldırılır ve voyvodanın zabtı için telhisle beraber bir ferman yazılırdı. Böylece mukâta‘anın başkasına satış süreci başlamış olurdu. Örneğin bâzâr-ı esr mukâta‘asının malikâne sahipleri “izhâr-ı ‘acz” içinde olduklarından mukâta‘ayı bırakmak istemişlerdi. Verdikleri mu‘accele de herhangi bir şey talep etmemek şartıyla hazinede kalacaktı. Beratlarını da teslim ettikten sonra başka bir talibe deruhte edilebilmesi için mukâta‘anın malikâne kaydı 1123 Mart’ında (Mart 1711) kaldırılmış ve voyvoda zabtı için 5 Zilhicce 1123 (14 Ocak 1712) tarihinde ferman yazılmıřtı⁵¹⁵.

⁵¹³ BOA, CML-17707.

⁵¹⁴ Evâsıt-ı Cemaziyelahir 1155 (13-22 Ağustos 1742) tarihli hüküm için bkz.: BOA, DAD-1, s.3.

⁵¹⁵ BOA, MAD-7836, s.92.

Alt malikâne sahipleri, yıllık vergilerini ödeyemedikleri durumda malikâne kayıtları kaldırıldığı gibi bir de hapsedilirlerdi. Alt malikâne sahiplerinden yıllık vergilerin tahsil edilme işi pratikte çok da uygulanamıyordu. Geçmiş senelere ait birikmiş pek çok borçları olan alt malikâne sahipleri ile cizye ve avarız mültezimlerinden bunların tahsil edilmesi konusunda defalarca emir gönderilmiş olmasına rağmen yine de sonuç alınamamaktaydı. Voyvodalık mukâta‘asının malikâne sahipleri de bunların tahsil edilebilmesi için yıllık vergilerini vermeyenlerin “Diyarbakir kal‘asına kal‘a-bend” edilmeleri konusunda merkezden emir isteyebilmekteydiler⁵¹⁶.

R.1158 (1745/46) senesi Diyarbakir voyvodalığı Abdulvahhab-zâde Ahmed Ağa'nın üzerinde idi. Bu senenin voyvodalık mukâta‘ası ile Diyarbakir avarız ve cizyesine ait yıllık vergiden alt malikâne sahipleri ve mültezim zimmetlerinde kalan 8.991 kuruştan yalnızca Söyü aşiretinin yıllık vergisi olan 1.350 kuruş tahsil edilebilmişti. Geriye kalan miktarın tahsili işi, o senenin voyvodasının yetkisi dahilinde olmadığı için merkezden gönderilen bir mübaşir ve Diyarbakir valisi tarafından yapılacaktı. Eğer halen yıllık vergilerini ödemedi güçlük çıkarırlarsa hapsedilecek ve malikâne kayıtları kaldırılacaktı⁵¹⁷.

Alt malikâne sahiplerinin karşılaştıkları sorunlar içinde en önemlisi vergi alanlarına yapılan müdahalelerdi. Bunu 29 Muharrem 1172 (2 Ekim 1758) tarihli alt

⁵¹⁶ 15 Şevval 1158 (10 Kasım 1745) tarihli emir için bkz.: BOA, MAD-10188, s.398.

⁵¹⁷ 1 Zilkade 1159 (15 Kasım 1746) tarihli hüküm için bkz.: BOA, MAD-10188, s.400; 23 Cemaziyelevvel 1138 (27 Ocak 1726) tarihli emir için bkz.: BOA, MAD-10168, s.252.

malikâne sahiplerinin gönderdikleri bir arz örneğinde açıklamak mümkündür. Buna göre Ömer ve Abdalbaki adlı kişiler, Çermik kazasında bulunan Yenice ve Midiye ve tevâbi‘i köylerini iştirâken malikâne üzere deruhte etmekteydiler. Ancak Çermik beylerinin, bu köylerle birlikte deruhte edilen Danek mezraasının kendi haslarına dahil olduğunu ileri sürerek “bilâ-sened fuzuli zabt” etmeleri nedeniyle hem malikâne sahiplerine hem de ödenecek yıllık vergiye zarar vermekteydiler. Malikâne sahipleri bu noktada mezraanın kendileri tarafından zapt edilip başkalarının müdahalesinin önlenmesi için merkeze arzda bulunmuşlardı. Bunun tespiti için merkezde hem Baş Muhasebe defterlerinde hem de mufassal ve icmal defterlerde inceleme yapılmıştı. Bunun neticesinde Çermik nahiyesine tâbi‘ olan 332 nefer re‘âyâlı Midiye köyünün Söğüt, Yumrucuk, Danek, Güngezen mezraaları ile birlikte havâss-ı hümâyûn olarak kaydedildiği, Çermik şehrinin gelirinin ise Çermik mirlivâsı hassı olduğu ve adı geçen köylerin Mahmud, Ömer ve Abdalbaki’ye malikâne üzere verildiği tespit edilmişti. Böylece Danek mezraasında “mirlivâ hassı mutasarrıflarının ‘alâkası” olmadığı anlaşılmıştı. Konuyla ilgili daha önce de Diyarbekir valisi ve Çermik kadısına gönderilen emrin yenilenmesi ve malikâne sahiplerinin gelir alanlarına başka kişilerin müdahalesinin önlenmesi için yeni bir emir yazılması istenmişti⁵¹⁸.

Yine Diyarbekir voyvodalığı aklâmından Şarkî Amid nahiyesinde bulunan Timurhan Abbas köyünün malikâne sahibi Elhac Abdullah, köyünün sınırları dahilindeki öşür ve resimlerini eskiden beri kendisi deruhte etmekteydi. Ancak civarda bulunan zeamet köylerinden Timurhan Eyyub adlı köyün zaimi kanuna

⁵¹⁸ BOA, CML-630.

aykırı olarak Timurhan Abbas köyünün vergilerine müdahale etmişti. Bunun üzerine Elhac Abdullah ise kadının marifeti ve bölgede ileri gelenlerin şهادetleriyle vergilerin kendisi tarafından toplandığını ispat etmişti. Adıgeçen zaimin de mahkemeye gelerek yaptığı haksız müdahaleyi itiraf etmesi üzerine adı geçen köyün öşür ve resimlerinin Elhac Abdullah tarafından malikâne üzere toplandığı anlaşılmıştı⁵¹⁹.

Ergani kazasında bulunan Babacık ve tevabi'î köylerinin malikâne sahipleri olan Mehmed Emin ve Halil adlı kişiler, kendilerinden kanuna aykırı olarak vergi talebinde bulunulması yönündeki taleplerin önlenmesi için divana başvurmuşlardı. Tasarruflarında bulunan köylerin ödemekle yükümlü oldukları imdâd-ı seferiyye, imdâd-ı hazeriyye ve kanun kapsamındaki diğer vergileri ödemede herhangi bir kusurları bulunmamaktaydı. Bunlar dışında da herhangi bir vergi talebinde bulunulması yasak olmasına rağmen Ergani maden eminleri ve diğer sahib-i arz taifesi, tekalif-i şakka talebinde bulunmaktaydılar. Bunun önlenmesi için Diyarbekir valisi ve Ergani kadısına emir gönderilmişti⁵²⁰.

Malikâne uygulamasının ilk yıllarında malikâneye konu olan vergi kaynaklarını, malikâne sahipleri kimi zaman tek başlarına deruhte ederken kimi zaman da birkaç ortaklı olarak deruhte etmeyi tercih etmişlerdi. Tablo-8'de görüleceği üzere toplam 175 olan vergi kaynağının 69'unu 1 kişi deruhte ederken,

⁵¹⁹ BOA, DAD-1, s.68. Tımar ve zeamet sahiplerinin malikâne üzere verilen köylere yaptıkları müdahaleler hakkında pek çok şikayet belgelere yansımıştır. Bunlara ait başka örnekler için bkz.: BOA, DAD-1, 96, 127, 134, 145, 150, 282; BOA, DAD-2, s.92; BOA, DAD-3, s.58-59.

⁵²⁰ Evâhir-i Receb 1155 (21-30 Eylül 1742) tarihli hüküm için bkz.: BOA, DAD-1, s.8.

85'ini 2 kişi deruhte etmekteydi. Geriye kalan 12'sini 3 kişi, 7'sini 4 kişi, 1'ini 5 kişi, 1'ini de 6 kişi birden deruhte etmekteydi⁵²¹. Ağırlıklı olarak tercih edilenin 1 kişi ya da 2 kişi olduğunu görebilmekteyiz.

Tablo 8: İlk Yapılan Satışların Malikâne Sahiplerinin Sayısına Göre Dağılımı

Satışın Yapıldığı Yer	Malikâne Sahiplerinin Sayısı						Genel Toplam
	1 Kişi	2 Kişi	3 Kişi	4 Kişi	5 Kişi	6 Kişi	
Mahallinde	26	49	1	1			77
Merkezde	43	36	11	6	1	1	98
Genel Toplam	69	85	12	7	1	1	175

Malikâne sahiplerinin deruhte ettikleri vergi kaynaklarının türlerine bakılacak olduğunda 1 kişilik grubu oluşturan 69 kişinin çoğunluğu yani 49 kişisi köy ve mezraalara bağlı olarak tarımsal üretime dayalı vergileri tercih etmişti. 5'i aşiret vergilerini alırken 5'i de hizmete (göreve) dayalı olan vergileri almıştı. Bunun yanında geliri yüksek bir grubu oluşturan Siverek sancakbeyinin hasları, Hısnıkeyfa'daki havâss-ı hümâyûnlar ile İs'ird (Siird) sancağında yer alan mukâta'alar da yine 1'er kişi tarafından deruhte edilmekteydi. Bununla birlikte ulaşım ile ilgili vergiler de bu grubun deruhte ettiği vergi gelirleri içinde yer almaktaydı.

2 kişiden oluşan grup ise 85 vergi kaynağını tasarruf etmekteydi. Bunun büyük çoğunluğunu yine köy ve mezralara bağlı olarak tarımsal üretime dayalı vergiler oluşturmaktaydı. Geriye kalan 5'ini aşiret vergileri 4'ünü ise Çüngüş

⁵²¹ BOA, MAD-9486.

köyündeki boyahane ve üç madrabı (pirinç ekilen tarlalar) içine alan vergiler oluşturmaktaydı.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Maliyeden Müdevver Defterler kataloğunda yer alan ve Diyarbekir voyvodalığı *aklâmına* ait 1697-1785 yılları arasını kapsayan 9518 numaralı deftere, 309 mukâta'a/maktû' satışı kaydedilmişti. Bunları deruhte eden alt malikâne sahiplerinin genel profili, bunların yerel kişiler olduklarını göstermektedir. Kimliklerine ilişkin detaylı bilgiler kaydedilmemiş olan bu kayıtlardan alt malikâne sahiplerinin çoğunlukla yalnızca isimlerini öğrenebilmekteyiz. Bunun dışında bazı tasniflere tabi tutarak dönemin alt malikâne sahipleri hakkında bilgi edinmek de mümkündür. Ancak zikretmek gerekir ki Diyarbekir voyvodalığı *aklâmını* oluşturan gelir kaynaklarının büyük bir kısmını tarımsal üretime dayalı vergiler oluşturmaktaydı. Bunların bölgenin sakinleri tarafından deruhte ediliyor olması ise doğal bir eğilim olsa gerektir. Çünkü mevcut olan satışlarda alt malikâne sahiplerinin yarısından fazlası hakkında isimleri dışında bilgi edinememekteyiz. Yapılan 309 satışın 181'inde sadece isim ya da isimlerin kaydedilmesiyle yetinilmişti.

Yapılan 309 satış içinde "Seyyid" ve "Şeyh" olanların dikkat çekici bir ağırlıkta olduğunu görmekteyiz. Toplamda 45 satışı üzerine alanlar isimlerinin önünde bu ünvanları taşımaktaydılar. Bunun yanında "ağa", "halife"⁵²², "efendi"⁵²³,

⁵²² Osmanlı sosyal yaşamı içinde *halife* ünvanı, imam ve hatib gibi din görevlilerine verilen bir ünvanıdır. Bkz.: Ö. Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, s.144.

“Çelebi”⁵²⁴ ve “beğ” ünvanlarına sahip olanlara bakıldığında ise bunların 20 vergi birimini malikâne üzere deruhte ettikleri görölmektedir.

Diğer bir grubu sakin oldukları yerlerin belirtildiği grup oluşturmaktadır. Bunlar da 19 satışı üzerlerine almışlardı. Bunlardan biri Mardin, biri Musul’da ikamet ederken geriye kalanları Diyarbakir’in çeşitli mahallelerinde yaşamaktaydılar.

Bölgenin “zâde” olarak belirtilen önemli ailelerden de alt malikâne sahibi olanlar bulunmaktaydı. Çerkes-zâde, Diyarbakir voyvodalığı da yapmış olan Abdulvahhab Ağa’nın ailesi, Abdurrahman Ağa-zâde, Hızır-zâde gibi aileler bunlar arasında sayılabilir. Bunun yanında Koca Yusuf Ağa, Ayas Efendi, Mehmed Emin Ağa, Seyyid Hüseyin gibi kişilerin kapı halkından kimseler de alt malikâne sahipleri arasında bulunmaktaydılar. Ayrıca Kulp mirlivasının oğlu, eski Mardin miralayını da birer vergi birimini malikâne üzere satın almışlardı.

Amid kalesi dizdarının damadı, Amid kalesi neferlerinden birisi, Diyarbakir müftüsünün oğulları, Diyarbakir mahkemesi baş kâtibi, Kars kethüdası, Diyarbakir

⁵²³ Osmanlı sosyal yaşamını içinde *efendi* ünvanını, ilmiye sınıfına mensup kişilere verilmektedir. Bkz.: Ö. Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, s.143.

⁵²⁴ Çelebi ünvanını, babalarının sosyal statüsü ve kültürel değerlerini devam ettiren kimseler tarafından kullanılmaktadır ve “soyluluk ve değerlilik” anlamlarını taşımaktadır. Bkz.: Ö. Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, s.143.

kalesi mustahfizlarından birisi, bir müderris ve turna ağası⁵²⁵ da diğer alt malikâne sahipleri arasındaydılar.

⁵²⁵ Merkezde yeniçeri ocağı içindeki ocaklardan olan turnacılar, padişahlarla avlara katılırlardı. Avı takip eden av köpeklerine ve tazılara bakmakla görevli idiler. Bkz.: İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapıkulu Ocakları I*, 3. Bs., Ankara 1988, s.203.

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nin 16. yüzyılın sonlarından itibaren başlayıp 17. yüzyıla birlikte devam eden süreçte yaşanan özellikle siyasî olaylar neticesinde devletin geçirdiği malî açmazlara çeşitli malî çözümler yaratma gayesi 17 ve 18. yüzyıllara damgasını vurmuştu. Bu dönemde özellikle devletin içinde bulunduğu nakit ihtiyacını destekleyen iltizam sisteminin yaygınlaşması, malikâne uygulamasının zeminini hazırladı. 17. yüzyılın sonlarında malikâne uygulamasının başlaması, taşra malî ve idarî yapılanmasında bazı yeni açılımları da beraberinde getirdi. Bu çalışmada Diyarbekir Eyaleti içinde bulunan ve 17. yüzyılda oluşturulmuş malî-idarî bir alan olan Diyarbekir voyvodalığının 18. yüzyıl Osmanlı taşra yönetiminde üstlendiği fonksiyon açıklanmaktadır.

Klasik dönemde Diyarbekir Eyaleti'ndeki *havâss-ı hümâyûn* gelirlerinin toplanması ve idare edilmesi Diyarbekir hazine defterdarlığı tarafından yapılmaktaydı. Ancak 17. yüzyılın ortalarına doğru defterdar olanların çoğunun *müflis ve medyûn* olmaları sebebiyle devlet hazinesine zarar verdikleri gerekçesiyle “defterdarlığı ref^ç olunub voyvodalık üzere tâlibi olana der‘ûhde olunmak” üzere *havâss-ı hümâyûn*lar üzerinde defterdarlık idaresi kaldırılarak voyvodalık idaresinin oluşturulması uygun görülmüştü. Dolayısıyla eyalet içindeki bir kısım *havâss-ı hümâyûn* gelirleri bir mukâta‘a haline getirilmiş ve bir voyvoda-mültezimin idaresine bırakılmıştı. Böylece *müflis ve medyûn* olan defterdarların yerini mukâta‘adan kâr elde etmeyi amaçlayan ve bölgeyi tanıyan bir görevli olan voyvoda almaktaydı. Pek çok alt mukâta‘ayı bünyesinde barındıran voyvodalık yapısı sayesinde devlet,

gelirlerinin daha verimli bir şekilde toplanmasını sağlamanın yanı sıra içinde bulunduğu nakit ihtiyacı için de önemli bir kaynak sağlamış olmaktadır. Diyarbakir’de voyvodalık yapısının oluşturulmasıyla ilgili kesin bir tarih tespit edilememekle birlikte bunun 17. yüzyılın ikinci yarısında olduğu söylenebilir.

Diyarbakir hazine defterdarlığından aldığı mirasla kurulan voyvodalık, bu hazinenin idare ettiği gelirlerin bir kısmından oluşmaktaydı. Zira her iki döneme ait yıllık gelirler karşılaştırıldığında 17. yüzyılda hazine defterdarlığının yıllık gelirinin 25 milyon akçe, voyvodalığın ise 18. yüzyıldaki yıllık gelirinin 10 milyon akçe civarında olduğu görülmektedir. Dolayısıyla hazine defterdarlığı dönemindeki gelirlerin neredeyse yarısından azı voyvodalık geliri olarak belirlenmişti. Bunun yanında giderlerin dağılımında her iki dönem için tam bir ters orantı bulunmaktaydı. Hazine defterdarlığı döneminde elde edilen gelirin büyük bir kısmı kale mevâciblerine geriye kalanı ise hazineye gönderilmekteydi. Voyvodalık döneminde ise 10 milyon akçe civarındaki yıllık gelirin 8 milyon akçesi hazineye gönderilirken yaklaşık 2 milyon akçesi kale mevâciblerine tahsis edilmişti.

Malikâne uygulamasından önce Diyarbakir voyvodalığı bünyesindeki vergi gelirlerinin idaresi iltizamla bir voyvodaya deruhte edilmişti. Yani voyvodalık idaresindeki gelirlerin toplanması ve işletilmesi hakkı bir voyvodaya iltizamla deruhte edilmişken o da bu gelirleri yeniden iltizama vermek suretiyle idaresini sağlamıştı. Malikâne uygulamasının başladığı 1695 yılından itibaren voyvodalık idaresindeki gelirlerin malikâne üzere toplanmaya başladığı görülmektedir. Uygulamanın ilk yıllarına ait verilerden düzenlenen tablolar yoluyla, yapılan ilk

satışlar hakkında daha detaylı bilgiler tespit edebildik. Örneğin uygulamanın ilk yılı olan 1695'te yalnızca dokuz satış yapıldığı ve bunun da aylara göre dağılımına bakıldığında satışların yılın ilk periyoduna denk geldiği görülmektedir. Bunun yanında ilk yıldaki satışların tamamı merkezden yapılmıştı. Dolayısıyla devlet açısından uygulama için bölge özelinde temkinli olma durumunun mevcut olduğu söylenebilir.

Malikâne uygulaması kapsamına öncelikle voyvodalığın gelir kaynakları alınmış voyvodalık mukâta'asının uygulama dahiline alınması ise ancak 18. yüzyılın ikinci çeyreğinde olmuştu. Belgelerde 1 Mart 1149 (12 Mart 1737) tarihi ile başlayan malî yıl ile birlikte voyvodalık mukâta'asının gelirleri malikâne üzere deruhte edilmeye başlanmıştı. Voyvodalıktan vergi toplama hakkını üzerine alan malikâne sahipleri ise merkezî bürokrasi içinden gelen kişilerdi.

Diyarbakir voyvodalığı mukâta'ası içiçe geçmiş vergi birimlerinden oluşmaktaydı: üst mukâta' alanı olarak voyvodalık mukâta'ası ve "aklâm" olarak adlandırılan alt mukâta'a/maktû' alanları. Bu alt mukâta'a/maktû' alanları da daha alt vergi birimlerinden oluşabilmekteydi. Örneğin ilgili kaza, üst mukâta'a/maktû' alanını oluştururken burada bulunan bir kısım köy ve mezraalar ise alt vergi birimlerini oluşturmaktaydı. Yine aynı şekilde dağınık bir halde bölgede yaşayan aşiretlerin gelirleri de bir mukâta'a olarak düşünülmekte ve bunların da gelirleri malikâneye ayrı ayrı konu olmaktaydı. Karaulus aşireti mukâta'ası şeklindeki üst mukâta'a alanı, kendi altında bir kısım aşiret vergilerini kapsamaktaydı. Aynı durum üretim ve ticarete dayalı çeşitli faaliyetler için de geçerliydi. Örneğin tamga-yı siyah

mukâta‘asının gelirlerinden birini yaban bezi dellallığının geliri oluşturmaktaydı. Bunun yanında voyvodalığın “tevâbi‘i” olarak adlandırılan avarız ve cizye gelirleri de malikâne üzere toplanmaktaydı. Bu kimi zaman tüm eyaleti kapsarken kimi zaman daha dar bir alan için geçerli olabilmekteydi.

Osmanlı Devleti’nin klasik döneminde kazalardaki bir kısım gelirlerin *havâss-ı hümâyûn* haline getirilmesi ve bunların yönetiminin bir voyvoda tarafından yürütülmesi genel bir uygulamaydı. Ancak bu uygulamanın Diyarbekir voyvodalığı için daha geniş bir ölçekte değerlendirilmesi gerektiği yapılan çalışmalar neticesinde tespit edilmiştir. Bu bağlamda 18. yüzyılda eyaletin ortalama sayıları 20 olan kazası içinden 8 kazanın ki bunlar Amid, Berazi, Hani, Savur, Satıkendi, Çermik, Ergani ve Tercil kazalarında yer alan bir kısım köy ve mezraanın geliri voyvodalık tarafından idare edilmeye başlanmıştı. Bu kazalar arasından Çermik kazası yurtluk-ocaklık statüsündeki bir sancak içerisinde, Tercil kazası ise hükümet statüsündeki bir sancak içerisinde yer almaktadır. Burada dikkat çekici olan unsur, içerisinde yer alan gelirlerin sadece sancak içinde kalması gereken ve buraya herhangi bir müdahalenin ya da devlet görevlisinin karışmasına izin verilmeyen Tercil’in bir kısım gelirlerinin artık merkezî hazine bünyesine katılmaya başladığıdır. Dolayısıyla her ne kadar tasarruf sahipleri yörenin kişileri olsalar da artık buradaki gelirlerin belli bir kısmı merkezî hazineye gönderilmek durumundadır.

Kazaların muaccele miktarlarına bakıldığında ilk sırayı Amid kazası almaktadır. Daha sonra ise Ergani ve diğer kazalar sıralanmaktadır. Kazalara ait köy-mezraa sayısı hatırlatılacak olursa sıralama şu şekildedir: Amid (154), Ergani (97),

Hani (88), Berazi (51), Çermik (36), Tercil (33) ve Savur (31). Ancak muaccele miktarları ile karşılaştırıldığında örneğin Berazi'nin köy sayısı açısından 4. sırada yer almasına rağmen muaccele sıralamasında sondan ikinci sırayı aldığı görülmektedir.

Diyarbakir Voyvodalığı'nın coğrafi alanının oluşturulmasında hangi köy ve mezraaların tercih edildiği yönündeki genel eğilimin nasıl olduğu ise tezimizde ortaya konan katkılardan biri olarak sayılabilir:

- 1) “Hâlî ve harâb” halde olan köylerin “şen ve âbâdân” hale getirilmesi yoluyla aktif vergi birimi haline getirilen köylerin,
- 2) Daha önceki yüzyıllarda “viran” olarak kaydedilmiş olan köylerin,
- 3) Daha önceki yüzyılda havâss-ı hümâyûn olan köylerin voyvodalık idaresinde olduğu tespit edilmiştir. Böylece, devletin Diyarbakir Eyaleti'nde hem mevcut durumu koruyup hem de yeni vergi alanları oluşturulmasına öncelik verdiği anlaşılmaktadır.

Çalışmamızın mevcut yapılan çalışmalara katkı niteliğinde kabul edilebilen yönlerinden bir diğeri de voyvodalığın coğrafi alanının tespiti ve bunun harita üzerindeki lokalizasyonu çalışmasıdır. Tez çalışmasının oldukça uzun bir zamanını alan bu aşama ile özellikle merkez Amid ve Ergani kazaları yoğunluklu olmak üzere diğer kazaların hem voyvodalık kapsamına giren köyleri hem de 16. yüzyıldan günümüze kadar ulaşan köyleri harita üzerine tespit edilebildiği ölçüde aktarılmıştır. Ancak bu kazalar arasından Berazi ve Satıkendi kazalarının ise yeterli veri sağlanamaması nedeniyle haritası yapılamamıştır. Yaptığımız altı kazaya ait haritalara bakıldığında voyvodalık idaresinde yer alan köylerin kaza içinde coğrafi

olarak dağınık bir yapıya sahip olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla voyvodalık dahiline girecek köy ve mezraa tercihinde coğrafî özelliklerden ziyade daha önce bahsettiğimiz üzere başka faktörlerin etkili olduğu düşünölmektedir. Harita üzerinde köylerin eski ve yeni adları birlikte verilmiştir. Bunun yanında voyvodalık kapsamına giren köylerin de bir listesi ekler bölümünde verilmek suretiyle bu döneme kadar yapılmış mevcut çalışmalarla birlikte bölgenin yerleşim yapısında bir sürekliliğin oluşturulmasına katkı sağlanması beklenmektedir.

Coğrafî alan aynı zamanda voyvodalığın gelir kaynaklarından bir bölümünü oluşturmaktaydı. Diğer kaynakları ise çeşitli tasniflere tabi tutarak açıklamaya çalıştık. Bunlar arasında aşiret vergileri ilk sırayı alırken tarımsal üretim, ulaşım ve ticarete dayalı vergiler bunu takip etmektedir. Ayrıca çeşitli hizmetlerin malikane uygulaması kapsamına alınmasıyla hem bu görevler yerine getirilmiş hem de bunlardan merkezî hazine istifade etmiş oldu.

Tezin ikinci kısmını ise bu yapılanmanın başında bulunan voyvoda adlı görevlinin ve voyvodalık mukâta‘asını deruhte eden malikâne sahiplerinin taşra yönetim organizasyonunda üstlendiği fonksiyon oluşturmaktadır. 18. yüzyılda malikâne uygulamasına Diyarbekir voyvodalık mukâta‘asının dahil edilmesi voyvodanın üstlendiği fonksiyonu farklılaştırmıştı. Uygulamadan önce mukâta‘ayı iltizamla işleyen bir mültezimken sonrasında mukâta‘ayı deruhte eden malikâne sahipleri tarafından belirlenen bir görevli olmuştu. Bu dönemde voyvoda, mukâta‘anın “mahsûlât ve rüsûmâtını” toplayan ve mukâta‘anın yıllık vergisini merkezî hazineye zamanında ödemekle yükümlü ve bir yıllığına görevlendirilmiş

malî bir görevli haline gelmişti. Her iki dönemde de voyvoda, eyalet içinde voyvodalık kapsamında geniş bir alana yayılan vergi birimlerini alt maktû'/mukâta'a haline getirerek alt mültezim/malikâneçilere vermek suretiyle idare etmişti. Diyarbekir voyvodasının görevleri arasında mukâta'anın gelirlerinin düşmemesini sağlamak ve yeni gelir kaynakları bulmak da önemli bir yer tutmaktaydı.

Voyvodaların "zâtında olan gayret ve hamiyet" ile voyvodalığı "hüsn-i nizâm" ile idare etmeleri, kendileri hakkında merkezde bir "hüsn-i zan" oluşmasını sağlarken bu durum kendilerinin voyvodalık görevini elde etmelerinde önemli bir dayanak noktasını oluşturmaktaydı. Voyvodaların belirlenmesinde, voyvodalık mukâta'asını deruhte eden malikâne sahiplerinin doğrudan tercihi söz konusu olmakla birlikte herhangi bir uygunsuz davranışları olduğunda azledilmelerinde de doğrudan yetki sahibiydiler.

Voyvoda olarak görevde bulunan kişi, malikâne üzere verilen her mukâta'anın mu'accesinin belirli bir miktarını, *vech-i maişet* yani *geçimlik* olarak almaktaydı. Bu miktar Diyarbekir voyvodalığı içinde yapılan her bir satışın mu'accesinin %20'sini oluşturmaktaydı.

Diyarbekir voyvodası, voyvodalığa ait işleri yürütmek için bazı görevlilerin yardımını almaktaydı. Yaptığımız araştırmalar bu kadronun tam teşekkülü hakkında sonuç vermemekle beraber bazı ipuçları ile bu kadro hakkında bilgi sahibi olabilmekteyiz. Bunlar arasından ilkinin voyvodalığa ait hesap kayıtlarını tutan voyvoda katipleri oluşturmaktadır. Bunun yanında voyvodalık mukâta'asının

gelirlerinden birini oluşturan kara tamga mukâta‘asının da katibi olduğunu tespit edebildik. Buradan da voyvodalık içerisinde ilgili mukâta‘alara ait işlerin yürütüldüğü ayrı kalemlerin olabileceğini tahmin edebilmekteyiz. Bu görevliler, voyvodalık yapısının malî bir organizasyona sahip olduğuna dair ipuçları niteliğindedir. Ancak 17. yüzyılda defterdarlığa ait bürolar hakkında, hesap kayıtlarında bilgiler bulunabilmesine rağmen voyvodalık yapısına ait buna benzer bir kaynak tespit edilememiştir. Ancak elimizdeki belgelerden derlenen bu görevlilerin varlığı, işlerin yürütülmesiyle ilgili belli bir kadronun olduğu fikrini güçlendirmektedir. Voyvodalığa ait işlerin yapılmasını sağlayan diğer görevliler arasında “voyvoda zabitleri” ve “voyvoda vekili” adlı görevliler sayılabilir.

Diyarbakir voyvodası, vergilerin toplanması hususunda Diyarbakir valisinden yardım almaktaydı. Özellikle mukâta‘aların yıllık vergilerinin toplanmasında yaşanan sıkıntılarda merkezden sık sık Diyarbakir valisi ve kadısına emirler gönderilmişti. Diyarbakir voyvodalığında da voyvodalık mukâta‘ası aklâmından yıllık vergilerin toplanması için belgelerde “himmet” veya “i‘nâyet” olarak ifade edilen voyvodalara yardım için Diyarbakir valilerine voyvodalar tarafından belli bir meblağ ödenirdi. Bu voyvodalık mukâta‘asının yıllık vergisinden değil satılan her bir mukâta‘anın mu‘accesinden voyvodanın aldığı *ma‘işet* miktarından karşılanırdı.

Bunun yanında voyvodanın, malikâne uygulamasının voyvodalık mukâta‘asına uygulanmasının öncesinde ve sonrasında, görevini gereği gibi sürdürüp sürdürmediği vali ve kadı tarafından kontrol edilirdi. Voyvodanın, görev süresi içinde yıllık vergilerin toplamasından ilgili yerlere ulaştırmasına kadar ki işlerin

takibinde büyük özen gösterilmesi hem ehl-i örften (bu vali olabileceği gibi kimi zaman mütesellim de olabilir) hem de kadıdan istenmekteydi.

18. yüzyılda valilerin masraflarının karşılanması için düzenlenen ek ödemelerin yanı sıra Diyarbekir valilerine eyaletteki mukâta'alardan ek bir ödeme daha yapılmaktaydı. Kalemîyye olarak adlandırılan bu verginin, Diyarbekir için 17. yüzyıldan itibaren alınmadığı söylenmelidir. Malikâne uygulaması sırasında da bu vergi alınmaya devam etmişti. Diyarbekir voyvodaları ile Diyarbekir valilerini sıklıkla karşı karşıya getiren sorunların en önemlisi bu ödemelerde yaşanan sıkıntılardı.

Diyarbekir voyvodaları bölgeyi tanınmaları, bölgede etkin bir güce sahip olmaları ve nüfuzları dolayısıyla yalnızca voyvodalıkla ilgili konulardan sorumlu tutulmazlardı. Devlet zaman zaman voyvodaları bölgedeki çeşitli işlerde de görevlendirilebilmekteydi. Bunlardan ilki, bölgeden zahire satın alınması ve bunun nakledilmesi idi. Bir diğeri cebeli bedeli olarak adlandırılan verginin toplanması idi. Ayrıca sahip oldukları bölgesel güçleri dolayısıyla yine bölgedeki çeşitli ayaklanmaların bastırılmasında da görevlendirilebilmekteydiler.

18. yüzyılda Diyarbekir voyvodaları yerel unsurlardan tercih edilmişlerdi. Milli aşireti mensupları, Şeyh-zâde, Abdulvahhab Ağa ve Şem'an-zâde aileleri arasında 18. yüzyıl boyunca el değiştiren voyvodalık görevi, bu yerel unsurların bölgedeki etkinliklerini arttırmalarında şüphesiz ki oldukça etkili olmuştur.

Çalışmamızın bir diğer ayağını ise malikâne sahipleri oluşturmaktadır. Bunlar ikiye ayrılmak suretiyle değerlendirilmiştir. İlki voyvodalık mukâta‘asını deruhte eden ve üst malikâne sahibi kısmını oluşturan gruptur. Bunların 18. yüzyıl boyunca merkezî bürokrasi içinden gelen kişiler oldukları söylenmelidir. Bunlar arasında silahdar ağası, kapıcılar kethüdası, matbah-ı amire emini, darbhâne-i amire nazırı gibi görevliler bulunmaktaydı. Bunun yanında aralarında baba-oğul-yeğen şeklinde akrabalık ilişkileri de söz konusudur. Ayrıca mukâta‘ayı bir kişi değil üç ya da dört kişi olarak deruhte etmekteydiler. Devletin üst malikâne sahibinden beklediği ise Diyarbekir voyvodalığı ve tevâbi‘i mukâta‘asının yıllık vergisinin merkezî hazineye teslim edilmesi ve kalemiyelerin ilgili kişilere verilmesini sağladıktan sonra hesaplarının görülmesiydi. Ayrıca voyvodalık gelirlerinin düşmemesini sağlamak da görevleri arasındaydı.

Voyvodalık mukâta‘asının “aklâm” veya “mülhakât” olarak adlandırılan alt maktû‘/mukâta‘aları deruhte eden malikâne sahiplerinin malikâne üzere deruhte ettikleri alana malikâne şartları gereğince voyvodalar da dahil olmak üzere kimse müdahale edememekteydi. Bunlar eğer deruhte ettikleri vergi kaynağından uzakta iseler ya vekillerini göndererek ya da yeniden iltizama vererek mültezimler vasıtasıyla vergilerini toplamaktadır. Bunun yanında yıllık vergilerinin ve kalemiyelerinin ödemelerinde sıkıntı yaşanırsa malikâneleri kaldırılır ve başkasına deruhte edilirdi. Kimlikleri konusunda çoğunlukla isimleri dışında veri tespit edememekle birlikte bunların genellikle yerel kimselerden oldukları söylenebilir.

Alt malikâne sahipleri üzerinde yapılacak olan daha detaylı araştırmalar, bu mukâta‘alarda malikâne sahibi şeklinde yeni bir adla ama çoğunlukla bölgeden olduklarını söyleyebileceğimiz yeni görevlilerin deruhte ettikleri vergi birimlerini, ne şekilde idare ettikleri daha net açıklanabilecektir. Biz yaptığımız çalışma ile daha üst mukâta‘a alanı olan ve alt maktû‘/mukâta‘aları bir şemsiye gibi çevreleyen Diyarbekir voyvodalık mukâta‘asının dahilindeki yöneticileri inceledik. Böylece eyalet içerisinde vali-üst malikâne sahibi-voyvoda-alt malikâne sahipleri arasındaki ilişkiyi çizmeye çalıştık. Bunu yaparken voyvodalık mukâta‘asını deruhte eden malikâne sahipleri ile onlar tarafından görevlendirilen voyvoda adlı görevlinin üzerinde durarak yapının ana unsurlarını tanımlamak öncelikli hedefimizdi. Bu çalışma Osmanlı taşra yönetiminin 18. yüzyıldaki durumunu Diyarbekir Eyaleti içindeki bir kısım gelirler üzerinde oluşturulmuş Diyarbekir Voyvodalığı ölçeğinde hem yapı olarak hem de görevliler açısından ortaya koymaktadır. Ancak şüphesiz ki bu çalışma, 18. yüzyılda Osmanlı taşra yönetiminin bir bölümünü küçük bir örnekle açıklarken bundan sonraki çalışmalar ile bu yönetimin unsurları çok yönlü ortaya konulabilecektir.

KAYNAKÇA

a) Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Maliyeden Müdevver Defterler Tasnifi

BOA, MAD-636; BOA, MAD-918; BOA, MAD-945; BOA, MAD-1347; BOA, MAD-2467; BOA, MAD-2510; BOA, MAD-2528; BOA, MAD-2640; BOA, MAD-2819; BOA, MAD-2836; BOA, MAD-2938; BOA, MAD-3120; BOA, MAD-3363; BOA, MAD-3394; BOA, MAD-3408; BOA, MAD-3496; BOA, MAD-3602; BOA, MAD-3669; BOA, MAD-4069; BOA, MAD-4748; BOA, MAD-4786; BOA, MAD-4879; BOA, MAD-6521; BOA, MAD-7836; BOA, MAD-7839; BOA, MAD-9486; BOA, MAD-9518; BOA, MAD-9519; BOA, MAD-9520; BOA, MAD-9856; BOA, MAD-9997; BOA, MAD-10142; BOA, MAD-10161; BOA, MAD-10168; BOA, MAD-10179; BOA, MAD-10188; BOA, MAD-10199; BOA, MAD-10200; BOA, MAD-10204; BOA, MAD-19186

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Malikâne Halifeliği Kalemî

BOA, D.BŞM.MLK-14091

BOA, D.BŞM.MLK-14094

BOA, D.BŞM.MLK-14095

BOA, D.BŞM.MLK-14102

BOA, D.BŞM.MLK-14106

BOA, D.BŞM.MLK-14117

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Kamil Kepeci Tasnifi

BOA, KK-201

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Cevdet Tasnifi

BOA, CD-13532; BOA, CD-16204; BOA, CD-16836; BOA, CML-630; BOA, CML-1236; BOA, CML-6216; BOA, CML-9626; BOA, CML-12743; BOA, CML-17560; BOA, CML-17707; BOA, CML-17736; BOA, CML-17756; BOA, CML-19305; BOA, CML-19663; BOA, CML-21148; BOA, CML-27264; BOA, CML-29248; BOA, CML-31634/2; BOA, CML-31722; BOA, CZB-442

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Diyarbekir Ahkâm Defterleri

BOA, DAD-1; BOA, DAD-2; BOA, DAD-3; BOA, DAD-4

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Ali Emiri Sultan II.Mustafa Tasnifi

BOA, AE.SMSTII-D.8-G.771

BOA, AE.SMSTII-D.13-G.1227

BOA, AE.SMSTII-D.13-G.1233

BOA, AE.SMSTII-D.13-G.1279

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Diyarbekir Hazinesine Ait Dosyalar

BOA, D.BŞM.DBH-D.13-G.18

BOA, D.BŞM.DBH.-D.13-G.43

BOA, D.BŞM.DBH-D.24-G.20
BOA, D.BŞM.DBH.-D.24-G.45
BOA, D.BŞM.DBH-D.24-G.56
BOA, D.BŞM.DBH-D.24-G.80
BOA, D.BŞM.DBH-D.24-G.86
BOA, D.BŞM.DBH.-D.25-G.30
BOA, D.BŞM.DBH-D.25-G.62
BOA, D.BŞM.DBH-D.26-G.18
BOA, D.BŞM.DBH-D.26-G.75
BOA, D.BŞM.DBH-D.26-G.94
BOA, D.BŞM.DBH-D.26-G.95
BOA, D.BŞM.DBH-D.26-G.96
BOA, D.BŞM.DBH-D.26-G.97

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Baş Muhasebe Kalemi Belgeleri ve Defterleri

BOA, D.BŞM-7336
BOA, D.BŞM-1361
BOA, D.BŞM-3011
BOA, D.BŞM-1038/19

Diyarbakir Şer'iyeye Sicilleri

DŞS-310; DŞS-352; DŞS-360

Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadime Arşivi, Tahrir Defteri

T.K.G.M.A.,TD-155

b) Araştırma ve İncelemeler

6 Numaralı Mühimme Defteri (972/1564-1565) Özet-Transkripsiyon ve İndeks II, Ankara 1995.

7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976/1567-1569) Özet, Transkripsiyon-İndeks II-III, Ankara 1999.

12 Numaralı Mühimme Defteri (978-979/ 1570-1572) Özet-Transkripsiyon ve İndeks I-II, Ankara 1996.

998 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Diyâr-ı Bekr ve 'Arab ve Zü'l-Kâdiriyye Defteri (937/1530), I, Ankara 1998.

AGOSTON, Gabor, "1453-1826 Avrupa'da Osmanlı Savaşları", *Top, Tüfek ve Süngü Yeniçağda Savaş Sanatı 1453-1815*, İstanbul 2003.

AKDAĞ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi 2 (1453-1559)*, İstanbul 1995.

ANSAY, Sabri Şakir, *Hukuk Tarihinde İslam Hukuku*, Ankara 1958.

AYDIN, Mehmet Akif, "İslâm Hukukunda Tek Taraflı Hukukî İşlem", *İslam ve Osmanlı Hukuku Araştırmaları*, İstanbul 1996.

BARCAN, Ömer Lütfi, "Timar", *İA*, c.12/1, İstanbul 1979.

BARCAN, Ömer Lütfi, *XV ve XVI inci Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirâî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları Kanunlar*, c.1, İstanbul 1943.

BAŞAR, Fehmeddin, *Osmanlı Eyalet Tevcihatı (1717-1730)*, Ankara 1997.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, İstanbul 2000.

BATMAZ, Eftal Şükrü, "İltizam Sisteminin XVIII. Yüzyıldaki Boyutları", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, S.29, Ankara 1996.

- BATMAZ, Eftal Şükrü, “Osmanlı Devletinde Kale Teşkilatına Genel Bir Bakış”, *OTAM*, S.7, Ankara 1996.
- BAYSUN, Cavid, “Mehmed IV”, *İA*, c.7, İstanbul 1988.
- BEŞİRLİ, Mehmet, *Orta Karadeniz Kentleri Tarihi I Tokat (1771-1853)*, Tokat 2005.
- BEYSANOĞLU, Şevket, *Anıtları ve Kitâbeleri İle Diyarbakır Tarihi*, c.2, Ankara 1990.
- CEZAR, Mustafa, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, İstanbul 1965.
- CEZAR, Yavuz, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII.yy dan Tanzimat'a Mali Tarih)*, İstanbul 1986.
- ÇADIRCI, Musa, “II.Mahmut Döneminde Mütesellimlik Kurumu”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, c.XXVIII, S.3-4 (Temmuz-Aralık 1970), Ankara 1977.
- ÇADIRCI, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Ankara 1997.
- ÇAKIR, Baki, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI-XVIII.Yüzyıl)*, İstanbul 2003.
- ÇİZAKÇA, Murat, *İslam Dünyasında ve Batı'da İş Ortaklıkları Tarihi*, çev. Şehnaz Layıkel, İstanbul 1999.
- DARLING, Linda T., *Revenue-Raising and Legitimacy Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire 1560-1660*, Leiden 1996.
- DEFTERDAR SARI MEHMED PAŞA, *Zübde-i Vekayiât Tahlil ve Metin (1066-1116/1656-1704)*, haz. Abdülkadir Özcan, Ankara 1995.

DEMİRCİ, Süleyman, “Collectors of Avârız and Nüzul Levies in the Ottoman Empire: A Case Study of The Province of Karaman 1621-1700”, *Belleten*, LXIX/255 (2005).

DEVELLİOĞLU, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara 1997.

ERDOĞDU, İbrahim, *XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Toplumunda Değişim Eğilimleri (Harput Örneği)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2006.

ERGENÇ, Özer, “XVIII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Yönetiminin Malî Nitelikleri”, *Journal of Turkish Studies (Türklük Bilgisi Araştırmaları)*, c.10, 1986.

ERGENÇ, Özer, *Osmanlı Klasik Dönemi Kent Tarihçiliğine Katkı XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara 1995.

ERGENÇ, Özer, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*, Ankara 2006.

ERPOLAT, Mehmet Salih, “Cizye Defterlerinin Sosyal Ve İktisadî Tarih Araştırmaları Açısından Önemi: Diyarbakır Örneği”, *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, S.4, Eylül 2004.

ERPOLAT, Mehmet Salih, *XVI. Yüzyılda Diyarbakır Beylerbeyliği'ndeki Yer İsimleri*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Konya 1999.

ERPOLAT, Mehmet Salih, *XVI. Yüzyılda Ergani Sancağı*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 1993.

FAROQHI, Suraiya, “Krizler ve Değişim 1590-1699”, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600*, c.2, ed.H. İnalcık ve Donald Quataert, çev. Ayşe Berktaş, Süphan Andıç, Serdar Alper, İstanbul 2004.

- FLEISCHER, Cornell, *Tarihçi Mustafa Âli Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati*, çev. Ayla Ortaç, İstanbul 1986.
- GENÇ, Mehmet, “Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün İlkeleri”, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul 2000.
- GENÇ, Mehmet, “Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi”, *Türk İktisat Tarihi Semineri 1973, Metinler-Tartışmalar*, Ankara 1975.
- GENÇ, Mehmet, “Osmanlı Maliyesinde Mukataa Kavramı”, *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler 1*, haz. Mehmet Genç-Erol Özvar, İstanbul 2006.
- GÖĞEBAKAN, Gökür, *XVI. Yüzyılda Malatya Kazası (1516-1560)*, Malatya 2002.
- GÖKBİLGİN, Tayyib, “İbrahim”, *İA*, c.5/II, İstanbul 1988.
- GÖRİCELİ KOÇI BEY, *Koçi Bey Risalesi (Eski ve yeni harflerle)*, yay. haz. Yılmaz Kurt, 2.Bs., Ankara 1998.
- GÖYÜNÇ, Nejat, “Ocaklık Deyimi Hakkında”, *XI. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, c.III, Ankara 1994.
- GÖYÜNÇ, Nejat, “Yurtluk-Ocaklık Deyimleri Hakkında”, *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu’na Armağan*, İstanbul 1991.
- GÖYÜNÇ, Nejat, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, Ankara 1991.
- İLHAN, M.Mehdi, *Amid (Diyarbakır)*, Ankara 2000.
- İNALCIK, Halil, “Adaletnâmeler”, *Belgeler*, S.II, 1965.
- İNALCIK, Halil, “Centralization and Decentralization in Ottoman Administration”, *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, ed. T.Naff and R.Owen, London 1977.

İNALCIK, Halil, “İslâm Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekillerle Mukayesesi”, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, İstanbul 1996.

İNALCIK, Halil, “Köy, Köylü ve İmparatorluk”, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, İstanbul 1996.

İNALCIK, Halil, “Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire”, *Archivum Ottomanicum*, VI/1980, Peeters-Leuven.

İNALCIK, Halil, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye’nin İktisadî Vaziyeti Üzerinde Bir Tetkik Münasebetiyle”, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, İstanbul 1996.

İNALCIK, Halil, “Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu”, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, İstanbul 1996.

İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu: Klasik Çağ (1300-1600)*, çev. Ruşen Sezer, İstanbul 2003.

İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, 1300-1600*, c.1, çev. Halil Berktaş, İstanbul 2000.

KAYA, Kemal, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Voyvodalık*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2004.

KEYDER, Çağlar-İSLAMOĞLU, Huricihan, “Osmanlı Tarihi Nasıl Yazılmalı? Bir Öneri”, *Toplum ve Bilim*, 14, Kış 1978.

KILIÇ, Orhan, “Klasik Dönem Osmanlı Taşra Teşkilâtı: Beylerbeyilikler/Eyaletler, Kaptanlıklar, Voyvodalıklar, Meliklikler (1362-1799)”, *Türkler*, c.9, Ankara 2002.

KILIÇ, Orhan, “Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar Üzerine Bazı Tespitler”, *OTAM*, S.10, 1999.

- KILIÇ, Rüya, “Seyyid ve Şeriflerin Osmanlı Yönetimiyle İlişkileri: XIV-XVI. Yüzyıllar”, *Uluslararası Kuruluşunun 700. Yıldönümünde Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti Kongresi 07-09 Nisan 1999*, Konya 2000.
- Kitâb-ı Müstetâb*, yay.Yaşar Yücel, Ankara 1974.
- KUNT, İ.Metin, *Bir Osmanlı Valisinin Yıllık Gelir-Gideri Diyarbekir 1670-71*, İstanbul 1981.
- KUNT, İ.Metin, *Sancaktan Eyalete 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, İstanbul 1975.
- KURT, Yılmaz, “Diyarbakir Sancağı Yer Adları”, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakir*, c.2, ed. Bahaeddin Yediyıldız, Kerstin Tomenendal, Ankara 2008.
- KURT, Yılmaz, “Sis Sancağı (Kozan-Feke) Mufassal Tahrir Defteri Tanıtımı ve Değerlendirilmesi II: Ekonomik Yapı”, *OTAM*, S.2, Ankara 1991.
- KURT, Yılmaz, “XVI.Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbakir Eyaleti'nde Sanayi ve Ticaret”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, V, İzmir 1990.
- KURT, Yılmaz, *XVI. Yüzyıl Adana Tarihi*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1992.
- KÜTÜKOĞLU, Bekir, “III. Murad”, *İA*, c.8, İstanbul 1979.
- KÜTÜKOĞLU, Bekir, *Osmanlı-İran Siyasî Münasebetleri (1578-1612)*, İstanbul 1993.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., “Defterdar”, *DİA*, c.9, İstanbul 1994.
- MANTRAN, Robert, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi I Osmanlı Devleti'nin Doğuşundan XVIII. Yüzyılın Sonuna*, çev. Server Tanilli, İstanbul 2000.
- Mardin Aşiret-Cemaat-Devlet*, ed. Suavi Aydın, Kudret Emiroğlu, Oktay Özel, Süha Ünsal, İstanbul 2000.

- MURPHEY, Rhoads, *Osmanlı'da Ordu ve Savaş 1500-1700*, çev. M.Tanju Akad, İstanbul 2007.
- MURPHEY, Rhoads, *Regional Structure in the Ottoman Empire*, Wiesbaden 1987.
- NAÎMÂ MUSTAFA EFENDÎ, *Târih-i Na'imâ*, c.II-III, haz. Mehmet İpşirli, Ankara 2007.
- ORHONLU, Cengiz, "Mustafa II", *İA*, c.8, İstanbul 1979.
- ÖZ, Mehmet, "IV. Murad Devrine Ait Gelenekçi Bir Islahat Teklifi", *Türkiye Günlüğü*, 24/Güz 1993.
- ÖZ, Mehmet, "XVI. Yüzyılda Bitlis Sancağı: Yönetim, Nüfus ve Vergilendirme", *IXth International Congress of Economic and Social History of Turkey*, Dubrovnik-Croatia, 2001.
- ÖZ, Mehmet, *Osmanlı'da 'Çözülme' ve Gelenekçi Yorumcuları*, İstanbul 1997.
- ÖZCAN, Ruhi, "Osmanlı Devleti'nde XVII. Yüzyılda Yapılan Sikke Tashihleri", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.17, Bahar 2005.
- ÖZTÜRK, Yücel, *Özü'den Tuna'ya Kazaklar-I*, İstanbul 2004.
- ÖZVAR, Erol, "XVII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Maliyesinde Değişme: Diyarbakır'da Hazine Defterdarlığı'ndan Voyvodalığa Geçiş", *IXth International Congress of Economic and Social History of Turkey*, Dubrovnik-Croatia, 2001.
- ÖZVAR, Erol, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, İstanbul 2003.
- ÖZVAR, Erol, *XVII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Maliyesinde Değişim: Rum Hazine Defterdarlığından Tokat Voyvodalığına Geçiş*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1998.
- PAKALIN, Mehmet Zeki, "Mukabeleci", *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c.II, İstanbul 1993.

PAMUK, Şevket, “Osmanlılarda Para ve Enflasyon”, *Cogito*, Osmanlılar Özel Sayısı, S.19, Yaz 1999.

PAMUK, Şevket, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, 4.Bs., İstanbul 2007.

PARMAKSIZOĞLU, İsmet, “Karlofça”, *İA*, c.6, İstanbul 1977, ss.346-350.

SAHİLLİOĞLU, Halil, “Bir Mültezim Zimem Defterine Göre XV. Yüzyıl Sonunda Osmanlı Darphane Mukâta‘aları”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, XXIII/1-2 (1962-63).

SAHİLLİOĞLU, Halil, “Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat”, *Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar*, der. Salih Özbaran, İzmir 1984.

SALZMANN, Ariel, “İmparatorluğu Özelleştirmek: Osmanlı XVIII. Yüzyılında Paşalar ve Ayanlar”, *Osmanlı*, c.6, Ankara 1999.

SALZMANN, Ariel, *Measures of Empire Tax Farmers and The Ottoman Ancien Regime, 1695-1807*, Basılmamış Doktora Tezi, Columbia 1995.

SALZMANN, Ariel, *Tocqueville in the Ottoman Empire Rival Paths to the Modern State*, Leiden Boston 2004.

SELÂNİKÎ MUSTAFA EFENDİ, *Tarih-i Selânikî (971-1003/1563-1595) I*, haz. Mehmet İpşirli, Ankara 1999.

SELÂNİKÎ MUSTAFA EFENDİ, *Tarih-i Selânikî (1003-1008/1595-1600) II*, haz. Mehmet İpşirli, Ankara 1999.

SİLAHDAR FINDIKLILI MEHMED AĞA, *Silahdar Tarihi*, c.2, İstanbul 1928.

Solakzâde Tarihi, İstanbul 1297.

ŞEMSETTİN SAMÎ, *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul 1995.

TABAKOĞLU, Ahmet, “Osmanlı Devletinin İç Hazinesi”, *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler 1*, haz. Mehmet Genç-Erol Özvar, İstanbul 2006.

TABAKOĞLU, Ahmet, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, İstanbul 1985.

TAŞ, Hülya, *XVII. Yüzyılda Ankara*, Ankara 2006.

TURAN, Şerafettin, “XVII.Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun İdarî Taksimatı (H.1041/M.1631-32 tarihli bir idarî taksimat defteri)”, *Atatürk Üniversitesi 1961 Yıllığı*, Erzurum 1963.

TÜRKAY, Cevdet, *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğu'nda Oymak, Aşiret ve Cemaatler*, 2.Bs., İstanbul 2005.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, “Defterdâr”, *İA*, c.3, İstanbul 1988.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapıkulu Ocakları I*, 3. Bs., Ankara 1988.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, 3. Bs., Ankara 1988.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, III/1, 5.Bs., Ankara 1995.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, III/2, 5. Bs., Ankara 1995.

ÜNAL, Mehmet Ali, “XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Diyarbekir Eyaletine Tâbi Sancakların İdari Statüleri”, *Osmanlı Devri Üzerine Makaleler ve Araştırmalar*, Isparta 1999.

YAMAN, Talât Mümtaz, “Osmanlı İmparatorluğu Teşkilâtında Mütesellimlik Müessesesine Dair”, *Türk Hukuk Tarihi Dergisi*, c.I (1942-1945), Ankara 1944.

YILMAZÇELİK, İbrahim, “Osmanlı Hakimiyeti Sürecinde Diyarbakır Eyaleti Valileri (1516-1838)”, *Uluslararası Kuruluşunun 700. Yıldönümünde Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti Kongresi 07-09 Nisan 1999*, Konya 2000.

YILMAZÇELİK, İbrahim, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, Ankara 1995.

EKLER

Ek-1: Amid Kazası (Şarkî ve Garbî Amid Nahiyeleri)'nda Yer Alıp Voyvodalık Kapsamında Bulunan Köy ve Mezraalar

18.Yüzyıldaki Köy ve Mezraaların İsimleri	Günümüzdeki İsimleri	İlçe	İl
Acı ve Kırancı			
Ak Hüseyin			
Akımi	Gülgöze mz.	Merkez	Diyarbakır
Akmeşhed			
Akviran	Küçük Akören- Büyük Akören	Merkez	Diyarbakır
Ali Daraklu			
Ali Darılı			
Alibardak	Alibardak	Merkez	Diyarbakır
Alikuran			
Altunviranı mz.			
Amel Gazi			
Arpadepe			
Arslanoğlu (Arslanoğlu mz.)	Gölpınar	Merkez	Diyarbakır
Arzuoğlu	Kervanpınar mz.	Merkez	Diyarbakır
Babacık			
Balaveli			
Başikan			
Bertili			
Beşirbeğ			
Beyanoğlu			
Beykoz			
Bozdepe			
Böğürtlenlu			
Cankurtaran			
Çaluni Dikişdepe			
Çaruği	Çarıklı mz.	Merkez	Diyarbakır
Çataldepe mz.			
Çaylım			
Çekirgelu			
Çeykelcik			
Çolak Pehlivan			
Dadavud (?)			
Danekıran	Eyertutmaz mz.	Pirinçlik	Diyarbakır
Darenlu			
Dedecik			
Dellukan			

Depelu	Tepe mz.	Merkez	Diyarbakır
Derbeşur			
Derviş Hasan	Dervişhasan	Merkez	Diyarbakır
Develi	Develi mz.	Merkez	Diyarbakır
Döğercik			
Duber			
Eğil mz.			
Emir Ahmed			
Enfiyye-i Müslim			
Evladpınarı mz.			
Fare	Güzelköy	Merkez	Diyarbakır
Fatma Hatun			
Göl Kankırt			
Güzel Abdal			
Hancuğaz	Yöndemli mz.	Çınar	Diyarbakır
Hanebazar			
Harzem	Filizören	Çınar	Diyarbakır
Hoca mz.			
Huydi			
Hücceti	Başaklı	Çınar	Diyarbakır
Hüseyin Depe			
İdrislu	Avşar mz.	Bismil	Diyarbakır
İmam ‘Ukayl			
İsraillu			
İzzeddin Viranı			
Ka’imi			
Kadı-yı Ulya	Büyükkadı	Merkez	Diyarbakır
Kakani			
Kankırt	Tellikaya	Merkez	Diyarbakır
Kanluviran			
Kar Ali mz.			
Kara Ahmedlu			
Kara Elma			
Kara Kilisa	Dökmetaş	Merkez	Diyarbakır
Kara Musa	Kara Musa	Çermik	Diyarbakır
Karaca			
Karacaviran	Karacaören	Merkez	Diyarbakır
Karadepe			
Karakoc	Batıkarakoç	Merkez	Diyarbakır
Karalu			
Karlım			
Kasımi	Bölümlü	Bismil	Diyarbakır
Kasımviranı			

Kaşıkcı			
Kaşmirviranı			
Kayar Haslu nd. Samlu			
Kazukdepesi	Kazıktepe	Çınar	Diyarbakır
Kemal Fahreddin			
Kıryatoğlu			
Kızılkaya			
Kiğı			
Kilid Viranı			
Kilidviranı nd. Tayyibviranı			
Kira el-meşhûr-ı Behramki			
Kırlu			
Kişeyan Baba			
Koca	Kocalar	Bismil	Diyarbakır
Koca Viran			
Korucuk mz.			
Kozan	Kozan	Merkez	Diyarbakır
Köprü			
Kördepe			
Körili			
Kubbecik	Kubacık	Çınar	Diyarbakır
Kubek			
Kuş Doğan	Kuşdoğan mz.	Pirinçlik	Diyarbakır
Kuzi			
Kürdikanlu			
Madudin			
Mağara Sarıyan			
Maksud Hoca			
Mehmed Karalu			
Merenlu			
Midiliyye			
Molla Hamiş			
Muhanna Viranı			
Muline			
Musa Viranı			
Nureddinviranı			
Örenlu			
Sa' dullah			
Salih mz.			
Samanlu			
Sare			
Saz			
Sekfenan-ı Süfla			
Serem (Serem mz.)			
Sıralı			
Silay			

Silodepesi			
Silooğlu-yı Süfla (Sinooğlu-yı Süfla)			
Söğütlü	Söğütlü mz.	Merkez	Diyarbakır
Sukmani nd. Dellukan			
Sumani			
Şamviranı nd. Kara Halife			
Şevketlu			
Şükrullah			
Tatar	Kazancık mz.	Pirinçlik	Diyarbakır
Til Şeref			
Til Taban	Sıçıktı	Merkez	Diyarbakır
Timurhan	Demirhan mz.	Bismil	Diyarbakır
Toblu			
Tomad	Toklucak mz.	Çınar	Diyarbakır
Topal			
Unlucagöl			
Uzundere			
Yağmurlu	Yağmurlu mz.	Merkez	Diyarbakır
Yarımca	Yarımca mz.	Merkez	Diyarbakır
Yarman			
Yekun			
Yenice-i Ağcakala			
Yenice-i Uzundere			
Yıvacık	Yıvacık	Çınar	Diyarbakır
Zağferan			
Zehair Pınarı			
Zelihaviranı			
Zeynigan			
Zoğa	Damlakuyu	Merkez	Diyarbakır

Ek-2: Berazi Kazası'nda Yer Alıp Voyvodalık Kapsamında Bulunan Köy ve Mezraalar

18.Yüzyıldaki Köy ve Mezraaların İsimleri	Günümüzdeki İsimleri	İlçe	İl
..... Direği			
..... Hanı			
..... nâm-ı diğer Berrintaş			
....Viranı			
Aç Halil			
Ağceviran			
Akdibek			
Akimi			
Akpınar			
Akviran mz.			
Akyazı			
Allin (?)			
Andçıban			
Arlıhan			
Atımyat			
Ayar			
Ayn Siverek			
Bağçecik eş-şehriyye-i Hüseyın Akpınar	Bahçecik	Merkez	Diyarbakır
Bahri			
Balluca Viranı			
Baran Viranı			
Barut Horon			
Başil			
Bayezid el-meşhur Eşluk (İsiluk) (?)			
Beyanlu			
Bezeklu			
Bozcadı nam-ı diğer Kırmıyan (?)			
Bubıyan İsmail eş-şehriyye-i Şeyh Halılan			
Bugat (?) 'Ömeri			
Burban mz.			
Camluca mz.			
Cemaleddin			
Çayırlu			
Demürli-yi Ulya	Demirli	Derik	Mardin
Derin Göl			
Didevan nd. Halef			

Dikme Taş			
Döşek			
Dubek			
Ebilan			
Edis Viranı mz.			
Eğerçe			
Emir Ahmed			
Eski Viran			
Fistan			
Gavur Huri			
Gelincik Derici			
Gökceevin			
Gözüm ve'l-Hayırlı mz.			
Gözüşah nd. Muskan			
Gül Emiran	Doluçanak	Silvan	Diyarbakır
Gülviran			
Hacı İsmail nâm-ı diğer Kuklan			
Hacıkan			
Hakem			
Halid mz.			
Hamerman			
Hamurcu Derici			
Hancuğaz			
Haskuyu			
Havlud (?)			
Hayaldepe			
Haydaran	Işıklar	Bismil	Diyarbakır
Hayırlı nam-ı diğer Ağçeler			
Humikan (?) İsmail			
İhsan mz.			
İncirlu			
İskan-ı diğerü'l-ma'rûf Çukuran			
İskan-ı Kebir			
İzzeddin Viranı			
Kakunlan			
Kalender			
Kalikan			
Kalikan 'Ömeran			
Kanlıviran			
Kara 'Alem			
Kara Basamak			
Kara Beneklü			
Kara Hamza nd. Zeybek Dirun			
Kara Lekelü			
Kara Mazı			

Karacalu			
Karacık-ı Kebir / Sagir	Karacık mz.	Bismil	Diyarbakır
Karaman			
Karaman Derici			
Karayıldiran			
Kaya	Kaya mz.	Silvan	Diyarbakır
Kayayel Viranı			
Kazukluca			
Keçilan			
Kenevir			
Kızıl Ahmed nd. Mağaracık			
Kızıl Celal			
Kızıl Mehmed	Sarıyazma	Merkez	Diyarbakır
Kızılca			
Kirli			
Koca ‘Ali (‘Aliya)			
Kösan nd. Hüseyin-i Ulya			
Kul Hamal			
Kurdca			
Mağaracık			
Mahlut Salat			
Maluluke			
Mamuha			
Mamuran			
Mertek			
Meta‘i			
Metelik Viranı			
Millu Viran			
Mumikan (?)			
Murad b. Musa			
Muradan			
Muşikan nd. Kakunlan			
Nazif Viranı			
Nesimi Viranı			
Neslihim			
Obapınarı			
Osman			
Ömer Kuyusu			
Ömerli			
Özge Kuyu			
Pare Burcu			
Pusular			
Remesko			
Sakız			
Salikan	Eşme	Silvan	Diyarbakır

Samlu			
Sarıkuşu			
Sarucaoğlan	Sarıca	Eğil	Diyarbakır
Seksanviran			
Selman	Selman	Eğil	Diyarbakır
Silugi			
Sucuk			
Sukan			
Sultandepesi			
Sumaki			
Şehabeddin nd. Salikan	Eşme	Silvan	Diyarbakır
Şeyh Abdal			
Şeyh İl			
Şeyh Matar mz.			
Şincan			
Tahir Derici			
Tamviran-ı (?) Kebir			
Tamviran-ı (?) Sagir			
Tarla Önü			
Taşluca			
Tavuk Viranı			
Til 'Avn			
Til Hayta			
Tildes			
Ucviran			
Üzüm Viranı			
Yarımcı eş-şehriyye-i Mendelikan			
Yavrum Hasan			
Yeregiren			
Yerke (?) (Yerke (?) mz.)			
Yolviran			
Zalikan			
Zir Hisar			
Zirviran (Zirviran mz.)			
Ziyaret-i Şeyh Emek			

Ek-3: Hani Kazası'nda Yer Alıp Voyvodalık Kapsamında Bulunan Köy ve Mezraalar

18.Yüzyıldaki Köy ve Mezraaların İsimleri	Günümüzdeki İsimleri	İlçe	İl
Amid Çayırı nd. Günyaz			
Anar			
Araban	Sivritaş mz.	Dicle	Diyarbakır
Arit (?)			
Arpa Deresi	Arpaderesi	Merkez	Diyarbakır
Ayn Tüccar mz.			
Aynberat			
Bağızban			
Balat			
Balcana / Balcana-i Büzürk / Balcana-i Süfla	Balcini (1928)	Hani	Diyarbakır
Balıca-i Büzürk / Balıca-i Süfla	Balıca (1928)	Pirinçlik	Diyarbakır
Bayrı			
Beğ Çayırı			
Bereste			
Bostan			
Botaş Til Bilek			
Cevzi	Gürbüz	Hani	Diyarbakır
Çıracı	Çerçi (1928)	Hani	Diyarbakır
Davudan	Gürses	Çınar	Diyarbakır
Debecik Derbendi			
Dehimi			
Dimeği			
Duber			
Eyuban	Eyyüban (1928)	Hani	Diyarbakır
Fatin	Fatin (1928)	Mermer	Diyarbakır
Fis-i Küçük			
Fis-i Ulya	Ziyaret	Lice	Diyarbakır
Garib			
Gevbiyan	Gevbiyan	Çermik	Diyarbakır
Gözçikaran			
Hacı Halidan	Aksalkım mz.	Mermer	Diyarbakır
Haferi			
Hama Beğ			
Har Maksud			
Harac (Haram)			

Haracdec			
Harharuh			
Haydar Kendi			
Hubek			
Hude			
Hudi (Huri)			
Humit (?)			
Huse			
Kalu			
Kara Hasan	Oğuzlar	Bismil	Diyarbakır
Karabad			
Keskan			
Kilhor			
Kirazi			
Kubbe			
Kudsiyye			
Kune			
Küçük Viran			
Külekcik			
Mağara mz.			
Mahmudviranı			
Mermer	Mermer	Merkez	Diyarbakır
Millo (?)			
Molla Atını			
Molla Sinan			
Nakkaş			
Nefertaş	Nefirtaş	Merkez	Diyarbakır
Onarım mz.			
Pir'aliyan (Pir'alan)	Yayıkcukur mz.	Mermer	Diyarbakır
Resikan eş-şehriyye-i Kocikan	Süslü	Hani	Diyarbakır
Reygülan	Riyakalan (1928)	Merkez	Diyarbakır
Rişte			
Sa'di	Tanoğlu	Bismil	Diyarbakır
Serküran	Sürikan (1928)	Merkez	Diyarbakır
Söğütlü	Söğütlü (1928)	Merkez	Diyarbakır
Süflay			
Şaklat			
Şevketlu			
Şeyh Halilan	Şeyh Halil (1928)	Merkez	Diyarbakır
Şeyh Ömer			
Tabu			
Tahyenas			

Til İplik			
Til Matari mz.	Pınarbaşı (Matar olarak)	Bismil	Diyarbakır
Yaban			
Yakin			
Yapağı			
Zoğ İbrahim			

Ek-4: Savur Kazası'nda Yer Alıp Voyvodalık Kapsamında Bulunan Köy ve Mezralar

18.Yüzyıldaki Köy ve Mezraaların İsimleri	Günümüzdeki İsimleri	İlçe	İl
Akarca			
Ali Özü ve tevâbi'hâ			
Balış mz.			
Battal Derun			
Bozcalu	Bozçalı	Bismil	Mardin
Çarsi	Harsi	Mardin	Savur
Çirik	Ağaçlıdere / Pınardüzü	Merkez	Diyarbakır
Daniş			
Direniş			
Faston			
Gömülü			
Gözişah nd. Buskan			
Gülekli			
Hasaldec (?)			
Kayakendi			
Keferbac			
Kemerlu			
Köpekli	Eliaçık	Bismil	Mardin
Matar	Pınarbaşı	Bismil	Mardin
Merdenli			
Muhsin			
Pezreşi	Hisarkaya	Savur	Mardin
Raşidi	Üçkavak	Savur	Mardin
Saadettilu	Kurudere	Bismil	Mardin
Seydos			
Til Siham			
Tur ve Hızlı mz.			
Yağmurlu	Yağmurlu mz.	Merkez	Diyarbakır
Zirviranı mz.			

Ek-5: Çermik Kazası'nda Yer Alıp Voyvodalık Kapsamında Bulunan Köy ve Mezraalar

18.Yüzyıldaki Köy ve Mezraaların İsimleri	Günümüzdeki İsimleri	İlçe	İl
Beduyan			
Bistin-i Süfla / Ulyâ	Aynalı	Çermik	Diyarbakır
Delikli Bend			
Gözübüyük			
Hacı Akan			
Hacı Merek			
Hacı Şa'ban			
Halılan	Konuksever	Çermik	Diyarbakır
Haloderesi			
Harman			
Harunkuyusu	Harun (mz)	Çermik	Diyarbakır
Hasan			
Hasud			
Kazuk			
Kermudik			
Kermudik mz.			
Kırk Ramazanviranı mz.			
Kurd Viranı	Kurtoğlu (mz) ?	Çermik	Diyarbakır
Kürd Hasan			
Mehmedoğlu			
Mekih			
Melek Ahmed			
Mısır Kendi			
Midye	Oyuklu	Çermik	Diyarbakır
Muhsinpare (?)			
Musa			
Mülaki			
Nehrbaz			
Nicebil			
Nurşin-i Süfla / Ulya	Balcılar	Çüngüş	Diyarbakır
Selimü'l-ma'rûf-ı şihân			
Turna			
Yenice			
Yenice Zemberek			
Yenice-i Kırık Ramazanviranı			

Ek-6: Ergani Kazası'nda Yer Alıp Voyvodalık Kapsamında Bulunan Köy ve Mezraalar

18.Yüzyıldaki Köy ve Mezraaların İsimleri	Günümüzdeki İsimleri	İlçe	İl
Ağca Kal'a	Akçekale	Ergani	Diyarbakır
Ak Pınar			
Akmeşhed			
Akpınar			
Akpınar-ı Ulya			
Atan ve Külek			
Aynhud			
Aynşat			
Babacık			
Balahor	Yamaçlar	Ergani	Diyarbakır
Baş Gühriz			
Bercemal			
Beyan Ömer el-meşhur Süleyman			
Birun			
Bostan			
Boydirek (?)			
Bubderan	Pamuklu	Çermik	Diyarbakır
Cenan-ı 'Ulya			
Cullar	Ceylan	Çermik	Diyarbakır
Çakerşan	Çakırtaş	Ergani	Diyarbakır
Çakmak	Çakmak mz	Ergani	Diyarbakır
Çayan-ı 'Ulyâ	Gülerce	Ergani	Diyarbakır
Çüngüş			
Danek			
Danek Viranı			
Darıviranı (Darıviran mz.)			
Deluban (Deluban mz.)			
Devran mz.			
Edis-i Süfla/Ulya	Değirmensuyu	Çüngüş	Diyarbakır
Ekel (Eğil ?)			
Elvacı			
Elyos	Malkaya	Çüngüş	Diyarbakır
Eski Emir el-meşhur Özcik			
Eski Zilan	Aşağı Zilan mz.	Ergani	Diyarbakır
Evsat			
EyNEGÖM (İnnegöm) nd.			

Feraşlu (Feraşlu mz.)	Otlak (mz)	Ergani	Diyarbakır
Gası	Çınarköy	Çüngüş	Diyarbakır
Gökce Viran			
Gühriz-i Süfla			
Hacıboğlu			
Hahanoğlu mz.			
Havan			
Herçelik			
Herenlu			
Heveklicik			
Hızırili			
Hisaran			
Hurşid	Sıraköy (mz)	Ergani	Diyarbakır
İnat			
İsa Kendi			
İsraikviranı			
İsra'il Viranı			
Kafirgör			
Kara Dibek	Karadibek (1928)	Devegeçidi	Diyarbakır
Karto	Alakoç	Çermik	Diyarbakır
Kayaksan (Kayaksan-ı Büzürk)	Kayakesen (mz)	Ergani	Diyarbakır
Kırk Pınar			
Kuma Beğ			
Kumsan			
Kuzuncak (Kuzuncak mz.)			
Küçük Girdi			
Lale Viran			
Mağaracık (Mağaracık mz.)			
Maksud Hoca			
Merdane			
Metelik			
Milan	Milan (1928)	Merkez	Diyarbakır
Milvanlu			
Mortaş			
Musikan	Yayladı	Çermik	Diyarbakır
Nife			
Padişah			
Ribat			
Safirdeğın	Seferuşağı	Çüngüş	Diyarbakır
Samir Beğ mz.			
Sarsab	Çataldut	Çüngüş	Diyarbakır
Sincik	Çayırdere	Ergani	Diyarbakır

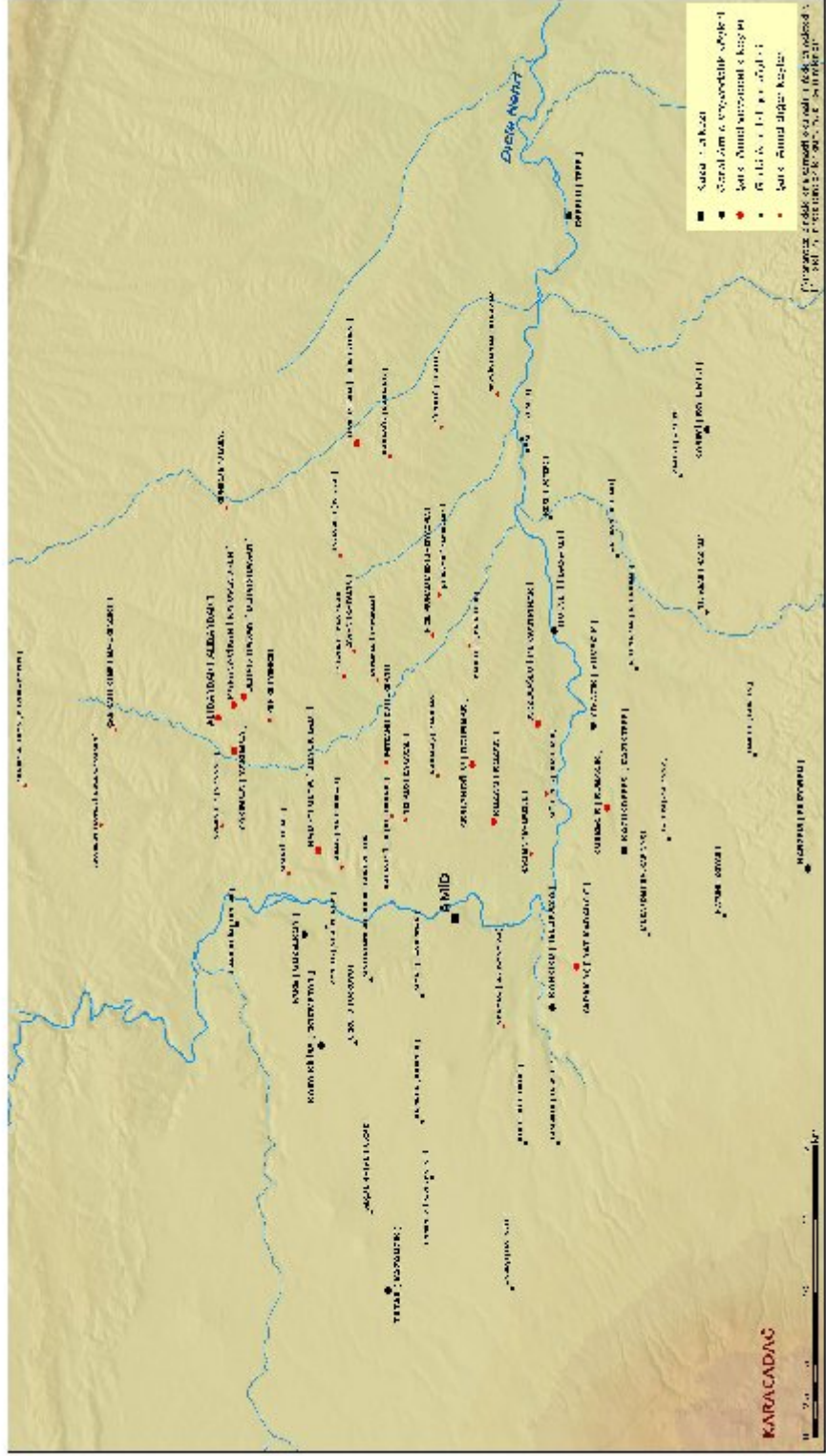
Solak nd. Hamza Kendi			
Sulak			
Şahab Viran			
Şehir Beğ mz.			
Til Ömer			
Tilhum	Yüksel (mz)	Ergani	Diyarbakır
Timurtaş			
Türkan	Güleçoba	Pirinçlik	Diyarbakır
Ulyad			
Vanek			
Yakud			
Yeni Til			

Ek-7: Tercil Kazası'nda Yer Alıp Voyvodalık Kapsamında Bulunan Köy ve Mezraalar

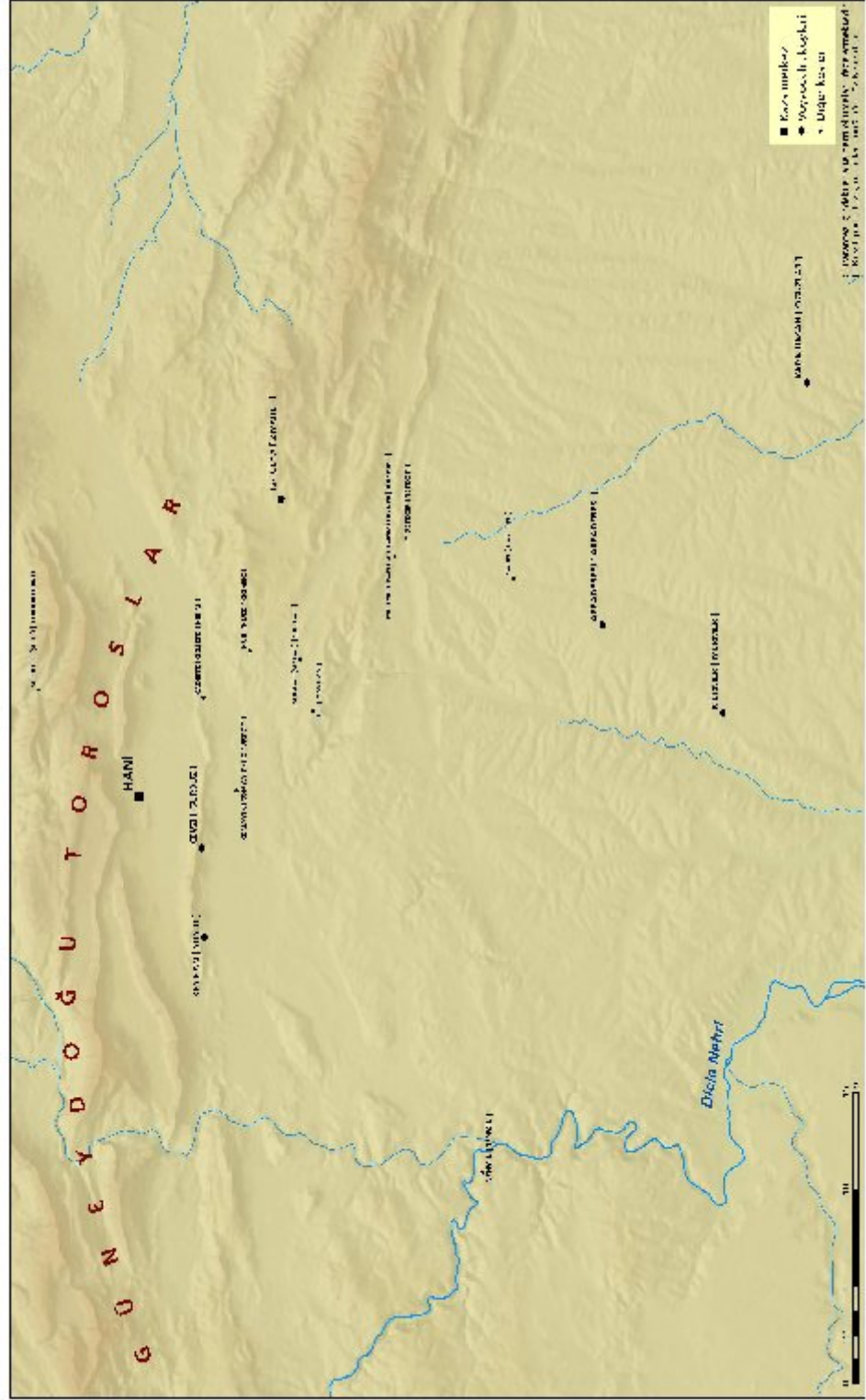
18.Yüzyıldaki Köy ve Mezraaların İsimleri	Günümüzdeki İsimleri	İlçe	İl
Aydın			
Bahşem	Kırıkkaşık	Hazro	Diyarbakır
Buluş	Kartallı mz.	Hazro	Diyarbakır
Casuli			
Çamurlu	Beşçiftçi mz.	Bismil	Diyarbakır
Çıska			
Demlan			
Derviş	Hasanpınar mz.	Bismil	Diyarbakır
Dingalan			
Dizyad-ı Süfla			
Ekrek	Biçer	Bismil	Diyarbakır
Ekrek-i Küçük nd. Üveys			
Haluhak			
Haşuli	Kayayolu mz.	Merkez	Diyarbakır
Kaloğlu			
Karadepe			
Kazanlar			
Kazyal			
Kerh	Kerh (1928)	Hazro	Diyarbakır
Köpeklu	Eliaçık	Bismil	Diyarbakır
Matari mz.	Pınarbaşı	Bismil	Diyarbakır
Misafir			
Misafir			
Narlıca			
Sakık			
Sarı Hüseyin	Sarı Hüseyin mz.	Bismil	Diyarbakır
Şeddad	Serçeler	Bismil	Diyarbakır
Şeyh Davud (Şeyh Davudan)	Kutlualan mz.	Silvan	Diyarbakır
Til Matari mz.			
Til Taban	Suçıktı	Merkez	Diyarbakır
Yaban			
Yakub			
Yakuban			

HARİTALAR

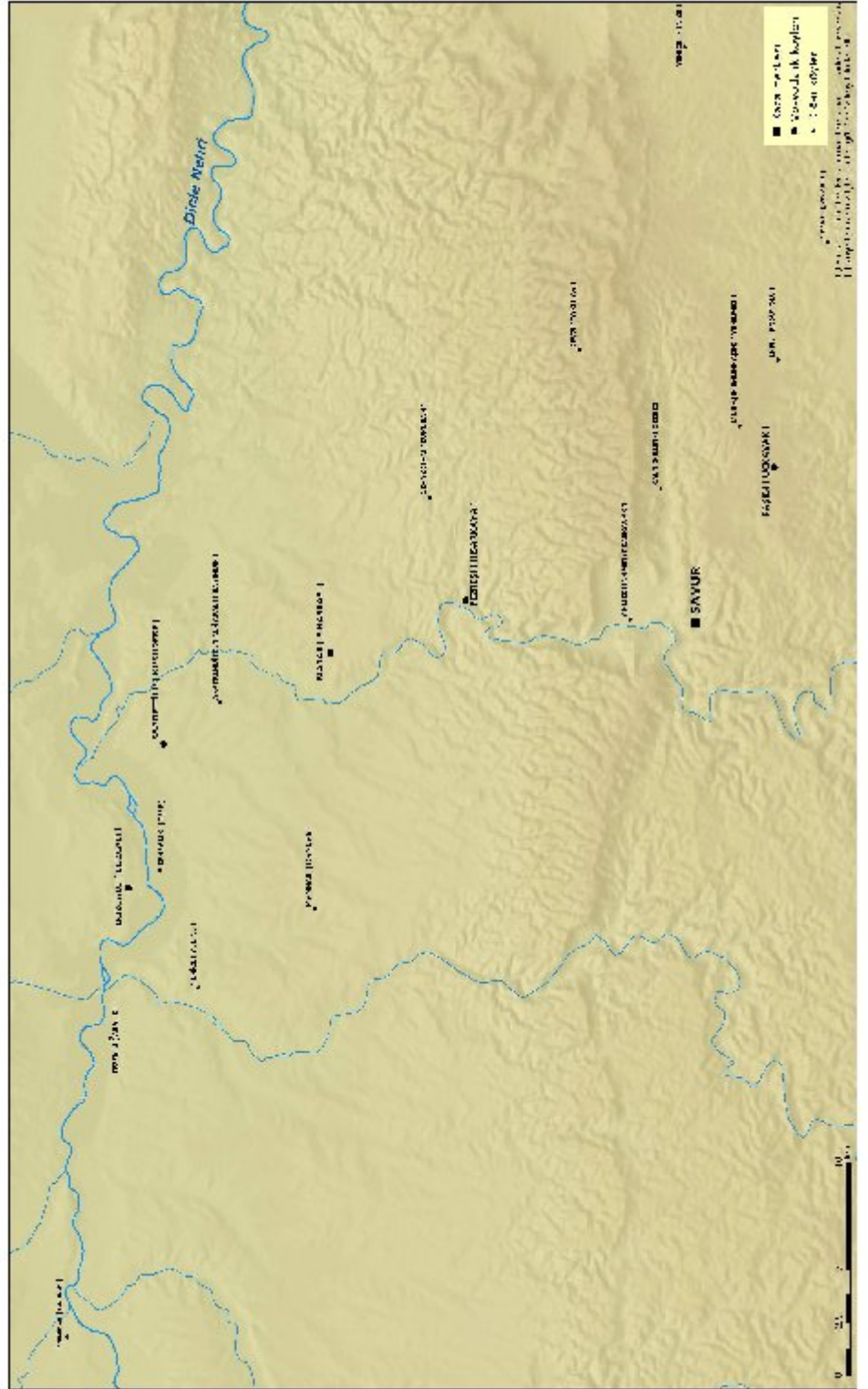
HARİTA-1: AMİD KAZASI (ŞARKİ VE GARBİ AMİD NAHİYELERİ)

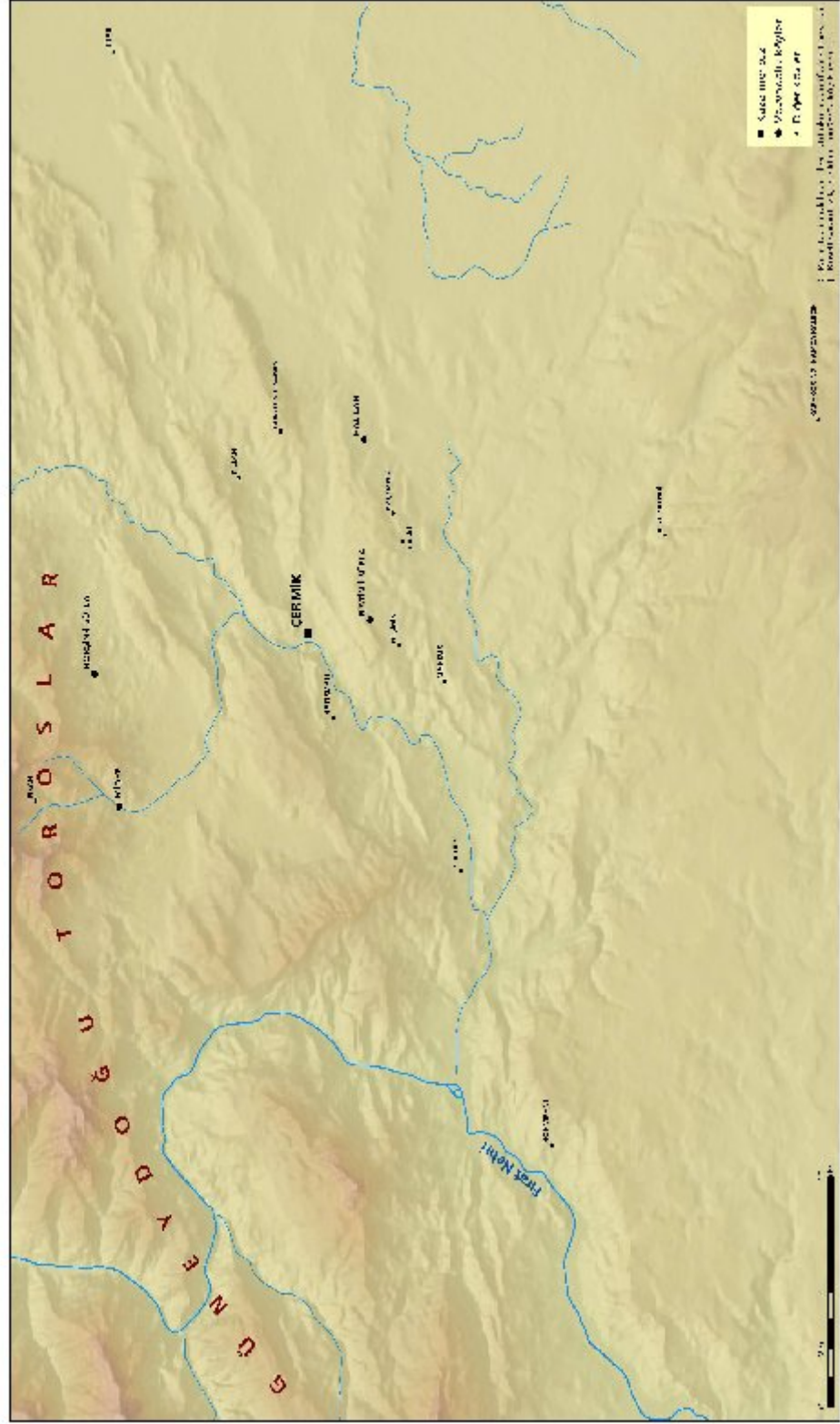
HARİTA-2: HANİ KAZASI

HARİTA-3: SAVUR KAZASI

HARİTA-4: ÇERMİK KAZASI

ÖZET

Başarır, Özlem, 18. Yüzyılda Malikane Uygulaması ve Diyarbekir Voyvodalığı, Doktora Tezi, Danışman: Prof. Dr. Yılmaz Kurt, 259+IX sayfa.

17. yüzyılın içinde bulunduğu şartlar, malikâne uygulamasının başlamasının zeminini hazırlamıştır. Kul ve tımar sisteminin geçirdiği zorunlu değişim birbirlerine zincirleme bağlı pek çok unsuru etkilemiştir. Tımarların ehil olmayan kişilere verilmesi tımarlı sipahi ordusunun bozulmasına, savaşların uzun süreli olması tımarlı sipahiyi cephede tutmanın güçleşmesine, değişen savaş teknolojisi ise tımarlı sipahinin Osmanlı ordusu içinde etkinliğinin azalmasına ve merkezi ordu içinde kapıkulunun sayısının artmasına sebep olmuştur. Merkezi ordunun masraflarının karşılanması ve savaş finansmanının sağlanması çabası ülkedeki nakit sıkıntısını artırmıştır. Bunun üstesinden gelebilmek için devlet kendine yeni kaynaklar yaratmak ve iltizam sisteminin sınırlarını genişletmek zorunda kalmıştır. Ancak radikal çözümlerden ziyade günü kurtarmaya yönelik olan bu çareler de kendi içinde bazı açmazlara sahipti. Örneğin iltizam sisteminin uygulanmasında yaşanan sıkıntılar devletin malî ve idarî açıdan yeni çareler aramasının yolunu açtı. İşte 16. yüzyılın sonları ve 17. yüzyılda yaşanan siyasi-askeri ve ekonomik gelişmeler malikâne uygulamasının hazırlayıcısı olmuştur.

Malikâne uygulamasının etkin olduğu yerlerden biri eyaletlerde hazine defterdarının yönetimi dahilinde olan havâss-ı hümâyûnlardır. 17. yüzyılın ortalarında çeşitli sebeplerle eyalette hazine defterdarının idaresi altında olan havâss-

ı hümâyûnlar belgelerde “defterdarlıktan ref” ibaresi ile ifade edilmek suretiyle hazine defterdarının yönetiminden çıkarılmıştır. Böylece ilgili havâss-ı hümâyûnların bir kısmı tek bir mukâta‘a haline dönüştürülmüş ve bir voyvoda-mültezimin idaresine iltizamen bırakılmıştır. Bu sayede devletin içinde bulunduğu nakit sıkıntısının aşılmasına katkıda bulunulmuştur. Bunun yanında devlet tek tek verilen mukâta‘aların mültezimleriyle ve onların sorunlarıyla uğraşmaktansa kendisine karşı sorumlu olarak bir tek voyvodayı almıştır. Aynı zamanda iltizam şartı ile voyvodayı sorumlu ve yetkili kılarken diğer taraftan da hazineye girecek geliri garanti altına almıştır. Bu şekilde eyalet içinde köy ve mezraalardan, çeşitli üretim ve ticarete dayalı faaliyetlerden ve aşiretlerden alınan vergilerden oluşan bir malî-ıdarî alan oluşturulmuştur. Bu alanın adı voyvodalık olarak ifade edilirken başında bulunan görevliye ise voyvoda denmiştir.

ABSTRACT

Başarır, Özlem, Life-Term Tax Farm Application and Diyarbekir Voyvodalığı in the 18th Century, Ph.D.Thesis, Advisor: Assoc. Prof. Yılmaz Kurt, 259+IX pages.

The situation in 17th century has prepared the ground to start the *malikâne application*. The mandatory change of *kul* and *tımar* systems have affected many factors chaining to each other. Because of the *tımars* had been given to the incompetent people, the provincial army deteriorated. Meanwhile, prolonged wars caused difficulties to keep *tımarlı sipahis* in front lines. Transformations in the war technology decreased *tımarlı sipahis*' activity and the number of *kapıkulus* increased in the central Ottoman army. Struggle of covering the expenses of the central army and continuous war financing resulted increased cash shortage in central treasure. To overcome this, the state was forced to create new resources and expand the boundaries of *iltizam* system. However, rather than radical solutions, these save-the-day remedies also had some dilemmas in itself. For example, the difficulties faced in implementing *iltizam* system, urged the state to look for new financial and administrative cures. Thus, political, economic and military developments in the late 16th century and 17th century has pioneered the *malikâne application*.

In practice, *havâss-ı hümâyûn* offices were one of the active *malikâne applications* which were under the management of district treasurers. In the middle of 17th century, they have been removed from the command of district treasurers with a phrase: "*defterdarlıkdan ref*". Thus, a number of *havâss-ı hümâyûn* offices were

converted into a single *mukâta'a* and were left in deduction of a *voyvoda-mültezim*. In this way, a significant contribution to overcome the state's cash shortage had been made. So that, the state was not forced to deal one by one with tax farmers and their problems, but with a single *voyvoda*. At the same time, with the deduction clause, the state had given authorization and responsibility on taxes to *voyvoda*, while it was going to guarantee the tax income to central treasury. As a result, a number of financial-administrative areas in province were created, based on taxes taken from production and trade activities and from tribes. The name of these areas were called as *voyvodalik* and at the top of the staff in these areas as *voyvodas*.